

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЇ

ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ПОГРАНИЧЧЯ

*Матеріали II-ї міжнародної наукової конференції
(Ужгород 9-10 лютого 2023 р.)*

Ужгород 2024

УДК 94(4)(063)
I-29

Рекомендовано до друку
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»
протокол № 3 від 21.03.2024 р.

Рецензенти:

Коваль-Фучило Ірина: кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця
ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України (м. Київ, Україна)

Косек Томаш: PhD, доктор етнології, асистент професора Інституту
історії, Ряшівського університету (м. Ряшів, Польща)

Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали II-ї міжнародної наукової конференції
I-29 (Ужгород 9-10 лютого 2023 р.) / За заг. ред. Павла Леню. Відп. за англійський пере-
клад – Павло Худіш. – Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2024. 256 с. : іл.

ISBN 978-617-8390-00-6

До збірника увійшли статті підготовлені на основі доповідей презентованих на II-й
міжнародній науковій конференції «Ідентичності в умовах пограниччя», яка відбулася
в Ужгороді 9-10 лютого 2023 р. Видання розраховане на широке коло осіб зацікавлен-
них в історії, археології та етнології.

УДК 94(4)(063)

На обкладинці використана світлина
ужгородського фотографа Сергія Денисенка

ISBN 978-617-8390-00-6

© ДВНЗ «Ужгородський національний
університет», 2024
© Колектив авторів, 2024
© ТОВ «РІК-У», 2024

ЗМІСТ

Павло ЛЕНЬО	Вступне слово про периферію або щодо Закарпаття в контексті студій пограниччя 7
БУТТЯ НА КОРДОНІ СУМІЖНИХ ПЕРИФЕРІЙ.....14	
Володимир МОЙЖЕС	Зовнішні культурні впливи на керамічне виробництво фракійців Верхнього Потисся.....15
Ігор ПРОХНЕНКО	Міграційні процеси на території Закарпаття в добу середньовіччя 30
Василь БАЛУШОК	Севрюки ранньомодерного часу і проблема сучасного східного кордону України 48
David HUBENÝ	Pašování a zajištění ostrahy hranic Podkarpatské Rusi ve dvacátých letech 20. století 55
Ліна ДЕГТЯРЬОВА	Архітектура модернізму в Ужгороді 1919 – 1938 рр.: репрезентація державної політики 69
Юрій СЛАВІК	Євреї Закарпаття по обидві сторони кордону (1938-1939 рр.).....81
ГЕОПЕТИКА ПОГРАНИЧЧЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ОПТИЦІ 92	
Олександр ВАСЯНОВИЧ	Прояви соціальної ідентичності дрібної шляхти кінця XIX – початку XX століття в українській художній літературі 93
Юлія АРТИМИШИН	Сучасна українська література про депортованих українців з Польщі: прикордоння та малі батьківщини 104
Інна ШУМСЬКА	Ідентичність поляка в умовах вимушеної еміграції (на матеріалі Мирослава Мацеровського «Samí swoi i obcy») 111
Олена БОНДАРЕВА	Ідентичність українців у межових ситуаціях війни (на матеріалі української драматургії 2022 року).....117
Михайло КРАСІКОВ	Слобідська Україна: маркери культурної ідентичності мешканців регіону часів російської агресії..... 134
ЕТНОКУЛЬТУРНІ ОБРИСИ ПРИКОРДОННЯ..... 145	
Олександр КУРОЧКІН	Етнічні образи різдвяного вертепу: «Свої» – «Чужі»..... 146

Галина РЕЙТІЙ	Відьма («босорканя») у системі народних вірувань лемківсько-бойківсько-долинянського етнографічного пограниччя: танатологічний аспект.....	156
Василь КОЦАН	Народний одяг українсько-словацького етнічного пограниччя на Закарпатті наприкінці XIX – першій половині XX ст.	164
Володимир ПОЛТОРАК	Харчові практики українського Подунав'я як маркер Великого кордону.....	175
Tanya RICHARDSON	Beekeeping with/out Borders in Ukraine, Moldova and Romania: Cooperation and Conflict in Defending Carpathian Honey Bee Territory.....	185
ПАМ'ЯТТЄВІ НАРАТИВИ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ.....		192
Неля СВІТЛИК	Національна ідентичність українців Австрійської імперії і греко-католицька церква.....	193
Юрій ДАНИЛЕЦЬ	Єпископ Іриней (Чирич) в контексті вивчення релігійних відносин карпато-балканського регіону.....	206
Віктор ДРОЗДОВ	Радянська політика пам'яті й національне питання: офіційні наративи та комеморативні практики сталінського режиму на анексованих українських територіях.....	216
Андріана ЗАН, Михайло ЗАН	Етнічні, соціально-статусні та антропонімічні маркери в назвах населених пунктів Закарпатської області.....	229
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		247
Програма II міжнародної наукової конференції «Ідентичності в умовах пограниччя», Ужгород 9-10 лютого 2023 р.		249

CONTENTS

Pavlo LENO	Introductory Remarks on the Periphery or Transcarpathia in the Context of Borderland Studies.....	7
BEING ON THE BORDER OF ADJACENT PERIPHERIES		14
Volodymyr MOIZHES	External Influences on the Ceramic Production of the Upper Tisia Thracians.....	15
Igor PROKHENKO	Migration Processes in Transcarpathia during the Middle Ages.....	30
Vasyl BALUSHOK	The Sevriuks of the Early Modern Period and the Problem of Ukrainian Present-day Eastern Border.....	48
David HUBENÝ	Smuggling and Border Security in Subcarpathian Rus in the 1920 s	55
Elena DEGTYAREVA	Modernist Architecture in Uzhhorod 1919-1938: Representation of the State Policy.....	69
Yurii SLAVIK	Jews of Transcarpathia on Both Sides of the Border (1938-1939).....	81
GEOPETICS OF THE BORDERLAND IN UKRAINIAN AND POLISH OPTICS		92
Oleksandr VASIANOVICH	Manifestations of the Social Identity of the Petty Nobility of the Late 19th and Early 20th Centuries in Ukrainian Fiction	93
Yulia ARTYMYSHYN	Modern Ukrainian Literature about Ukrainians Deported from Poland: Borderlands and Small Homelands.....	104
Inna SHUMSKA	The Identity of a Pole in the Conditions of Forced Emigration (based on the Book by Mirosław Macierowski «Sami swoi i obcy»).....	111
Olena BONDARIEVA	The Identity of Ukrainians in Borderline Situations of War (Based on Ukrainian Drama in 2022).....	117
Mykhailo KRASIKOV	Slobids'ka Ukraine: Markers of the Cultural Identity of the Region During the Russian Aggression.....	134
ETHNO-CULTURAL CONTOURS OF THE BORDERLAND		145
Oleksandr KUROCHKIN	Ethnic Images of Christmas Nativity Play: "Friends" – "Foes"	146

Vasyl KOTSAN	Folk Clothing of the Ukrainian-Slovak Ethnic Borderland in Transcarpathia at the end of XIX – the first half XX Century.....	156
Halyna REITII	Witch («Boszorkány») in the System of Folk Beliefs of the Lemkos-Boykos-Dolinians Ethnographic Frontier Territories: Thanatological Aspect	164
Volodymyr POLTORAK	Food Practices of the Population of the Ukrainian Danube Region as a Marker of the Great Border.....	175
Tanya RICHARDSON	Beekeeping with/out Borders in Ukraine, Moldova and Romania: Cooperation and Conflict in Defending Carpathian Honey Bee Territory	185
MEMORY NARRATIVES AND IDENTITY.....		192
Nelia SVITLYK	National Identity of Ukrainians of the Austrian Empire and the Greek-Catholic Church	193
Yuriy DANILETS	Bishop Irinej (Circic) in the Context of Studying Religious Relations in the Carpatho-Balkan Region	206
Viktor DROZDOV	Soviet Politics of Memory and the National Question: Stalinist Regime’s Official Narratives and Commemorative Practices in the Annexed Ukrainian Territories	216
Andriana ZAN, Mykhailo ZAN	Ethnic, Social Status and Anthroponymous Markers in the Settlement Names of Zakarpattia Oblast.....	229
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....		247
Programme of the II International Scientific Conference “Identities in the Borderlands”, Uzhhorod, 9-10 February 2023		249

Павло ЛЕНЬО

Вступне слово про периферію або щодо Закарпаття в контексті студій пограниччя

Кілька наступних сторінок присвячені статтям, які увійшли до збірника, а також закарпатському контексту проблематики border studies. Оскільки за фахом я насамперед етнолог, то мушу наперед вибачитися за відповідний акцент та напрям моїх думок і висновків.

Різноманітні концепції пограниччя не перший десяток років є інструментом досліджень й джерелом натхнення українських істориків, етнологів, лінгвістів і політологів. Про перспективи цього напряму та вітчизняні академічні здобутки ще в 2011 році згадували учасники Форуму тематичного числа України Модерної у якому йшлося про фронтири, периферії та пограниччя¹.

Впродовж наступних років з’явилися цікаві монографії теоретичного та методологічного характеру, чії автори розмірковували щодо аналітичної та критичної цінності концепцій пограниччя та розкривали можливості їх застосування². Опубліковано також чимало досліджень, які фокусувалися на історико-етнологічному вивченні східних кордонів країни³, польсько-українського⁴ чи угорсько-українського прикордоння⁵. Порівняно меншу увагу вчених приваблювали «внутрішні окраїни». Серед вдалих спроб зосередитися на такого роду фронтирах є монографія Я.Поліщука про Одесу⁶. Ця книга відкриває перспективність подібних студій, але представляє швидше філософсько-культурологічну рефлексію, але не соціокультурно-антропологічний (етнологічний) аналіз проблеми. До вагомих слід віднести публікації інших авторів, наприклад, історика-краєзнавця В.Маслійчука⁷, який вивчає такий історико-географічний регіон та етнографічну зону, як Слобожанщина. Доволі рідкісними поки що є наукові описи присвячені тим таки пограниччям, але зроблених з протилежного боку державного кордону. Подібною є недавня книга антропологічних репортажів Ю.Буйських⁸. Вона демонструє результати польових досліджень польсько-українського та польсько-німецького пограниччя та приклад застосування класичного антропологічного методу «залученого спостереження» й водночас гірцового «насиченого опису». Варто згадати й праці вчених, які більше публікуються у західних виданнях, зокрема Т.Журженко, котра в окремій монографії⁹ та численних статтях звернула увагу на ідентичність населення північно-східного прикордоння України. На жаль, подібні видання не часто виходять українською мовою, а це не сприяє їх поширенню за межами достатньо вузького кола спеціалістів.

Список значимих публікацій не обов’язково продовжувати, бо навіть згадані демонструють зростання якісного рівня праць вітчизняних дослідників. Водночас не бракує тих, що відносять-

¹ Форум // *Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії*, № 18, 2011, с. 47-78.

² Чорновол Ігор. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. К.: Критика, 2015, 376 с.; Барабаш Ю. *Чуже – Інакше – Своє*. Київ: Темпора, 2020, 216 с.

³ Верменич Ярослава. *Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України*. К.: Інститут історії України НАН України, 2018, 369 с.; Верменич Ярослава. *Українсько-російське пограниччя: історичний досвід та сучасні виклики регіонального розвитку* / Відп. ред. В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2023, 338 с.; Верменич Ярослава. *Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи* / Відп. ред. В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2019, 367 с.; *Етнологія восточнославянського пограниччя* [ред. М.Ю. Мартынов]. М.: ИЭА РАН, 2012, 440 с.

⁴ Чмелик Р.П. *Сучасне українсько-польське пограниччя: державний кордон та ідентичність населення*. Дис. доктора іст. наук. Львів, 2018, 417 с.

⁵ *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія* [ред. І. Патер] НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. Львів, 2020, 348 с.

⁶ Поліщук Ярослав. *Фронтирна ідентичність: Одеса ХХ століття*. Київ: Дух і Літера, 2019, 208 с.

⁷ Маслійчук Володимир. *У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст.* Харків : Видавець Олександр Савчук, 2021, 300 с.

⁸ Буйських Юлія. *На захід від Бугу: щоденники з пограниччя*. Чернівці : Книги – ХХІ, 2024, 456 с.

⁹ Zhurzhenko Tatiana. *Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine*. Stuttgart: ibidem-Verlag, 2014, 333 p.

ся до студій «пограниччя», але по суті ними не є або демонструють спрощене розуміння понять. Деякі колективні монографії не можуть похвалитися єдиною концепцією й насправді є збірниками статей достатньо формально об'єднаних фронтірною тематикою. Методологічною основою багатьох є компаративістська методика, завдяки якій фіксуються подібності чи відмінності зразків матеріальної культури або вірувань, лінгвістичні запозичення сусідніх спільнот на пограниччі. Останні розглядаються як складові чогось більшого, зазвичай титульних етносів, а не як феномени, що постали в результаті напластування різних кордонів: економічних, географічних, політичних, релігійних і т.д. Мова йде також про праці, які аналізували прикордонні суспільства кризь призму етнічних процесів у тлумаченні Ю.Бромлея, де міжкультурні запозичення розглядалися як наслідок контактів спільнот зі вже сформованими етнічними характеристиками. Ця своєрідна телеологічність не надто дозволяла припустити існування унікальних фронтірних культур. Завдяки прагненню вчених типологізувати, максимально описати та пояснити культурні явища та риси чимало спільнот пограниччя стали трактуватися етнографічними групами чи субетносами певних етносів. І в такому баченні можна погодитися з К.Браун, яка вважає, що «... історики та етнологи створюючи класифікації та обґрунтовуючи націоналістичні прагнення відіграли провідну роль у знищенні українського прикордоння...»¹⁰.

У контексті border studies Закарпаття представляє достатньо цікавий історико-культурний та географічний об'єкт із характерним для нього переплетінням реальних та фантомних кордонів. Однак регіон не часто привертав увагу дослідників України у якості «брами Європи» та зони цивілізаційного розлому, можливо тому, що класичне розуміння фронтиру не виглядає придатним інструментом аналізу його історії впродовж останнього тисячоліття. Згідно тлумачення Ф.Тернера, фронтір – це динамічний кордон між цивілізацією та дикістю, що призводить до творення нових ідентичностей¹¹. У випадку Закарпаття цей підхід можна взяти за основу, якщо бінарну опозицію «дикість – цивілізація» замінити поняттями «традиційність – модернізація», що закономірно призводить до хронологічного звуження фактично тільки на періоді кінця XIX–XX ст., тоді як попередні століття залишаються поза увагою дослідника.

Потужний потенціал аналітичних можливостей відкривають пізніші ревізії та інтерпретації концепції, зокрема ті, що тлумачать пограниччя як зону інтенсивної взаємодії різних культур або ж різноманітні центр-периферійні підходи. Перспективними, для прикладу, виглядають напрацювання Томаша Зарицького. У своїй праці¹² автор обґрунтовує думку про те, що більшість варіантів концепції пограниччя представляють своєрідні форми екзотизації й пропонує більш «чутливий» до локальних регіонів підхід.

Із погляду центр-периферійних підходів Україну можна розглядати в якості цивілізаційної периферії, тоді як Закарпаття є його локальним варіантом і може бути зразком «периферії суміжної». Географічні межі Тисо-Карпатського регіону, за метафоричним виразом одного з авторів цього збірника¹³, дозволили йому стати «природним капканом», який вже в епоху раннього палеоліту спричиняв постійний «міжкультурний діалог» місцевих і мігруючих спільнот. Ця взаємодія тривала до кінця періоду домінування традиційних «етнографічних культур» і вже в модерний час вплинула на формування мультикультурного складу населення Закарпаття. Тривалий час регіон, стосовно політичних центрів у гравітаційній орбіті яких розвивався, залишався віддаленою та відсталою окраїною, що сприяло консервації багатьох рис матеріальної та духовної культури локальних етнічних та етнографічних груп.

Ця гірська окраїна вже впродовж останнього століття неодноразово змінювала державну приналежність. І якщо у період Габсбургської імперії тогочасне Закарпаття можна вважати зоною внутрішньої периферії Угорського королівства, то поступово вона стає зоною буферної/суміжної периферії держав до складу яких входила у XX ст.: Чехословаччини, Угорського королівства, УРСР, України. Зміни політичних кордонів спричинили активізацію економічної (в тому числі контрабандної) активності, вплинули на специфіку соціальної мобільності, ускладнили варіативність регіональних ідентичностей корінних закарпатців. Формування ментальних кордонів, які зазвичай не співпадали з державними, економічними та релігійними, додатково позначилися на специфіці соціальних, економічних, культурно-релігійних практик та укладів життя місцевої спільноти. Вже в добу незалежності, внаслідок близькості до ЄС, і особливо від початку російсько-української вій-

ни регіон стає своєрідною зоною «привілейованого прикордоння»¹⁴, що обумовлює подальші зміни соціального ліфту та впливає на можливості економічного розвитку його населення.

Кілька згаданих у попередніх абзацах підходів до пограниччя демонструють аналітичну цінність у вивченні різноманітних «окраїн» України і Закарпаття зокрема. Однак, станом на 2024 рік, доводиться констатувати відсутність фундаментальних комплексних публікацій про цю найбільш західну українську «прикордонну територію». Не відомі нам також і ті, що евентуально вийшли в західному академічному середовищі. Цю бібліографічну лакуну певною мірою компенсують гео/етно/політологічні узагальнення Я.Верменич¹⁵ та деякі інші видання останніх десятиліть¹⁶. У той же час слід відзначити їх кабінетно-академічний характер, тобто відчувається брак тривалих польових обстежень. Крім того, в цих працях наявний своєрідний геополітичний акцент, що зумовлює недостатню чутливість до «внутрішніх голосів» спільнот із контактних зон. Загалом закарпатсько-угорське/румунське/словацьке пограниччя ще чекає на своїх дослідників і особливо тих, які в основу вивчення покладуть тривалі польові антропологічні студії.

Одним із заходів, які повинні сприяти пошуків інтересу до проблематики Закарпаття в контексті фронтірних підходів, стала міжнародна наукова конференція «Ідентичності в умовах пограниччя», започаткована в Ужгороді у 2021 році. Виникла також ідея організації на території краю регулярної школи (осінньої або зимової) по тематиці пограниччя, яка б збирала молодих науковців для обміну досвідом та слухання лекцій.

Сповна реалізуватися цим ідеям завадила спершу пандемія COVID-19, а потім широкомасштабна війна в Україні, яка триває вже третій рік. Із цих причин перші дві конференції (2021 та 2023 років) відбулися у змішаному форматі – місцеві вчені збиралися очно, тоді як інші зазвичай приймали участь онлайн. Такий формат не замінює плідність кулуарних дискусій та особистого спілкування «місцевих» і «приїжджих» учасників заходу, однак навіть він показав, що тематика конференції, так і регіон приваблюють дослідників.

На перспективу надіємося, що наші цілі колись здійсняться у повному обсязі, а поки презентуємо збірник II-ї конференції¹⁷. Зазвичай не всі представлені на конференціях презентації «дозрівають» до свого втілення у тексті наукового формату. Однак програма, яка вміщена наприкінці збірника, дозволяє побачити тематичний спектр доповідей усіх учасників. Всього ж до збірника увійшло двадцять статей, які розділені на чотири тематичні блоки. Вони стосуються етнографічної тематики, літературної топографії, історичної регіоналістики та проблематики ідентичності й memory studies.

Розділ історичної регіоналістики відкриває стаття **Володимира Мойжеса**, який обрав предметом аналізу територію Верхнього Потисся. Археолог вивчає зовнішні культурні впливи на фракійське населення стародавнього Закарпаття. Незважаючи на замкнутий географічний простір регіону культурні контакти місцевих фракійців з іншими етнічними культурами були постійними та двосторонніми, що засвідчує аналіз матеріалів кераміки. Вибраний часовий пласт підтверджується й іншими часовими рамками, що дозволяє відстоювати тезу про культурний обмін між Східною та Західною Європою, який відбувався транзитом через Закарпаття з дуже давніх історичних періодів.

Дослідження іншого ужгородського археолога **Ігора Прохненка** стосується локальних міграційних процесів на території Закарпаття як частини Карпато-Дунайського ареалу в період середньовіччя. Автор відмічає, що ландшафтно-географічні особливості цього мікрорегіону здавна спричинилися до формування феномену, який він метафорично назвав «капканом для люду». Пульсуючий характер міграцій, який не переривався з часів раннього палеоліту внаслідок згаданого капкану сприяв появі унікальної за своєю суттю зони «археологічної етнографії». Археологічні знахідки свідчать, що в галузі матеріальної культури зазвичай зберігалась первинна архаїчність і тільки прихід нових «мігрантів» приносив оновлення ідей та технологій. На значному масиві викопного середньовічного матеріалу ужгородський археолог полемізує з представниками угорської

¹⁴ Коч С.В. Від периферії до центру: амбівалентність європейського прикордоння // Міжнародні та політичні дослідження. 2022. Вип. 35, с. 43.

¹⁵ Верменич Ярослава. *Територіальна ідентичність ...*

¹⁶ *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. К.: ШІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008, 682 с.; *Угорсько-українське пограниччя...*

¹⁷ Текст першого збірника можна знайти онлайн : *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27-28 січня 2021 року)* / За заг. ред. Павла Леньо. Ужгород: ТОВ «PIK-Y», 2022, 280 с. URL: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj /https://dSPACE.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/56282/1/%D0%86%D0%94%D0%95%D0%9D%D0%A2%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86%20%D0%92%20%D0%A3%D0%9C%D0%9E%D0%92%D0%90%D0%A5%20%D0%9F%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%A7%D0%A7%D0%AF.pdf>

¹⁰ Форум // *Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії*, № 18, 2011, с. 68.

¹¹ Тернер Фредерик Джексон. Значення фронтиру для американської історії // *Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії*, № 18, 2011, с. 13.

¹² Zarycki Tomash. *Peryferie. Nowe ujęcia zależności centro-peryferijnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009, 363 s.

¹³ Див. статтю Ігора Прохненка в цьому збірнику.

та слов'янської концепції заселення краю і приходять до висновків, які підважують положення обидвох сторін.

Наступна стаття переміщує читача із західних середньовічних рубежів формування українського етносу у протилежний бік країни. Етнолог **Василь Балушок** звертає увагу на східне пограниччя українських земель і розмірковує щодо малодослідженої теми – субетносу севрюків. Їх історія ілюструє долю невеликої спільноти прикордоння з характерним для нього переплетінням політичних, релігійних та цивілізаційних меж. Василь Балушок полемізує із російськими вченими, які, на його думку, безпідставно приписують севрюкам російське походження. На основі топографічних, лінгвістичних, матеріальних джерел він доводить що севрюки, які виділилися із східно-слов'янського племені сіверян, тяжіли до русинів-українців, чому сприяло спільне проживання в рамках одного державного організму – спочатку політичного об'єднання південно-руських князівств, а потім Великого князівства Литовського.

Працький історик **Давид Губений** у своїй статті звертає увагу як зміна державного кордону вплинула на формування економічних зв'язків Підкарпатської Русі (тодішнього Закарпаття) з сусідніми територіями. Наслідком втрати у міжвоєнний період звичних економічних шляхів став розвиток контрабандної торгівлі на кордонах Підкарпатської Русі з Угорщиною та Румунією. На основі архівних даних, а в тому числі невідомих фотографій, Д.Губений реконструює не тільки повсякденність економічної сфери прикордонного населення та діяльності чехословацької прикордонної служби, але зачіпає й інші проблеми. Зокрема відзначає регулярні спроби дестабілізації державного кордону з боку угорської держави, де в міжвоєнний період зріли реваншистські настрої внаслідок невдоволення рішенням мирних конференцій після I світової війни.

Стаття **Ліни Дегтярьової** на прикладі міжвоєнного Ужгорода аналізує реалізацію державної політики в сфері містобудування та архітектури. Завдяки Сен-Жерменської мирної угоди 1919 року Підкарпатська Русь стала складовою частиною I-ї ЧСР, що вплинуло на розширення ареалу архітектури модернізму. Приналежність пограничного Ужгорода до цієї архітектури представлена в контексті тогочасних європейських трендів містобудування, й доповнена особливостями, притаманними модернізму Чехословацької республіки. Прогресивістська направленість змін та інноваційні урбаністичні рішення ініційовані чехословацьким урядом були особливо помітні на тлі містобудівної практики колишнього політичного центру – Будапешту. Остання характеризувалася стагнаційними процесами відносно архітектури, що не в останню чергу було спричинено відмовою від авангарду.

Цей самий міжвоєнний період історії Закарпаття є предметом інтересу **Юрія Славика**, який вивчає становище єврейського населення краю після II віденського арбітражу. Внаслідок останнього частина Підкарпатської Русі перейшла/повернулася під угорську владу. Автор вивчає коріння та прояви антисемітизму в угорському та русинському населенні краю і приходять до висновків про амбівалентність ставлення представників Карпатської України до крайового єврейства, яке проявлялося як в спробах заручитися єврейською підтримкою, так і загостренням відносин із ними. Напередодні II світової війни євреї Закарпаття зустрілися з обмеженнями економічного характеру, які були наслідком дискримінаційних угорських законів, що активізує проблематику відповідальності угорців за майбутній Голокост.

Стаття **Олександра Васяновича** відкриває тематичний блок, де вміщені дослідження, які можна назвати спробами аналізу ідентичностей на пограниччі в контексті їх літературного картографування. Стаття є своєрідним синтезним узагальненням щодо соціальної ідентичності дрібної української шляхти на тлі її порівняння з селянською верствою. Джерельною базою досліднику послужили українські літературні твори кінця XIX – початку XX ст. На думку О.Васяновича, феномен шляхтича особливо цікавий, оскільки в цей період їх привілеї практично втратили своє значення. Дрібна шляхта, яка за своїм матеріальним становищем майже не відрізнялася від селянства, намагалася зберегти свою стану вищість, що проявлялося у побуті та певних особливостях матеріальної й духовної культури. Попри відсутність особливого впливу на політичне життя Росії та Австро-Угорщини у XIX – на початку XX ст. ця шляхта продовжувала гуртуватися як окремий соціальний прошарок. Ці відмінності шляхта підтримувала свідомо, намагаючись у такий спосіб підкреслити своє шляхетство та вивищитися на фоні селянства.

У статті **Юлія Артимішин** містяться роздуми з приводу придатності таких інструментів/концепцій вивчення простору та територій як : «топографічний поворот», «просторовий поворот», геопетика. Основна увага присвячена аналізу літературного картографування закарпаття, яке, за висновком авторки, представлено значно слабше ніж Галичини. У статті проаналізовано кілька зразків української художньої та публіцистичної літератури про Закарпаття та депортованих з Польщі українців. Дослідниця виділяє ключові сюжетні лінії, які присвячені польсько-українсько-

му прикордонню й акцентує увагу на тому, що художня література презентує насамперед сконструйований простір малої батьківщини та сентименти пов'язані з ним. У публіцистиці, на думку авторки, навпаки висвітлено проблематику польсько-українських відносин, існування української громади, підтримання її ідентичності.

Тематично близькою до попередньої є стаття **Ірини Шумської**, де фактично розглядається той самий хронологічний період, але з протилежною – польської візії. У XX ст. населення України та Польщі пережили спільну трагедію, внаслідок якої тисячі людей змушені були залишити свої домівки з метою виживання. У статті на основі аналізу художніх репортажів аналізуються історії поляків, які під час Другої світової війни, рятуючи свої життя, були змушені мігрувати/втікати з України. Статтю розпочинають міркування теоретичного характеру щодо можливостей концепцій пограниччя, помежів'я, прикордоння, фронтиру та вивчення групових ідентичностей. Далі авторка, на основі репортажів, які зробив та опублікував Мирослав Мацеровський розкриває травматичний досвід вимушеної еміграції людей із фронтірної території. Матеріал який вона використовує є хорошим ілюстративним матеріалом для дослідження «межової ситуації» та усвідомлення ідентичності в умовах життя на пограниччі та еміграції.

Наступна авторка **Олена Бондарева** джерелом аналізу обрала зразки сучасної української драматургії. Вона звертає увагу, що твори багатьох драматургів задовго до війни були «... позначені провіденційним катастрофізмом, пророкуючи ті чи інші трагічні події, які згодом реалізовувалися перед українцями і світом: ці моделі були безпосередньо пов'язані із загрозами українській ідентичності та її перманентними кризами». Основний акцент дослідження зроблено на п'єсах, які з'явилися після 24 лютого 2022 року, відколи драматургія «... стала потужним дискурсом, який бере на себе місію напрацювання нової художньої реальності на території колективної пам'яті та ідентифікаційних смислів». Творчість кількох десятків авторів різного віку, які аналізує авторка тексту рефлексують моделі нової української ідентичності, яка пришвидшено формується та має колосальний запит у суспільстві й культурі. На думку дослідниці усі драматургічні ситуації війни можна вважати межовими, тому вони максимально змінюють як героїв п'єс, так і самих драматургів, доповнюючи або повертаючи із забуття чимало змістів колективної пам'яті українців, створюючи нові «місця пам'яті» та «місця сили».

У цікавій та дискусійній статті **Михайла Красікова** аналізуються параметри культурного життя населення Слобожанщини (Слобідської України), які формувалися протягом майже чотирьох століть. Визначальним для цього фронтірного регіону є діалог культур. У сучасності внаслідок війни відбувається знищення пам'яток та носіїв культури – людей і маркери культурної ідентичності слобожан випробовуються на злам, зазнають трансформацій, але, на переконання автора, в цілому не поривають зв'язок із традицією. Політика дерусифікації, при всій її правомірності, вступає в протиріччя з історичним досвідом населення регіону й спрямована на формування нових, етноцентричних, маркерів культурної ідентичності. Частина людей стали більше вживати українську після початку війни, однак мовні звички більшості слобожан не змінилися: вони не сприймають російську як «мову окупанта», і навіть у багатьох волонтерських осередках російська звучить з такою ж частотністю, як і українська. А домінантою, особливо в селах, насправді є суржик – повноправний діалект мешканців регіону.

Етнографічний блок збірника представлено цікавими статтями на різноманітну тематику. **Олександр Курочкін**, на основі крос-культурного аналізу, досліджує етнічні образи представлені у зразках такого фольклорного жанру як різдвяний вертеп. Обрані в якості прикладу тексти за свідчують, що персонажі, виділені за етнічною ознакою зустрічаються у редакціях української вертепної драми вже у XVIII ст. Ці лялькові персонажі чітко фіксують коло етнічних партнерів і сусідів українців : насамперед поляків та євреїв, циган, угорців, німців, білорусів, росіян і т.д. Поява в святково-обрядовій культурі українців символічних постатей «інших» з вираженими етнокультурними ознаками, на думку вченого, засвідчила завершення середньовічної доби циклічного історичного часу, розширення горизонтів народної свідомості, поступове руйнування монополії релігійної ідеології світськими елементами культури.

Стаття **Галини Рейтій** аналізує народні вірування про відьму, які побутують в ареалі лемківсько-бойківсько-долинянського пограниччя (північно-західна частина Закарпаття). Основний акцент зроблено на вивченні танатологічного зрізу традиційного світогляду. У фокусі дослідниці опинилися традиційні уявлення про смерть відьми, її посмертну діяльність та трансформацію, апо-тропеїстичні заходи. Авторка відмічає споріднені риси вірувань внутрішніх етнографічних груп із рештою слов'янських і не тільки народів, а також вказує на відмінності, зокрема збережені архаїчні риси. Вона пояснює їх наявність тривалим перебуванням у ізоляції (насамперед через дію географічного фактору) та уповільненими темпами нівелювання традиційної духовної культури.

Василь Коцан вивчає взаємовплив різних етнічних культур на прикладі українсько-словацьких запозичань в народному вбранні закарпатців. Дослідник звертає увагу, що фактор порубіжжя/пограниччя зазвичай ускладнює можливість типологізації та окреслення ареалу етнографічних чи етнічних меж, географічного й просторового поділу народної культури. Вирішення цих проблем потребує поєднання зусиль різних наук, комплексного міждисциплінарного підходу, а отримані результати теоретичного осмислення й обґрунтування, уніфікації термінів, методів та підходів.

Тематику гастрономічного коду як маркеру порубіжжя охарактеризовано в публікації **Володимира Полторака**, яка базується на матеріалах польових досліджень українського Подунав'я, здійснених у 2017-2022 роках. Ця південно-західна частина Одеської області розташована в історичній зоні Великого Кордону між Південно-Східною та Центральною Європою. Місцеве мультиетнічне прикордоння між іншим характерне відомим феноменом «буджацької кухні» – синкретичної системи харчування, якій притаманна стійка тенденція до виокремлення в поза-етнічну регіональну гастрономічну ідентичність. Окрім пізнавальних, польові дослідження автора виконують охоронну та популяризаторську функцію, оскільки радянські часи та сучасність призвели до достатньо значного нівелювання цікавого симбіозу повсякденних практик мульти-етнічного населення українського Подунав'я. Спостереження автора дають надію на поступову реанімацію втраченої палітри колишнього гастрономічного різноманіття регіону.

Канадська антропологиня **Таня Річардсон** звертає увагу на перспективу використання терміну «мобільність» в контексті відносин влади між людьми та не людськими суб'єктами. За допомогою цієї концепції авторка розмірковує про вплив мобільності на бджільництво згаданих прикордонних країн, територіалізацію, співпрацю й конфлікт цього кутка європейського пограниччя. Серед проблем які порушуються дослідницею – збереження популяційної (видової) чистоти карпатської бджоли, що дає приклади й докази міжвидової й транскордонної співпраці, а також проявів антагонізму. Статті характерний академічний стиль, який не часто зустрічається у вітчизняних виданнях. Крім того вона засвідчує тенденції «антропологізації» сфери досліджень, яка в Україні зазвичай відноситься до природничих наук. В її основі узагальнень лежать багатомісячні польові спостереження та спілкування з бджолярами, маткарями, виробниками бджолопакетів, селекціонерами. Оскільки авторка використовує антропологічну методику польового дослідження, можна констатувати, що її стаття є зразком міждисциплінарного підходу до проблеми.

В останньому блоці збірника мовиться про групові та індивідуальні ідентичності і дослідження пов'язані з сферою колективної пам'яті і історичної політики. Розлогий текст **Нелі Світлик** порушує складну тему розвитку процесів національної ідентифікації русинів-українців Габсбурзької імперії в XIX столітті. Вона розпочинається оглядом основних концепцій щодо питання національного відродження/пробудження на українських землях. Цей історіографічний та теоретико-методологічний вступ дає підстави віднести авторку до прихильників М.Грушевського, чия концепція розвитку українського народу в контексті сучасних підходів до вивчення ідентичностей може здаватися дещо телеологічною. Головний інтерес дослідниці фокусовано на чиннику, який грав базову роль ідентичності українців-русинів Австро-Угорщини – релігійності. Авторка звертає увагу, що місцевому духовенству були притаманні різні множинні лояльності, які стали прикладом ідентичнісних орієнтацій широких верств населення. У тексті, зокрема, аналізуються полонофільські настрої, причини та наслідки формування русофільства, прослідковується шлях переходу греко-католицької церкви на українські національні позиції. На конкретних, особистих прикладах, розглядаються причини формування різних національних само-ідентифікацій українців Австрійської імперії і роль церкви в цих процесах.

Юрія Данилець у своїй статті вивчає сторінки життєвого шляху єпископа Іринія (Чирича) з акцентом на його відвідинах території Закарпаття у міжвоєнний період. Це інформативне історико-біографічне есе доповнене спостереженнями владики про жителів краю. Його описи засвідчують глибоку релігійність та водночас слабкий рівень освіченості населення, а в тому числі духовенства, малу кількість інтелігенції. Загалом спостереження цього релігійного діяча підтверджують враження інших його сучасників і доповнюють колективний портрет закарпатців 1920-30-х років.

Історична політика радянської влади є предметом інтересу **Віктора Дроздова**. Дослідницькою теоретичною рамкою запорізького історика є концепція зв'язку культурної пам'яті та ідентичності. У публікації приділяється увага провідним історичним наративам, якими радянська влада обґрунтовувала приєднання територій Галичини, Буковини та Закарпаття і які стали базою формування офіційної пам'яті населення. Серед них концепція єдиної давньоруської народності, возз'єднання українського народу, відновлення історичної справедливості. Дослідник аналізує ці наративи у їх взаємозв'язку з комплексом радянських меморіалізаційних процесів на цих територіях. Він приходить до висновку про диференційований характер комемораційних змін, які організувала влада

на місцях. Зокрема, в Галичині та Північній Буковині увічнювальні заходи включали культурних діячів XIX ст., революційних героїв, тоді як на Закарпатті, внаслідок браку символічного капіталу, в якості таких виступали представники фактично сучасності: «воїни-визволителі».

Проблемі історичної політики присвячена ще одна стаття збірника, авторами якої є **Михайло та Андріана Зан**. Вони зосередилися на аналізі етнічних, соціально-статусних та антропонімічних маркерів в системі ойконімів Закарпаття. Дослідники звертають увагу на паралельне існування офіційних та народних ойконімічних назв, що є наслідком агресивної політики перейменувань населених пунктів в другій половині 1940-х років, тобто періоду входження Закарпаття до складу УРСР. У її результаті місцевий знаково-символічний простір регіону було вмонтовано до уніфікованої системи українсько-радянських топонімічних назв. Хвилі пізніших перейменувань, які відбувалися вже в роки української незалежності й здійснювалися в дусі декомунізації не завжди призводили до відновлення попередніх історичних назв. Автори переконують, що традиційні назви необхідно повернути, оскільки вони дозволяють зрозуміти логіку етнокультурних процесів краю як у минулому, так і на сучасному етапі.

Підсумовуючи цю невелику вступну статтю, хочу сподіватися, що збірник статей зацікавить читачів, а також спричиниться до появи нових досліджень з проблематики студій пограниччя. А оскільки на наступний 2025 рік ми з колегами запланували проведення чергової конференції «Ідентичності в умовах пограниччя», то ж маю надію, що цей збірник також буде не останнім. І наприкінці хочеться подякувати авторам, рецензентам, учасникам та співорганізаторам наших конференцій. Без вас нічого б не вдалося!

БУТТЯ НА КОРДОНІ СУМІЖНИХ ПЕРИФЕРІЙ

- **Володимир МОЙЖЕС**
*Зовнішні культурні впливи на керамічне виробництво фракійців
Верхнього Потисся.....* 15
- **Ігор ПРОХНЕНКО**
Міграційні процеси на території Закарпаття в добу середньовіччя 30
- **Василь БАЛУШОК**
Севрюки ранньомодерного часу і проблема сучасного східного кордону України..... 48
- **David HUBENÝ**
Pažování a zajištění ostrahy hranic Podkarpatské Rusi ve dvacátých letech 20. století..... 55
- **Ліна ДЕГТЯРЬОВА**
*Архітектура модернізму в Ужгороді 1919 – 1938 рр.: репрезентація
державної політики .....* 69
- **Юрій СЛАВІК**
Євреї Закарпаття по обидві сторони кордону (1938-1939 рр.) 81

УДК 903.02(477.87)».../05»

Володимир МОЙЖЕС

Зовнішні культурні впливи на керамічне виробництво фракійців Верхнього Потисся

Незважаючи на природну замкнутість Верхньотиського регіону, на окремих етапах історичного розвитку місцеве населення зазнавало зовнішніх культурних впливів, що можна простежити за окремими археологічними даними. З-поміж них важливішим джерелом виступає кераміка. Вона, зокрема, здатна засвідчити збереження традиції попередніх поколінь, а відтак генетичну спорідненість культур, вказати на культурно-економічні зв'язки, на проникнення представників інших етнічних культур.

У статті зазначається, що виробництво лінного посуду в основному зберігає традиції впродовж всього існування північних фракійців у регіоні, що хронологічно охоплює XII ст. до н.е. – IV ст. н.е. Разом з цим, на окремих історичних етапах, в керамічних комплексах пам'яток відмічається присутність матеріалу, що для місцевого фракійського населення є культурним запозиченням

Особливо чітко інвазія в середовище аборигенного північнофракійського населення відобразилася в кінці IV – III ст. до н.е., що було наслідком проникнення і осідання носіїв латенської цивілізації – кельтів. У результаті в регіоні запроваджується виробництво кружального посуду. Аналіз технології виробництва та продукції демонструє те, що воно було принесене в регіон у сформованому вигляді. У пізньоримський час гончарне виробництво набуває інтенсивного розвитку та поширення. Це було результатом того, що провінційними ремісниками, насамперед гончарями Пороліссуму, створюються гончарні центри. Це підтверджується співставленням технології виробництва кружального посуду, його форм та орнаменталізації.

Ключові слова: Верхнє Потисся, північні фракійці, культура, керамічне виробництво, традиції, впливи.

Актуальність теми. Верхнє Потисся розташоване на північно-східній окраїні Карпато-Дунайського ареалу і становить собою замкнуту територію в оточенні гір, що зумовило його культурну своєрідність і єдність. Наявність різноманітних природних ресурсів, багатих флори і фауни, а також м'який клімат низовинних зон – все це спонукало людей до заселення цих земель з давніх віків.

Карпато-Дунайський ареал був місцем формування різних індоєвропейських етнокультурних спільнот. Серед них домінуючу роль відігравали фракійці, котрі вже наприкінці VI ст. до н.е., за свідченням Геродота¹, були найчисельнішим народом Європи. Вони впливали на розвиток її значної території, зокрема і Верхнього Потисся, де проживали племена північних фракійців.

Період існування північних фракійців у зазначеному регіоні хронологічно поділяється на шість основних етапів, що визначаються особливостями матеріальної культури і племінним складом населення: 1) гавський (XII – VIII ст. до н.е.); 2) передкуштановицький (VIII – сер. VI ст. до н.е.); 3) куштановицький (сер. VI – IV ст. до н.е.); 4) латенський (III – сер. I ст. до н.е.); 5) дакійський (сер. I ст. до н.е. – поч. II ст. н.е.); 6) культури карпатських курганів (II – IV ст. н.е.).

Незважаючи на природну замкнутість регіону, на окремих етапах розвитку місцеве населення зазнавало зовнішніх впливів із суміжних областей та внаслідок проникнень іншоетнічних культурних елементів. Це можна простежити за окремими археологічними даними. З-поміж них важливішим джерелом виступає кераміка. Вона є найбільш поширеним та масовим речовим матеріалом, що здатний зберігати в собі різноманітні відомості з давньої історії. Для кожної культури, етносу

¹ Геродот. *Історія в дев'яти книгах* / [пер. А.О. Білецького]. К. : Наук. думка, 1993, V, 3.

вона своєрідна. Це проявляється у формах, технології виробництва та в орнаменталізації керамічних виробів. Насамперед це стосується ліпного посуду, який створювався для власного вжитку і зазвичай використовувався однією чи кількома сім'ями. Такі вироби рідко виходили за межі певної етнічної групи, а тому зберігали традиції попередніх поколінь. Крім цього, привезений з інших територій посуд або його імітація у місцевому керамічному виробництві свідчить про культурно-економічні зв'язки. Отже, історико-культурні процеси Верхнього Потисся віддзеркалювались і на виготовленні посуду, що засвідчують керамічні комплекси пам'яток регіону. Особливо цінним джерелом кераміки виступає на ранньому етапі історії, оскільки через географічне розташування Верхнє Потисся тривалий час залишалось поза увагою античних авторів. У їх працях, які стосуються історії регіону, племінний світ, етнос або події описані коротко і часто опосередковано.

Відтак, ми пропонуємо розглянути основні зміни у керамічному виробництві фракійців Верхнього Потисся, що відбулися у результаті зовнішніх впливів.

Кінець епохи бронзи – початок ранньозалізного віку Західної, Центральної та Південно-Східної Європи визначається пам'ятками гальштатської культурно-історичної спільноти, яка виділена в два ареали: західний та східний. Значну частину східного ареалу займають старожитності, які отримали назву культури фракійського гальштату. Вона складається з цілого ряду різних археологічних культур, поширених в окремих природно-географічних регіонах²,

Відповідно до відносної хронології, пам'ятки цієї доби поділені на чотири ступені: HA – HD³. Перші два (HA – HB) належать до пізньобронзового віку (1200 – 700 рр. до н.е.), а ступені HC – HD (700 – 450 рр. до н.е.) до ранньозалізного віку.

Однією з найбільших гальштатських культурно-історичних спільнот є культура Гава. Початковий етап її формування в регіоні Верхнього Потисся належить до XII ст. до н.е.⁴, і саме з нею пов'язують зародження північнофракійського етносу. Хронологічні рамки культури – XII – VIII ст. до н.е. відповідають фазам HA – HB за П. Рейнеке⁵.

Проведений аналіз виявленого посуду на пам'ятках культури Гава дає можливість говорити, що керамічне виробництво основане на традиціях попередніх місцевих культур, нащадки яких взяли участь у її формуванні. На це вказує як сприйняття цілого ряду форм посуду, так і засобів його оформлення⁶.

У IX ст. до н.е. стабільність у регіоні порушується прибулими племенами. Їх присутність, в першу чергу, фіксується за колекціями кераміки домашнього виробництва. Складається конфліктна ситуація, що призводить до створення ряду городищ культури Гава⁷. З півночі просуваються племена лужицької культури, із заходу – племена культури полів поховання⁸, з південного сходу – кіммерійці⁹. У результаті в кінці IX ст. до н.е. культура Гава припиняє своє існування на основній території, крім Верхнього Потисся, де вона зберіглася до VIII – VII ст. до н.е.¹⁰. Даний культурно-хронологіч-

² Балагури Едуард. *Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы*. Ужгород : УжНУ, 2001, 289 с.; Крушельницька Л.І. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. К. : Наук. думка, 1976, с. 25; Свешніков І.К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, Вип. 5, 1964, сс. 40-41.

³ Reinecke P. Zu den Gräberfunden von Bodenbach a.d. Elbe // *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, 1995, ss. 12-47.

⁴ Балагури Едуард. *Население...* с. 332; Смирнова Г.И. *Население Восточных Карпат в эпоху раннего гальштата (Гавско-Голіградский круг памятников)* // *Культура і побут населення Українських Карпат : матеріали респ. наук. конф.*, Ужгород, 1973, с. 176.; Смирнова Г.И. *Гавско-Голіградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна* // *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, Вып. 17, 1976, сс. 26-31.; Smirnova G.I. *Complexele de tip Gava-Holíhrady – o cominitate cultural istorica* // *Studii și cercetari de Istorie Veche*, T. 25, № 3, 1974, pp. 359-380.

⁵ Reinecke Paul. *Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze – und Eisenzeit*. Bonn: Habelt, 1965, p. 156.

⁶ Мойжес В.В. *Класифікація кераміки Верхнього Потисся епохи гальштату* // *Карпатики*, Вип. 38, 2009, с. 40.; Мойжес В. *Традиція домашнього керамічного виробництва фракійців Верхнього Потисся* // *Науковий і мистецький світ Федора Потоушняка : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. видатного укр. письменника і вченого*, Ужгород, 2010, с. 400.

⁷ Балагури Едуард. *Население...* с. 319; Прохненко І.А. *Військове зодчество гальштатських городищ Закарпаття* // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 3, 1999, с. 74.; Смирнова Г.И. *Гальштатские городища в Закарпатье* // *Slovenská archeológia*, Ročník XIV, Číslo 2, 1966, с. 406.

⁸ Балагурі Е.А. *Шелестівське городище – пам'ятка населення ранньозалісної доби Закарпаття* // *Дослідження стародавньої історії Закарпаття*, Ужгород, 1972, с. 66.; Балагурі Э.А. *Бронзовый век* // *Древняя история Верхнего Потисья*, Львов : Світ, 1991, с. 105.; Кухаренко Ю.В. *Археология Польши*. М. : Наука, 1969, с. 72.

⁹ Балагурі Э.А. *Бронзовый век...* с. 105.; Котигорошко Вячеслав. *Верхне Потисся у давнину*. 1 000 000 років тому – *Х сторіччя н.е.* Ужгород : Карпати, 2008, с. 98.

¹⁰ Кобаль Й.В. *Лужицкие элементы в археологических культурах конца бронзового – начала раннежелезного века Закарпаття* // *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiazania z innymi terenami*, 1992, s. 174.;

ний горизонт прийнято називати Гава III чи передкуштановицький. За відсновою хронологією він відповідає ступеню HB2 – HC¹¹. Пам'ятки цього горизонту представлені невеликою кількістю, що швидше за все пов'язано з міграційними процесами, які проходили наприкінці бронзового віку¹².

Наступний культурно-хронологічний горизонт – середина VI – IV ст. до н.е. (за відсновою хронологією відповідає ступеням HC – HD за П. Рейнеке) характеризується зміною політичної ситуації в Карпатському ареалі, що було пов'язано з проникненням у середині VI ст. до н.е. скіфів зі сходу. З їх приходом у Трансильванії формується скіфська культура Чумбруд¹³, носіїв якої пов'язують з агафірсами Геродота¹⁴, та культура Сентеш-Векерзуг в Альфельді¹⁵, яку ототожують із племенами сегиннів¹⁶. Щодо впливу скіфських культур на племена регіону існують різні думки серед науковців, однак вони одностайні в тому, що населення Верхнього Потисся відносилося до північнофракійської етнічної спільноти¹⁷.

У цей час у регіоні формуються дві споріднені культури: куштановицька та Саніслеу-Нір. Аналіз керамічних комплексів цих культур засвідчує збереження ранньогальштатських традицій у виробництві, однак, разом з цим зазнає помітних змін. Зокрема, у цей період з орнаменталізаційних елементів широкого розповсюдження набуває наліпний валик з пальцевими защипами. Такий орнамент стає традиційним для північнофракійського керамічного комплексу і в подальшому набуває широкого розповсюдження та різноманітних форм і мотивів, які широко представлені пізніше на посуді дакійської культури¹⁸.

Появу горщиків з таким орнаментом пов'язують із впливом скіфської культури західноподільського регіону¹⁹, хоча зазначимо, що горщики подібних форм і з такою орнаменталізацією відомі в регіоні ще з доби середньої бронзи²⁰. І.І. Попович припускав, що ці форми та орнамент є не локальними особливостями чи результатом змішування окремих племінних груп, а проявом єдиних стильових особливостей у керамічному виробництві на етнічно споріднених територіях²¹.

Також характерною рисою пам'яток цього періоду є поява кружального посуду. Загалом він складає незначну групу в керамічних комплексах старожитностей сер. VI – IV ст. до н.е. і в основному відомий у комплексах південних та західних областей регіону²². Так, наприклад, серед пам'яток Саніслеу-Нір виділимо найбільш досліджений могильник Саніслеу II²³. У його поховальних комплексах кількість кружального посуду складає від 20 до 30 %²⁴, а на території Східної Словаччини у похованні 2 в Михайлівцях кружальна кераміка складає 39,1 %²⁵.

Появу кружального посуду в регіоні дослідники пов'язують із імпортом з Тисо-Дунайського межиріччя, з області розповсюдження фрако-скіфської культури, що підтверджується й іншими

Попович І. *Нові джерела для вивчення передкуштановицького горизонту пам'яток ранньозалізного віку Закарпаття* // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. До 100-річчя від дня народження Маркіяна Смішка та 60-річчя відділу археології*, Вип. 8, 2002, сс. 73-90.

¹¹ Кобаль Й.В. *Лужицкие элементы...* с. 174.; Котигорошко Вячеслав. *Верхне Потисся у давнину...* с. 102.;

Попович І. *Нові джерела для вивчення передкуштановицького горизонту...* с. 73.

¹² Mirošayová E. *Problematika osídlení východného Slovenska v dobe halštatskej* // *Slovenská archeológia*, Ročník XXXV, Číslo 1, 1987, s. 142.

¹³ Vasiliev Valentin. *Sciții-agatirsi pe teritoriul României*. Cluj-Napoca : Dacia, 1980, p. 200.

¹⁴ Геродот. *История...* IV, 48.

¹⁵ Vulpe A. *Archäologische Forschungen und Historische betrachtungen über das 7. bis 5. Jh.im Donau – Karpatenraum* // *Memoria Antiquitatis*, II, 1970, ss. 165-182.

¹⁶ Геродот. *История...* V, 9.

¹⁷ Котигорошко Вячеслав. *Верхне Потисся у давнину...* с. 105.

¹⁸ Котигорошко В.Г. *Классификация керамики дакийского городища Малая Копаня* // *Carpatica-Karpatika. Давня історія Карпато-Дунайського ареалу та суміжних регіонів*, Вип. 31, 2004. сс. 174, 182.; Crișan I.H. *Ceramica dacico-getică. Cu special privire la Transilvania*. București : Editura Științifică, 1969, Pl. CV-CVI.

¹⁹ Пеняк Павло. *Давнє гончарство Закарпаття*. Ужгород, 2007, с. 54.; Смирнова Г.И., Бернякович К.В. *Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпаття* // *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, Вып. 7, 1965, сс. 99-100.

²⁰ Балагури Едуард. *Население...* Рис. 40, 1-2, 4,12.

²¹ Попович Іван. *Закарпаття за доби раннього заліза*. Kraków-Lwów: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006, с. 63.

²² Котигорошко Вячеслав. *Верхне Потисся...* с. 111.

²³ Némethi I. *Das späthalstattzeitliche Gräberfeld von Sanislau* // *Dacia*, XXVI, 1982, s. 115-144.; Némethi I. *Contribuții la istoricul hallstattului țirziu din Nord-Vestul României în lumina noilor descoperiri arheologice* // *Acta Musei Porolissensis*, VIII, 1984, pp. 129-146.

²⁴ Némethi I. *Contribuții la...* Fig. 9.

²⁵ Мирошайова Э. *Гальштатское заселение Юго-Восточной Словакии и его отношение к смежным областям* // *Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям: материалы международной конференции*. Нитра, 1986, с. 212.; Mirošayová E. *Problematika osídlení...* с. 144.

знахідками²⁶, та визначають її як кераміку алфельдського типу²⁷. Разом з цим окремі дослідники не виключають місцеве виробництво сіроглиняної кераміки²⁸.

Починаючи з сер. VI ст. до н.е., кружальний посуд, тією чи іншою мірою, входить у комплекси фрако-скіфських пам'яток Угорщини. На територію Південно-Західної Словаччини він потрапляє на початку V ст. до н.е. і, скоріш за все, у цей період проникає на територію Верхнього Потисся²⁹.

В.Г. Котигорошко піддав сумніву її приналежність до фракійського кола, виходячи з того, що форми вазоподібних посудин та черпаків мають аналогії серед кельтського кружального посуду³⁰. Схожість кельтської кераміки та кераміки алфельдського типу відмічає і Е. Мірошшайова³¹.

Крім кераміки так званого алфельдського типу, на пам'ятках куштановицької культури зустрічається і типова кельтська. У кількісному відношенні її значно менше і представлена вона в основному фрагментарно. Відома одна ціла ваза з кургану 11 Куштановицького могильника. За супровідним інвентарем може бути віднесена до другої половини IV ст. до н.е. – першої половини III ст. до н.е.³². Фрагмент подібної кельтської вази відомий також із поселення в Стретавці, яке датується IV ст. до н.е.³³, та з кельтського поховання 2 в Розваді, визначеного фазою LT B2a³⁴, що відповідає 320 – 270 рр. за відносною хронологією Й. Буйни³⁵.

Особливо чітко інвазія в середину аборигенного північнофракійського населення відобразилася в кінці IV – III ст. до н.е. з проникненням і осіданням носіїв латенської цивілізації – кельтів.

У результаті осідання нового населення у регіоні видозмінюється матеріальна культура місцевих племен, що знайшло відображення у широкому розповсюдженні металургії, металообробки, а також гончарства. Останнє підтверджується повсюдним поширенням кружального посуду на поселеннях (від 40 до 70 % у комплексах) (рис. 1, 1–2). Виходячи з цього, дослідники припускають можливість існування спеціалізованих центрів з виготовлення кружальної кераміки³⁶.

Наявний на сьогодні керамічний матеріал латенських пам'яток III – середини I ст. до н.е. дозволив провести його аналіз. Він вказує, що ліпний посуд зберігає гальштатські традиції домашнього виробництва. Про це свідчать чисельні прямі аналогії в керамічних комплексах куштановицької культури та Саніслеу-Нір (VI – IV ст. до н.е.)³⁷.

Поряд із цим з'являються миски, що були невідомі до часу проникнення кельтів у регіон, які імітують подібний посуд кельтського типу. Відзначається також зменшення асортименту ліпної кераміки, що, перш за все, пов'язано саме із запровадженням у північно-східній частині Карпатської улоговини місцевого гончарного виробництва, яке забезпечувало населення регіону парадним столовим посудом

Щодо часу появи місцевого гончарства в історіографії існують різні думки. П. Юречко³⁸ зауважив, що перший кружальний посуд вироблявся носіями куштановицької культури, а Т. Колнік³⁹ виникнення постійного місцевого гончарства у Верхньому Потиссі відніс до значно пізнішого часу – I ст. до н.е. Основним аргументом при вирішенні даного питання виступають печі для випалу

кружальної кераміки. Найбільш ранніми в регіоні є печі з Андриду⁴⁰, Ачиша⁴¹ та Добри⁴², зведені у III – II ст. до н.е., судячи з технології їх виробництва і виявленого біля них посуду, кельтськими майстрами.

Продукція гончарних майстерень латенської доби відзначається високою якістю. Це було зумовлено наявністю гончарного круга, печей для випалу кераміки та самою технологією її виробництва. Посуд виготовлявся із ретельно обробленої глини з домішками дрібного шамоту і дрібнозернистого піску. Формувався він на гончарному крузі, використання якого, як вважається, було запозичене з Греції⁴³. За своєю конструкцією круг був з ручним приводом. Випал продукції відбувався у двоярусних печах. Загалом, вивчення технології виробництва кружального посуду демонструє те, що гончарство було принесене в регіон у сформованому вигляді кельтами⁴⁴.

Найбільш характерною рисою керамічного виробництва латенської культури регіону є графітова кераміка. Вона вироблялася з ретельно підготовленої глини зі значною домішкою графітової породи (до 50 – 60 %) – мінералу класу самородних напівметалів, найстійкіший у земній корі кристалічний різновид вуглецю. Такий посуд складає незначний відсоток від загальної кількості кераміки, хоча і зустрічається майже на кожному поселенні (від 2 – 3 % в житлових комплексах Ботар до 20 – 35 % в Бакті)⁴⁵. Винятком є опідум Галіш-Ловачка, де, за свідченням Т. Легоцького, в ході створення терас для виноградників графітову кераміку збирали кошиками⁴⁶.

Графітова кераміка представлена горщикоподібним посудом – сітулами (рис. 1, 2). Зазвичай на корпус наносилися вертикальні розчоси, інколи по шийці йшов розділюючий рубець, який вкривався насічками. Інших форм графітового посуду на поселеннях і могильниках не виявлено⁴⁷. Хронологічні рамки існування – від другої половини IV ст. до н.е.⁴⁸ до фази LT D. У подальшому, як залишкове явище, небагачисельні фрагменти графітових посудин зустрічаються на дакійських пам'ятках регіону: Мала Копаня⁴⁹ та Земплін⁵⁰.

З часом, як відмічають дослідники, відсоток графіту у глиняному тісті сітул поступово зменшується і врешті зберігається тільки форма даного типу посуду⁵¹. Це, можливо, було зумовлено порушенням торгово-економічних зв'язків у результаті експансії дакійських племен у Середнє Подунав'я та розгрому кельтів⁵², що привело до зменшення попиту на графітову породу і поступового припинення видобутку її на місцевих родовищах (Моравія, Південна Чехія).

У науковій літературі залишається відкритим питання функціонального призначення графітового посуду. Існують три основні припущення: 1 – графітовий посуд застосовувався у металургії в якості тиглів; 2 – використовувався у приготуванні їжі; 3 – як тара для зберігання сухих, твердих речовин.

Перші дві версії ґрунтуються на тому, що домішки графіту забезпечують кращі термічні властивості посудин. На нашу думку, останнє припущення є більш вірним, що підтверджує факт присутності фрагментів графітових посудин зі слідами ремонту, які зустрічаються на пам'ятках усього регіону⁵³. Так, на уламках присутні отвори, в які вставлялися кінці залізних дужок або ж дроту, і

²⁶ Мирощайова Э. Гальштатское заселение Юго-Восточной... с. 213.; Dušek M. Slovensko v mladšej dobe halštatskej//*Slovenská archeológia*, Ročník XIX, Číslo 2, 1971, s. 448.; Miroššayová E. Problematika osídlenia... s. 143.

²⁷ Miroššayová E. Problematika osídlenia... s. 145.

²⁸ Попович І. *Закарпаття за доби...* с. 75.; Jurečko P. Problematika tzv. sivej keramiky v dobe rímskej so zreteľom na výsledky výskumu na východnom Slovensku//*Historica Carpatica*, 12, 1981, s. 206.

²⁹ Miroššayová E. Problematika osídlenia... s. 143.

³⁰ Котигорошко Вячеслав. *Верхне Потисся ...* с. 111.

³¹ Miroššayová E. Problematika osídlenia... s. 123.

³² Попович І. *Закарпаття за доби...* Рис. 24, 14, Рис. 39, 1.; Popovich I. Periodization and chronology of Kushtanovica type sites in the Transcarpathian region//*Nyiregyházi Jóna András Múzeum évkönyve*, XXXVII-XXXVIII, 1997, Pl. XIX, 1.

³³ Miroššayová E. Záchranný výskum halštatského sídliska v Stretavke, okr. Michalovce//*Památky Archeologické*, Ročník XXXI, Číslo 2, 1979, s. 141, obr. 8, 3.

³⁴ Котигорошко В.Г. *Фракийцы Верхнего Потисья (III в. до н.э. – IV в. н.э.)*. Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1995, с. 19.

³⁵ Bujna J. Spiegelung der Sozialstruktur auf Laténezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken // *Památky Archeologické*, Ročník LXXIII, Číslo 2, 1982, ss. 312-431.

³⁶ Котигорошко В.Г. *Верхне Потисся в епоху латену*//*Carpatica-Karpatika. Давнина і сучасність*, Вип. 33, 2005, С. 27.; Котигорошко Вячеслав. *Верхне Потисся ...* с. 127.

³⁷ Мойжес В.В. Класифікація кераміки Верхнього Потисся епохи гальштату... сс. 33-40, рис. 6.

³⁸ Jurečko P. Problematika tzv. sivej keramiky... s. 206.

³⁹ Kolník T. Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a st'ahovaní národov // *Slovenská archeológia*, Ročník XIX, Číslo 2, 1971, s. 529.

⁴⁰ Némethi I. Cuptoare de ars ceramic din epoca laténe de la Andrid (jud. Satu Mare)//*Studii și cercetări de Istorie Veche*, T. 25, № 4, 1974, pp. 579-583.

⁴¹ Lazin Gh. Descoperiri dacice din sec. III î. e.n. – I e.n. in judetul Satu Mare//*Satu Mare. Studii și Comunicări – Seria Arheologie*, V-VI, 1981-1982, p. 70.

⁴² Bader Tiberiu. *Marturii arheologice din județul Satu Mare*. Satu Mare : Editura academiei Române, 1980, p. 13.

⁴³ Ludikovsky K. K technologii na kruhu vyráběné pravěké keramiky//*Archeologické rozhledy*, XII, 1960, s. 68.

⁴⁴ Мойжес В.В. Класифікація кераміки Верхнього Потисся епохи латену//*Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 24, 2010, с. 95.

⁴⁵ Kotigoroško Vjačeslav. *Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î. e.n. – IV e.n. (Perioare La Tene și romană)*. București: S.C. Caro trading' 94 S.R.L., 1995, p. 61.

⁴⁶ Lehoczky T. Emlékek a régibb vaskorból Munkács környékén//*Archeológiai Értesítő*, 21, 1901, old. 146.

⁴⁷ Мойжес В.В. Класифікація кераміки Верхнього Потисся епохи латену... с. 95; Бідзіля В.І. *Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери*. Київ : Наук. Думка, 1971, с. 92.

⁴⁸ Crișan I.H. În legătură cu datarea necropolei celtice de la Ciumești//*Marmatia*, II, 1971, P. 59, 71-72, Pl. I, 8.

⁴⁹ Котигорошко В.Г. Класифікація кераміки ... с. 181.

⁵⁰ Miroššayová E. Najnovšie výsledky výskumu veasnodejinného a stredovekeho osídlenia v Zempline // *Východoslovenský pravek. Zborník k pravekým a včasným dejinám východného Slovenska*, III, 1991, s. 118.

⁵¹ Pieta Karol. *Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska*. Nitra : Veda, 2008, s. 172.

⁵² Котигорошко В.Г. Вопросы происхождения и этнокультурной принадлежности населения Верхнего Потисья римского времени// *Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям: материалы международной конференции*. Нитра, 1986, сс. 229-230.; Котигорошко В.Г. Проблеми етнокультурних поцесів у Карпато-Дунайському басейні I ст. до н.е. – I ст. н.е.//*Археологія*, № 4, 1991, с. 11.; Crișan I.H. *Burebista și epoca sa*. București : Editura academiei Române, 1977, p. 234.

⁵³ Бідзіля В.І. *Історія культури...* с. 183.; Pieta Karol. *Keltské osídlenie Slovenska...* с. 384.

таким чином вони скріплювалися між собою⁵⁴. Це вказує, що відремонтовані посудини повторно використовувалися для зберігання саме твердих, сухих припасів. У іншому разі рідина витікала б, і вже точно не в якості тиглів. Даний факт свідчить про цінність даного типу посуду, позаяк сировина (порода з вмістом графіту) була одним із пунктів імпорту в латенський час. Як показують дослідження, графітова порода імпортувалася на значні відстані від місця її видобутку.

Також, на пам'ятках регіону цього часу фіксується кружальна розписна кераміка. Вироблялася вона з домішкою дрібнозернистого піску. Випал наскрізний, на зламі жовтуватого кольору. На поверхню наносилися смужки коричневої та світло-коричневої фарби.

Розписна кераміка у кельтів з'являється в кінці середньолатенської доби і отримує широке розповсюдження у кельтському світі⁵⁵. Однак на території Верхнього Потисся вона не отримала поширення і представлена дуже обмеженою колекцією. На даний час зафіксовано два фрагменти з пізньолатенських поселень Бакта та Велика Бігань⁵⁶. Цілком імовірно, що вона виступає як імпорт з більш західних територій⁵⁷, можливо, з промислових центрів Подунав'я⁵⁸, під впливом яких у середині I ст. до н.е. у Земпліні розпочинається її виробництво⁵⁹.

На середину I ст. до н.е. відбувається корінна зміна етнополітичної карти Карпато-Дунайського басейну. Це було пов'язано із формуванням на території Трансільванії могутнього політичного союзу, на чолі якого стояли даки. Вони проникають у Верхнє Потисся. Їх експансія вирішувала два завдання: приєднання нової території, яку заселяли споріднені племена, і розгром та витіснення кельтів з північної частини Карпатського ареалу⁶⁰. Після цього на території Верхнього Потисся поширюється дакійська культура, яка визначається межами – середина I ст. до н.е. – початок II ст. н.е.⁶¹.

Проникнення даків не спричинює занепад місцевої економіки. Цьому сприяло як моноетнічність племен, так й осідання значного контингенту даків, у яких у цей час спостерігається інтенсивне економічне зростання⁶². Щодо керамічного виробництва Верхнього Потисся, то воно зазнало значних змін. Це відобразилось у різноманітності форм посуду та технології його виготовлення, а також засобів орнаменталізації.

Ліпний посуд засвідчує збереження традицій попередніх культур регіону. Насамперед це відображають його форми (горщики, корчаги, черпаки та ін), а також технологія виробництва (домішки, орнаменталізація тощо). Окрім цього, з'являється ряд форм, не відомих до часу проникнення даків. Новими можна вважати конічні чашки з ручкою, які стали поширеним і характерним посудом дакійської культури (рис. 2, 1). Широкого вжитку отримують «вази для фруктів», як в ліпному, так і кружальному виконанні, з різноманітним профілюванням верхньої частини (рис. 2, 2), а також кришки, з яких виділяємо тип із зооморфною ручкою (рис. 2, 3), що виступають суто дакійським посудом⁶³. Разом з появою нових форм ліпного посуду помітно збільшується варіації декору та його комбінацій.

Масового виробництва в ліпному та кружальному виконанні отримують кратери (рис. 2, 4), як імітація елліністичних посудин. Вони проникли в північнофракійське середовище VI – V ст. до н.е. і побутували до ранньоримського періоду⁶⁴. Цим пояснюється присутність канфаросів, а також піфосоподібного посуду, що використовувався для зберігання припасів (зерна, борошна)⁶⁵. Піфоси невідомі в Верхньому Потиссі до середини I ст. до н.е., тобто до часу проникнення даків. Його походження пов'язують з грецьким посудом типу «dolea» або «pythoi»⁶⁶.

⁵⁴ Бідзіля В.І. *Історія культури...* с. 94, рис. 44, 2,5.

⁵⁵ Pieta Karol. *Keltské osídlenie ...* ss. 169-172.; Zachar Lev. *Keltské umenie na Slovensku*. Bratislava : Tatran, 1987, s. 45.

⁵⁶ Kotigoroško Vjačeslav. *Ťinuturile Tisei ...* p. 61.

⁵⁷ Бідзіля В.І. *Історія культури...* с. 143.

⁵⁸ Filip Jan. *Keltové ve Střední Evropě*. Praha: Naclad. CAV, 1956, S. 449.; Pieta Karol. *Keltské osídlenie ...* s. 169-172.

⁵⁹ Filip Jan. *Keltové ...* s. 499.; Kopin Rudolf. *Dejiny keramiky na Slovensku od praveku po dnešok*. Košice : Oriens, 1999, s. 39.; Lamiová Mária. *Zemplín obec s bohatou minulost'ou*. Košice : Archeologickej ústav SAV, 1993, s. 12.; Zachar Lev. *Keltské umenie na Slovensku...* s. 46.

⁶⁰ Котигорошко Вячеслав. *Верхнє Потисся ...* с. 168.

⁶¹ Котигорошко В.Г. *Вопросы ...* с. 230.

⁶² Котигорошко Вячеслав. *Верхнє Потисся ...* с. 195.

⁶³ Sîrbu Valeriu. *Dava getică de la grădiștea județului Brăila*. Brăila : Editura Istros, 1996, pp. 50-51, Fig. 93, 6-10, Fig. 94, 3.

⁶⁴ Crișan I.H. *Ceramica daco-getică...* p. 194.; Moscalu Emil. *Ceramica traco-getică*. București : Biblioteca muzeologică, 1983, pp. 137-139.

⁶⁵ Котигорошко Вячеслав. *Верхнє Потисся ...* с. 190.

⁶⁶ Pârvan Vasile. *Getica. O protoistorie a Daciei*. București : Editura Meridiane, 1982, pp. 587-588.

З проникненням даків досить поширеним в керамічних комплексах стає розписний кружальний посуд (рис. 2, 5–6). Однак, через свою крихкість, в більшості випадків виявляється фрагментарно⁶⁷. Найкраще він представлений за матеріалом городищ Мала Копаня і Земплін, де запроваджується його виробництво у сер. I ст. до н.е.⁶⁸. Рідше зустрічається на поселеннях. Розповсюдження розписної кераміки в гето-дакійському середовищі пов'язують з елліністично-кельтським впливом⁶⁹. Однак, на латенських пам'ятках регіону до цього часу виявлено тільки два фрагменти такої кераміки⁷⁰, що вже відзначалось.

Загалом аналіз керамічної колекції ключових пам'яток дакійської культури регіону вказує, що вона є складовою частиною культури дако-гетського світу Карпато-Дунайського ареалу. Кераміка, згідно з періодизацією І.Г. Кришана⁷¹, відноситься до класичного гето-дакійського посуду і відповідає III фазі її розвитку, що датується 100 р. до н.е. – 100 р. н.е.

На початку II ст. н.е. дако-римські війни (101 – 106 рр.) призводять до розгрому дакійської держави, складовою якої були землі Верхнього Потисся. На більшій її території утворюється нова римська провінція – Дакія (107 р. н.е.). Відтак, регіон опиняється у безпосередній контактній зоні з Імперією. Однак на перших порах населення регіону не підтримувало контактів з римлянами, що підтверджується статистикою римського імпорту. Спаду зазнають ремесла, в тому числі і гончарне. Це чітко простежується в керамічних комплексах, в яких ліпний посуд складає 80 – 90 %.

У II ст. н.е. на території Верхнього Потисся відбувалося формування культури карпатських курганів – останнього етапу розвитку фракійського етносу регіону. Питання плеїної приналежності носіїв цієї культури досі залишається дискусійним, але найбільш імовірно, що це були костобоки. Їх розміщення, за повідомленнями античних авторів⁷², збігається з локалізацією культури карпатських курганів: Верхнє Потисся і верхів'я Прута та Дністра.

Окрім цього, пізньоримський час відзначається зростанням чисельності населення. Із близько 400 пам'яток регіону цього періоду 350 складають поселення. За підрахунками дослідників, на кожні 20 км² припадало одне селище⁷³.

З'являється і пришло населення, що було пов'язано із вторгненням у другій половині II ст. н.е. носіїв пшеворської культури, які ототожнюються з германськими племенами вандалів-астингів і вандалів-лакрингів⁷⁴. Приблизно в 170 р. н.е. вони вийшли на північні кордони Дакії, де вступили в конфлікт із місцевими північнофракійськими племенами костобоків⁷⁵.

Згадані процеси простежуються на пам'ятках регіону, насамперед у керамічних комплексах.

Ліпна кераміка вказує на її генетичну неоднорідність. Так, домінуюча його частина виступає традиційним у домашньому виробництві місцевого населення. Майже весь посуд, окрім одичних форм, вироблявся у традиціях носіїв попередніх фракійських культур регіону⁷⁶. Однак, у керамічних комплексах пам'яток наявна і типова пшеворська кераміка, вона свідчить, окрім ґрунтових поховань із більше ніж 20 пунктів регіону⁷⁷, про проникнення нового етносу. Загалом вона

⁶⁷ Котигорошко В.Г. *Городища рубежа нашей эры в Верхнем Потисье // Slovenská archeológia*, Ročník XXXVII, Číslo 1, 1989, s. 43.; Котигорошко В.Г. *Гончарное производство в Верхнем Потисье III в. до н.э. – IV в. н.э. // Východoslovenský pravek. Zborník k nedožitým 90. Narodeninám univ. prof. Vojtecha Budinského-Kričku, DrSc.*, IV, 1993, s. 151.; Котигорошко В.Г. *Классификация керамики ...* с. 179.

⁶⁸ Filip Jan. *Keltové ve Střední Evropě...* s. 449.; Kopin Rudolf. *Dejiny keramiky na Slovensku...* s. 39.; Lamiová Mária. *Zemplín obec...* s. 12.

⁶⁹ Crișan I.H. *Ceramica daco-getică...* p. 201.; Florea Gelu. *Ceramica pictată. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană (sec. I a. Chr. – I. p. Chr.)*. Cluj-Napoca : Presa universitară clujean, 1998, p. 289.

⁷⁰ Kotigoroško Vjačeslav. *Ťinuturile Tisei ...* p. 61.

⁷¹ Crișan I.H. *Ceramica daco-getică...* p. 151-153.

⁷² Cassius Dio. *Istoria Romana: [vol. I-III] / [traducere și comentarii Adelina Piatkovskij]*. București : Editura Stiintifica, 1977, T.II, LXXI, 12, 1; Латышев В.В. *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Приложение // Вестник древней истории*, № 2, 1948, сс. 215-257; Котигорошко Вячеслав. *Верхнє Потисся у давнину...* сс. 300-303.

⁷³ Котигорошко Вячеслав. *Верхнє Потисся ...* с. 209.

⁷⁴ Бандровський О.Г. *Римська імперія і племена Карпатського регіону // Вісник Львівського університету. Серія історична. З історії стародавності і середньовіччя*, Вип. 24, 1998, сс. 32-33.

⁷⁵ Cassius Dio. *Istoria Romana...* LXXI, 12, 1.; Бандровський О.Г. *Римська імперія...* сс. 32-33.

⁷⁶ Мойжес В.В. *Еволюція ліпного посуду фракійців Верхнього Потисся // Carpatica-Karpatika*, Вип. 37, 2008, Рис. 1-2.; Мойжес В. *Традиції домашнього ...* Рис. 1-2.

⁷⁷ Котигорошко Вячеслав. *Верхнє Потисся ...* с. 226.; Prochnenko I. *Germanic Burials Nearby of village Choma of Zakarpatska oblast of Ukraine // Tracii și vecinii lor în antichitate. The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in honorem Valerii Sîrbu*. Brăila, 2010, s. 439.

представлена незначною кількістю на окремих поселеннях регіону⁷⁸. Винятком є дві будівлі на поселенні Буча, де вона домінує над фракійською (95 %) ⁷⁹.

Щодо кружального посуду, то він у пізньоримський час отримав широке розповсюдження через стрімке поширення гончарного виробництва, свідченням чого є 387 виявлених гончарних печей із 16 пунктів регіону⁸⁰. Це перевищує показники суміжних територій. Прикладом можуть бути пам'ятки черняхівської культури та прикарпатської групи культури карпатських курганів, де відкрито лише 42 печі з 29 пунктів⁸¹.

Як результат, відзначається суттєве зменшення, порівняно з попередньою добою, асортименту ліпної кераміки. В керамічних комплексах він складає від 20 % до 40 %⁸². Потужне виробництво кружального посуду забезпечувало потреби населення Верхнього Потисся у якісному та красивому столовому наборі (рис. 3, 1–3). Він представлений різноманітною кількістю форм, більшість із яких є новими для регіону. Характерною рисою на посуді стає широке використання штампованого декору, який складається з різноманітних геометричних фігур, рослинного орнаменту, зірочок та інших візерунків. Часто з них створювалися різні комбінації (рис. 3, 4–6).

У зв'язку із цим постало питання про організаторів його виробництва. Більш аргументованою є думка Я. Вієловієйського⁸³, який пов'язав створення гончарних центрів на території варварського світу із провінційними ремісниками, насамперед гончарів Пороліссуму. Їх прихід в регіоні був викликаний кризою Римської імперії наприкінці II – III ст. н.е., що спонукало переселятися на спокійні північні землі, де вони продовжували свою діяльність і знаходили збут для своєї продукції. Це підтверджується співставленням технології виробництва кружального посуду, їх формам та орнаментацией⁸⁴.

У подальшому в виробництві брали участь майстри із місцевого населення. Свідченням участі місцевих майстрів у виробництві є збереження традиційних гончарних печей кельтського типу і поява нових штампів та їх комбінацій⁸⁵. Це дозволило виділити верхньотиську кераміку в локальну групу⁸⁶.

Наприкінці IV ст. н.е. розпочинаються події Великого переселення народів, що безповоротно вплинули на долю народів Європи. Племена, які пересувалися з півночі й сходу, займають Карпатську улоговину, порушують міжрегіональні економічні зв'язки та політичну стабільність у регіоні, утворивши ще більше етнічне розмаїття.

Так, із нашестям гунів у Карпатську улоговину та переміщенням германських племен – гепідів у Верхнє Потисся припиняє існування культура карпатських курганів. Згасає життя на численних поселеннях, щезають згадки про даків і костобоків зі сторінок античних авторів і до початку V ст. н.е. завершується багатомісячна історія фракійців Верхнього Потисся. Відтак зникають традиції північнофракійського домашнього керамічного виробництва. Знижується попит і на високоякісний кружальний посуд, як наслідок, втрачаються технічні надбання – і регіональне гончарство поступово занепадає, повернувшись на рівень домашнього промислу. Подальша історія Верхнього Потисся тісно пов'язана зі слов'янськими племенами, окремі групи яких починають проникати в регіон на початку VI ст.

⁷⁸ Котигорошко В.Г. Вопросы происхождения... с. 234.; Котигорошко В.Г. Гончарное производство... с. 155.

⁷⁹ Kotigoroško Vjačeslav. *Ţinuturile Tisei* ... p. 61.

⁸⁰ Мойжес В.В. Семантика штампованої кераміки Верхнього Потисся // *Карпатика*, Вип. 41, 2012, с. 53, Рис. 1.; Мойжес В.В. Провінційно-римський вплив на гончарство Верхнього Потисся // *Питання всесвітньої історії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Питання всесвітньої історії»*. Дрогобич, 2013, с. 39.

⁸¹ Бобринский А.А. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II – IV вв. н.э.)*. М.: Наука, 1991, с. 185.

⁸² Котигорошко В.Г. *Фракийцы Верхнего Потисся*... с. 61.; Мойжес В.В. Класифікація кераміки Верхнього Потисся пізньоримського часу // *Карпатика*, Вип. 39, 2010, с. 115.

⁸³ Wielowiejski J. *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim I rzymskim* // *Materiały Starożytne*, T. VI, 1960, ss. 109, 403.

⁸⁴ Мойжес В.В. Класифікація гончарних печей Верхнього Потисся (III ст. до н.е. – IV ст. н.е.) // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 26, 2011, с. 104.

⁸⁵ Мойжес В.В. Класифікація кераміки Верхнього Потисся пізньоримського часу... с. 128.

⁸⁶ Котигорошко В.Г. Гончарное производство... с. 155.

Джерела та література

- Bader Tiberiu. *Marturii archeologice din județul Satu Mare*. Satu Mare: Editura academiei Române, 1980, 83 p.
- Балагурі Е.А. Шелестівське городище – пам'ятка населення ранньозалізної доби Закарпаття // *Дослідження стародавньої історії Закарпаття*, Ужгород, 1972, сс. 9-75.
- Балагури Э.А. *Бронзовый век // Древняя история Верхнего Потисся*. Львов: Свит, 1991, сс. 58-111.
- Балагури Эдуард. *Население Верхнего Потисся в эпоху бронзы*. Ужгород: УжНУ, 2001, 392 с.
- Бандровський О.Г. Римська імперія і племена Карпатського регіону // *Вісник Львівського університету. Серія історична. З історії стародавності і середньовіччя*. Вип. 24, 1998, сс. 26-36.
- Бідзіля В.І. *Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери*. К.: Наукова Думка, 1971, 183 с.
- Бобринский А.А. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II – IV вв. н.э.)*. М.: Наука, 1991, 215 с.
- Bujna J. *Spiegelung der Sozialstruktur auf Laténezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken // Památky Archeologické, Ročník LXXIII, Číslo 2, 1982, ss. 312-431.*
- Vasiliev Valentin. *Sciții-agatirsi pe teritoriul României*. Cluj-Napoca: Dacia, 1980, p. 200.
- Vulpe A. *Archäologische Forschungen und Historische betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau – Karpatenraum // Memoria Antiquitatis, II, 1970, ss. 115-182.*
- Wielowiejski J. *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim I rzymskim // Materiały Starożytne, T. VI, 1960, ss. 426.*
- Геродот. *История в девяти книгах* / [пер. А.О. Білецького]. К.: Наук. думка, 1993, 576 с.
- Dušek M. *Slovensko v mladšej dobe halštatskej // Slovenská archeológia, Ročník XIX, Číslo 2, 1971, ss. 423-464.*
- Zachar Lev. *Keltské umenie na Slovensku*. Bratislava: Tatran, 1987, 190 s.
- Cassius Dio. *Istoria Romana: [vol. I-III] / [traducere și comentarii Adelina Piatkovski]*. București: Editura Stiintifica, 1977, T.II, 662 p.
- Кобаль Й.В. Лужицкие элементы в археологических культурах конца бронзового – начала раннежелезного века Закарпаття // *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiazania z innymi terenami*, 1992, pp. 173-182.
- Kolník T. *Prehl'ad a stav bádania o dobe rímskej a st'ahovaní národov // Slovenská archeológia, Ročník XIX, Číslo 2, 1971, ss. 499-558.*
- Kopin Rudolf. *Dejiny keramiky na Slovensku od praveku po dnešok*. Košice: Oriens, 1999, s. 271.
- Котигорошко В.Г. Вопросы происхождения и этнокультурной принадлежности населения Верхнего Потисся римского времени // *Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям: материалы международной конференции*, Нитра, 1986, сс. 227-238.
- Котигорошко В.Г. Городища рубежа нашей эры в Верхнем Потисье // *Slovenská archeológia, Ročník XXXVII, Číslo 1, 1989, ss. 21-67.*
- Котигорошко В.Г. Проблеми етнокультурних процесів у Карпато-Дунайському басейні I ст. до н.е. – I ст. н.е. // *Археологія*, № 4, сс. 10-17.
- Котигорошко В.Г. Гончарное производство в Верхнем Потисье III в. до н.э. – IV в. н.э. // *Východoslovenský pravek. Zborník k nedožitým 90. Narodeninám univ. prof. Vojtecha Budinského-Kričku, DrSc, IV, 1993, сс. 143-156.*
- Котигорошко В.Г. *Фракийцы Верхнего Потисся (III в. до н.э. – IV в. н.э.)*. Ужгород: Полічка «Карпатського краю», 1995, 132 с.
- Котигорошко В.Г. Класифікація кераміки дакийського городища Малая Копаня // *Carpatica-Karpatika. Давня історія Карпато-Дунайського ареалу та суміжних регіонів*, Вип. 31, 2004, сс. 172-192.
- Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в епоху латену // *Carpatica-Karpatika. Давнина і сучасність*, Вип. 33, 2005, сс. 18-57.
- Котигорошко Вячеслав. *Верхнє Потисся у давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н.е.* Ужгород: Карпати, 2008, 432 с.
- Kotigoroško Vjačeslav. *Ţinuturile Tisei Superioare in veacurile III i. e.n. – IV e.n. (Perioare La Tene și romană)*. București: S.C. Caro trading' 94 S.R.L., 1995, 338 p.
- Crîșan I.H. *Ceramica daco-getică. Cu special privire la Transilvania*. București: Editura Științifică, 1969, 363 p. + pl. 190.

- Crișan I.H. În legătură cu datarea necropolei celtice de la Ciumești//*Marmatia*, II, 1971, pp. 55-92.
- Crișan I.H. *Burebista și epoca sa*. București: Editura academiei Române, 1977, 531 p.
- Крушельницька Л.І. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. Київ : Наукова думка, 1976, 146 с.
- Кухаренко Ю.В. *Археология Польши*. М. : Наука, 1969, 239 с.
- Lamiová Mária. *Zemplín obec s bohatou minulosťou*. Košice: Archeologickej ústav SAV, 1993, 77 s.
- Lazin Gh. Descoperiri dacice din sec. III î. e.n. – I e.n. in judetul Satu Mare//*Satu Mare. Studii și Comunicări – Seria Arheologie*, V-VI, 1981-1982, pp. 69-91.
- Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Приложения//*Вестник древней истории*. № 2, сс. 215-257.
- Lehoczky T. Emlékek a régibb vaskorból Munkács környékén // *Archaeológiai Értesítő*, 21, 1901, old. 145-146.
- Ludikovsky K. K technologii na kruhu vyráběné pravěké keramiky // *Archeologické rozhledy*, XII, 1960, ss. 66-79.
- Miroššayová E. Záchranný výskum halštatského sídliska v Stretavke, okr. Michalovce // *Památky Archeologické*, Ročník XXXI, Číslo 2, 1979, ss. 121-143.
- Miroššayová E. Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej//*Slovenská archeológia*, Ročník XXXV, Číslo 1, 1987, ss. 107-164.
- Miroššayová E. Najnovšie výsledky výskumu veasnodejinneho a stredovekeho osídlenia v Zempline // *Východoslovenský pravek. Zborník k pravekým a včashym dejinam východného Slovenska*, III, 1991, ss. 115-132.
- Мирошшайова Э. Гальштатское заселение Юго-Восточной Словакии и его отношение к смежным областям//*Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям: материалы международной конференции*, Нитра, 1986, сс. 209-215.
- Мойжес В.В. Еволюція ліпного посуду фракійців Верхнього Потисся//*Carpatica-Carpatika*, Вип. 37, 2008, сс. 15-26.
- Мойжес В.В. Класифікація кераміки Верхнього Потисся епохи гальштату//*Карпатика*, Вип. 38, 2009, сс. 23-57.
- Мойжес В.В. Класифікація кераміки Верхнього Потисся епохи латену//*Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 24, 2010, сс. 90-105.
- Мойжес В.В. Класифікація кераміки Верхнього Потисся пізньоримського часу//*Карпатика*, Вип. 39, 2010, сс. 115-149.
- Мойжес В. Традиции домашнего керамического производства фракийцев Верхнего Потисся // *Науковий і мистецький світ Федора Потоушняка : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. видатного укр. письменника і вченого, Ужгород*, 2010, сс. 392-402.
- Мойжес В.В. Класифікація гончарних печей Верхнього Потисся (III ст. до н.е. – IV ст. н.е.)//*Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 26, 2011, сс. 102-107.
- Мойжес В.В. Семантика штампованої кераміки Верхнього Потисся//*Карпатика*, Вип. 41, 2012, сс. 44-58.
- Мойжес В.В. Провінційно-римський вплив на гончарство Верхнього Потисся//*Питання всесвітньої історії: матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Питання всесвітньої історії»*, Дрогобич, 2013, сс. 39-41.
- Moscalu Emil. *Ceramica traco-getică*. București: Biblioteca muzeologică, 1983, pp. 514.
- Németi I. Cuptoare de ars ceramic din epoca laténe de la Andrid (jud. Satu Mare)//*Studii și cercetari de Istorie Veche*, T.25, № 4, 1974, p. 579-583.
- Németi I. Das späthalstattzeitliche Gräberfeld von Sanislau//*Dacia*, XXVI, 1982, ss. 115-144.
- Németi I. Contribuții la istoricul hallstattului țirziu din Nord-Vestul României în lumina noilor descoperiri arheologice//*Acta Musei Porolissensis*, VIII, 1984, pp. 129-146.
- Pârvan Vasile. *Getica. O protoistorie a Daciei*. București : Editura Meridiane, 1982, 605 p.
- Пеняк Павло. *Давнє гончарство Закарпаття*. Ужгород, 2007, 103 с.
- Pieta Karol. *Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska*. Nitra: Veda, 2008, 384 s.
- Попович І. Нові джерела для вивчення передкуштановицького горизонту пам'яток ранньозалізного віку Закарпаття//*Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. До 100-річчя від дня народження Маркіяна Смішка та 60-річчя відділу археології*, Вип. 8, 2002, сс. 73-91.

- Попович Іван. *Закарпаття за доби раннього заліза*. Kraków-Lwów : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006, 121 с.
- Popovich I. Periodization and chronology of Kushtanovica type sites in the Transcarpathian region // *Nyiregyházi Józsa András Múzeum évkönyve*, XXXVII-XXXVIII, 1997, pp. 77-114.
- Прохненко І.А. Військове зодчество гальштатських городищ Закарпаття//*Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 3, 1999, сс. 72-76.
- Prochnenko I. Germanic Burials Nearby of village Choma of Zakarpatska oblast of Ukraine // *Tracii și vecinii lor în antichitate. The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in honorem Valerii Sirbu*, 2010, ss. 439-445.
- Reinecke Paul. *Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze – und Eisenzeit*. Bonn: Habelt, 1965, 156 p.
- Reinecke P. Zu den Gräberfunden von Bodenbach a.d. Elbe//*Wiener Prähistorische Zeitschrift*, 1995, ss. 12-47.
- Свешніков І.К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі//*Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, Вип. 5, 1964, сс. 40-66.
- Sîrbu Valeriu. *Dava getică de la grădiștea județului Brăila*. Brăila : Editura Istros, 1996, 308 p.
- Смирнова Г.И. Гальштатские городища в Закарпатье // *Slovenská archeológia*, Ročník XIV, Číslo 2, 1966, сс. 397-409.
- Смирнова Г.И. Население Восточных Карпат в эпоху раннего гальштата (Гавско-Голиградский круг памятников)//*Культура і побут населення Українських Карпат : матеріали респ. наук. конф. Ужгород*, 1973, сс. 166-176.
- Смирнова Г.И. Гавско-Голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна//*Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, Вып. 17, 1976, сс. 26-34.
- Смирнова Г.И., Бернякович К.В. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья//*Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, Вып. 7, 1965, сс. 89-115.
- Smirnova G.I. Complexele de tip Gava-Holihradu – o cominitate cultural istorica//*Studii și cercetari de Istorie Veche*, T. 25, № 3, 1974, pp. 359-380.
- Filip Jan. *Keltové ve Střední Evropě*. Praha: Naclad. CAV, 1956. 552 s.
- Florea Gelu. *Ceramica pictată. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană (sec. I a. Chr. – I p. Chr.)*. Cluj-Napoca: Presa universitară clujean, 1998, 292 p. + pl. 94.
- Jurečko P. Problematika tzv. sivej keramiky v dobe římskej so zreteľom na výsledky výskumu na východnom Slovensku//*Historica Carpatica*, 12, 1981, ss. 169-209.

Список ілюстрацій:

- Рис. 1.** Кельтський кружальний посуд. Фонди Археологічного музею ім. проф. Е.Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 1 – миска (Мужієво, Інв. № АМ-0169); 2 – сітула (Галіш-Ловачка, Інв. № АМ-0260).
- Рис. 2.** Дакійський посуд. Городище Мала Копаня. Фонди Археологічного музею ім. проф. Е.Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 1 – ліпна конічна чашка (Інв. № АМ-0349); 2 – ліпна «ваза для фруктів» (Інв. № АМ-0273); 3 – ліпна кришка (Інв. № АМ-0378); 4 – кружальний кратер (Інв. № АМ-0145); 5–6 – розписні кружальні вазочки (Інв. № АМ-0143; № АМ-0176).
- Рис. 3.** Кружальний посуд пізньоримського часу та зразки штампованого орнаменту. Фонди Археологічного музею ім. проф. Е.Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 1 – миска (Астей, Інв. № АМ-0228); 2 – миска (Берегово VI; Інв. № АМ-0166); 3 – глечик (Астей, Інв. № АМ-0241).

Volodymyr MOIZHES

External Influences on the Ceramic Production of the Upper Tisia Thracians

Despite the natural isolation of the Upper Tisia region, at various stages of development, the local population experienced external influences and impulses from neighbouring areas, as well as the infiltration of foreign ethnic elements. This can be traced through specific archaeological data. Among them, ceramics emerge as a crucial source, capable of attesting to the preservation of traditions from previous generations, thus indicating genetic affinity between cultures, highlighting cultural-economic connections, as well as the infiltration of foreign populations.

This article underscores the role of pottery in maintaining traditions throughout the entire existence of the northern Thracians in the region, spanning chronologically from the 12th century BCE to the 4th century CE. It also highlights that, at certain historical stages, ceramic assemblages at sites feature the presence of material foreign to the local Thracian population, further emphasizing the dynamic nature of ceramic production.

The invasion into the indigenous northern Thracian population became particularly evident in the late 4th to 3rd centuries BCE with the influx and settlement of the bearers of the La Tène civilization – the Celts. This marked a significant shift in ceramic production, as wheel-thrown pottery was introduced in the region. The analysis of production technology and output demonstrates that it was introduced to the region in a developed form. In the Late Roman period, pottery production experiences rapid expansion. This is a consequence of the establishment of pottery centres by provincial craftsmen, especially potters from Porolissum. This is confirmed by comparing the technology of wheel-thrown pottery production, its forms, and ornamentation.

Keywords: Upper Tisia, northern Thracians, culture, ceramic production, traditions, influences.

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

УДК 94(477.87)4:314.15

Ігор ПРОХНЕНКО

Міграційні процеси на території Закарпаття в добу середньовіччя

На сьогоднішній день з міграційних хвиль доби середньовіччя на території Закарпаття чітко можемо ідентифікувати проникнення кочівників, скоріше за все печенігів, в другій половині X ст. і нових переселенців в другій половині XI ст. Археологічні матеріали поселень свідчать, що на момент появи номадів ці землі вже були заселені слов'янами, але датування їх переселенських хвиль носить розмитий характер і лише гіпотетично встановлюється з VI ст.

Як окремі процеси, не пов'язані з розглянутими міграціями, відбулось переселення поліетнічного люду в ході формування ранніх комітатів Угорського королівства, що є проблематикою окремого дослідження.

Ключові слова: міграційні процеси, Закарпаття, середньовіччя, археологічні матеріали, поховання, поселення.

Землі Закарпатської області України в аспекті дослідження локальних міграційних процесів є специфічною зоною на північному сході Карпато-Дунайського ареалу. Проникнення сюди населення почалося ще з періоду раннього палеоліту і подальші інвазії нових людських колективів мали чітко виражений пульсуючий характер. Переважна більшість почергових хвиль переселення була позбавлена транзитного фактору, що пояснювалось ландшафтними особливостями мікро-регіону. Грядя Карпатських гір стала серйозним бар'єром для новоприбулих груп, перетворивши території в умовний «капкан для люду». У галузі матеріальної культури зазвичай зберігалась первинна архаїчність і тільки прихід нових «мігрантів» приносив оновлення ідей та технологій. Саме тому ці землі перетворились на своєрідну зону «археологічної етнографії», що є унікальним явищем в межах усієї Європи.

Збереження сталих традицій у сфері виробництва протягом значних відрізків часу (декілька сторіч) пояснюється низькою щільністю заселення, що в свою чергу визначили природньо-кліматичні та ландшафтні особливості. Мікро-регіон характеризували підвищена вологість, заболоченість низинних районів, високі ґрунтові води, чагарники або важко прохідні лісові масиви, розгалужена річкова система, відсутність належних шляхів сполучення. У таких умовах сформувався низький коефіцієнт привабливості цих територій і практично всі переселення носили вимушений характер. Майже за кожною відчутною хвилею проникнення нового люду можна побачити певну конфліктну ситуацію в Європі, яка змушувала значні групи людей покидати обжиті місцини і переселятися на важкі для проживання землі під Карпатськими горами.

У стратиграфічній колонці Закарпаття доволі часто незначна кількість пам'яток зі слабо насиченим культурним шаром і відповідно нетривалим перебуванням людей закривала великі хронологічні періоди, формуючи ілюзію неперервності заселення територій. Одним з таких часових відрізків став період раннього середньовіччя, коли землі краю на значний період стали неолюдненими. Цьому хіатусу передували часи Великого переселення народів. Відповідно відносно розвинута мережа поселень, виробничих центрів, шляхів сполучення пізнього римського часу опинилася без нагляду і доволі швидко стала непридатною для відновлення проживання.

Через певний проміжок часу після V ст. («сторіччя нуль») фіксується слов'янська хвиля переселення, але із-за відсутності чітких хронологічних індикаторів і мізерної кількості «ранніх» пам'яток на даний момент дуже складно перейти від відносного до абсолютного датування цих старожитностей. Винятково гіпотетично в історіографії початок цього процесу встановлений в межах VI – VII ст., хоча доказова база є явно недостатньою. Як єдина поховальна пам'ятка даного часу приводяться захоронення Ужгорода, відкриті в 1953 – 1954 рр. у кар'єрі цегельного заводу¹. Незважаю-

¹ Пеняк С.І. *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст.*, Київ : Наукова думка, 1980, сс. 77-78.

чи на класифікацію комплексу як ґрунтового кремаційного могильника, «урни» (рис. 1) викликають багато запитань. В.Г. Котигорошко відзначив незвичайну глибину залягання (1,5 – 2 м) і діаметр вогнищ (до 3 м), що не відповідає параметрам ґрунтових могильників з урнами². Якщо врахувати той факт, що після візуального огляду даних матеріалів в експозиції Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького відомий київський дослідник О. Комар запропонував зовсім інше датування (X ст.), то ставиться під сумнів взагалі наявність слов'янських поховань VI – VII ст. на території Закарпаття. Це разом з доволі широкими діапазонами датування «ранніх» поселень в умовах відсутності жорстких хронологічних індикаторів єдиною можливою процедурою вирішення питання ставить проведення серії аналізів, без яких міграційна хвиля «ранніх слов'ян» опиняється під великим сумнівом.

Не набагато краща ситуація і з масивом старожитностей «VIII – IX ст.», де також відсутні часові маркери у вигляді монет, прикрас або зброї. У таких умовах можна характеризувати матеріальну культуру місцевих слов'ян, але неможливо обмежити її певними часовими рамками. Іншими словами, побудови і реконструкції історії слов'янського етапу знаходяться більше в галузі припущень, ніж чітко обґрунтованих фактів. Подібна ситуація на тлі повної відсутності відповідних письмових джерел призвела до появи цілого напрямку в зарубіжній історіографії, постулатом якого стало заперечення слов'янської присутності в мікро-регіоні аж до кінця IX ст.

Максимально використавши недостатність джерельної бази закарпатських славістів і взявши на озброєння художньо літературні дані нотаря угорського короля Бейли III (Аноніма), який на зламі XII – XIII ст. написав «Гесту Гунгарорум», вони запропонували гіпотезу героїчного проникнення угрів на землі Закарпаття наприкінці IX ст. У подальшому простежуємо певну наукову угоду, або радше назвати дослідницький компроміс без реального глибинного аналізу тексту письмового джерела і відповідної йому археологічної складової. Вітчизняні вчені визнали факт проникнення на ці землі угорців вождя Алмоша, тому що саме це твердження легітимізувало припущення про наявність у місцевого слов'янського люду князівства на чолі з дукою Лаборцем, центрами якого були городища.

На даний момент перегляд хронології синхронних пам'яток (городищ, кочівницьких поховань) дозволяє вважати необґрунтованим існування слов'янського князівства на цих територіях і сам факт проникнення будь-яких номадів в цей час. Ретельний аналіз хронології і картографування старожитностей кочівників свідчить про їх печенізьку атрибуцію в межах другої половини X ст. Проникнення першої в історії Закарпаття хвилі номадів вписується в каскад подій, які взяли свій початок в степовій зоні: розгром Хазарського каганату (965 рік), надмірне перенасичення печенігів в причорноморському ареалі, рух частини цих племен в західному напрямку з наступним вбивством князя Святослава на Дніпровських порогах (972 рік), розгромом тиверців в Придністров'ї (початок 80-х років X ст.), відхід номадів у північному напрямку і під ударами воїнів князя Володимира потрапляння через важко прохідні перевали на територію Закарпаття (981 рік). Тут необхідно зауважити важливу річ, яку дослідники зазвичай примітивізують, розглядаючи археологічну культуру на всьому відрізьку міграції як незмінний сталий колектив. Зазвичай же переселення починало одне покоління, а завершували зовсім інші. Тому в даному випадку ті, хто через Карпати переходили на закарпатську землю, на початковому етапі міграції або взагалі ще не народилися, або були в дитячому або юнацькому віці.

Відзначимо необхідність деталізації міграційних процесів і відповідно історичних подій раннього середньовічного часу, що можуть значно полегшити інтенсифікація польових археологічних досліджень і конкретизація хронологічних колонок вже досліджених пам'яток. Серед них, як один з ключових, гіпотетично знов же без належної доказової бази датований VIII – IX ст., виділяється курганний некрополь біля с. Червенево Мукачівського р-ну. Збереженість пам'ятки до наших днів зумовлена розміщенням в лісі, де не було оранки.

Могильник відкритий у 30-х рр. XX ст. Й. Янковичем. Ним зафіксовано 18 курганів, з яких у 1932 р. частково розкопані три, а в 1938 р. – ще десять. Пам'ятка була визначена як слов'янський некрополь IX – X ст.³ В 1951 р. у ході огляду могильника і його околиць, на південно-західній окраїні села біля тваринницької ферми, К.В. Берняковичем було відкрито поселення, визначене ним як синхронне курганам, які автор датував VIII – IX ст.⁴ У 1959 р. ще один курган на некрополі дослідив Ф.М. Потушняк⁵, однак матеріали розкопок не опублікував.

² Котигорошко В.Г. *Верхнє Потисся в давнину. 1000000 років тому – X сторіччя н.е.*, Ужгород : Карпати, 2008, с. 322.

³ Jankovich J. A munkácsi Lehoczky-múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt // *Зоря. Hajnal. Часопись подкарпатского общества наук*, Унгварь, 1942, рочникъ II, число 3-4, old. 298.

⁴ Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // *Slovenska arheologia*, Bratislava, 1957, V, 2, с. 438.

⁵ Пеняк С.І. *Ранньослов'янське...*, с. 84.

Житло 2. У плані аморфної форми, орієнтоване за більшою віссю з північного сходу на південний захід. Розміри 6 x 2,8 – 3,6 м. Основна частина (4 x 1,8 – 2,6 м) заглиблена у материк на 0,45 м. До північної і північно-західної стінок примикає низка останців. Південна частина підлоги переріза на ямою глибиною 0,35 м.

У північно-східної стінки знаходилася глинобитна піч одноярусної конструкції. У плані наближеної до трапеції форми, розміром 1,6 x 1 м, устя шириною 0,7 м. Під і стінки обмазані шаром глини, товщиною 0,05 – 0,07 м, і обпалені до червоного кольору. Стінки збереглися до висоти 0,1 – 0,15 м. Залишки другої печі у вигляді пропаленого поду зареєстровані в 1,2 м на захід від першої. У плані вона такої самої форми, розміри менші (0,8 x 0,7 м). До кутів північно-східної частини основного житлового котловану примикали дві стовпові ямки, діаметром 0,2 і 0,4 м і глибиною 0,2 – 0,3 м (рис. 10). У заповненні житла знаходився сильно гумусований ґрунт зі значним вмістом фрагментів кружалної кераміки та кісток тварин (рис. 11-12).

Будівля 1. У плані форми чотирикутника (1,7-2 x 0,6 – 0,9 м). Орієнтована за більшою віссю з півночі на південь. Глибина 0,4 м. Заповнення складав ґрунт з фрагментами кружалної кераміки (рис. 13).

Кераміка об'єктів п'ятого горизонту Чоми виготовлена з добре відмученого глиняного тіста з великою домішкою дрібнозернистого піску, випал гарний, поверхня сірого і коричневого кольорів. Представляє посуд, за винятком фрагменту кришки, єдина форма – горщик. Посудини характеризуються профільованим вінцем (діаметр 11 – 23 см), високо піднятими, добре виділеними плечиками й округлим чи овальним тулубом. У цілому ряді випадків корпус прикрашений хвилястими та горизонтальними лініями, рідше осередками, нанесеними гребінкою. В окремих випадках на денцях посудин нанесені штампи у вигляді зірки, прямокутника з вписаною в нього крапкою, свастики (рис. 11-13).

Аналогічна чомській за формою і профілюванням вінець кераміка в суміжних з Закарпаття регіонах датується широким хронологічним діапазоном X – XI ст. Це дозволяє до цього самого часу віднести і житло 2, закладене на могильнику кочівників. Перекриття поховання 68 житлом 2 також свідчить про прихід у регіон в цей час нового населення і відхід або загибель людей, які ховали своїх родичів на Чомському некрополі наприкінці X ст. Тільки так можна пояснити закладення майже синхронного за датуванням матеріалу житла на місці могильника. Подібна стратиграфія, враховуючи обов'язковість існування часового хіатусу між появою цих об'єктів, дозволяє обмежити дату функціонування житла скоріше за все кінцем XI ст.

Для етнічного визначення населення, що залишило об'єкти п'ятого горизонту Чоми, даних поки недостатньо. Взагалі і стосовно атрибуції населення X – XI ст. Карпато – Дунайського ареалу моноетнічний підхід не завжди спрацьовує. Тому, необхідно враховувати і слов'янський компонент на території Алфельду, який в подальшому разом з угорцями став соціально-економічною базою Угорського королівства і присутність угорців та печенігів на переважно слов'янських територіях. Кочівники легко вступали в контакти з слов'янським населенням Карпатського басейну. Відносно території Верхнього Потисся Е.А. Балагурі відзначив, що в загальних рисах етнічна ситуація тут може бути подібною до етнічної ситуації епохи середньовіччя Південно – Західної Словаччини, де слов'янські і кочівницькі старожитності фіксуються поряд і дуже часто розміщені вперемішку¹⁵.

На сьгоднішній день з міграційних хвиль Закарпаття доби середньовіччя чітко можемо ідентифікувати проникнення кочівників, скоріше за все печенігів, в другій половині X ст. і нових переселенців в другій половині XI ст. Археологічні матеріали поселень свідчать, що на момент появи номадів ці землі вже були заселені слов'янами, але датування їх переселенських хвиль носить розмитий характер і лише гіпотетично встановлюється з VI ст. Як окремі процеси, не пов'язані з розглянутими міграціями, необхідно згадати переселення полі-етнічного люду в ході формування ранніх комітатів Угорського королівства, що може бути проблематикою окремого дослідження.

Джерела та література

Балагури Э.А. Актуальные вопросы древней истории венгров в свете новейших исследований // *Acta Hungarica*, Ужгород, 1992, 1, сс. 94-97.

Балагури Э.А., Котигорошко В.Г., Прохненко И.А. Отчёт о проведении археологических исследований древневенгерского могильника на окраине с. Чома Береговского района Закарпатской области Украины в 1999 году, Ужгород, 2000, 29 с.

Балагури Э.А., Фодор И. Раскопки могильника периода приобретения венграми новой отчизны в с. Чома, Береговского района Закарпатской области // *Carpatica – Карпатика. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів*, Ужгород, 1998, Вип. 5, сс. 175-178.

¹⁵ Балагури Э.А. Актуальные вопросы древней истории венгров в свете новейших исследований // *Acta Hungarica*, Ужгород, 1992, 1, с. 96.

Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // *Slovenska archeologia*, Bratislava, 1957, V, 2, сс. 435-455.

Бобков В.А. Отчёт о разведках в Береговском и Мукачевском районах Закарпатской области УССР в 1985 году, Кемерово, 1986.

Бобков В.А. Отчёт о раскопках безкурганного могильника у села Чома Береговского района и разведках на территории Закарпатской области УССР в 1986 году по открытому листу № 197/125, Кемерово, 1987.

Бобков В.А. О времени заселения венграми Верхнего Потисся // *Acta Hungarica*, Ужгород, 1992, 1, сс. 117-119.

Istvánovits E. A rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga, Nyíregyháza, 2003, 737 old.

Kész B. A honfoglalás kori magyarok emlékei kárpátalján // *Kárpátaljai szemle*, 1993, 1, old. 14-15.

Kobály J. Néhány adat Kárpátalja honfoglalás és Árpád-kori leleteiről // *A Nyíregyházi Jóna András múzeum Évkönyve*, Nyíregyháza, 2001, XLIII, old. 197-224.

Котигорошко В.Г. *Верхне Потисся в давнину. 1000000 років тому – X сторіччя н.е.*, Ужгород : Карпати, 2008, 432 с.

Пеняк С.І. *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст.*, Київ : Наукова думка, 1980, 180 с.

Прохненко І.А. Чомський археологічний комплекс // *Історичні студії. Проблеми давньої і середньовічної історії та етнології*, Ужгород, 2007, Вип. 1, сс. 46-64.

Jankovich J. A munkácsi Lehoczky-múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt // *Зоря. Hajnal. Часопись подкарпатського общества наукъ*, Унгарь, 1942, рочникъ II, число 3-4, old. 290-303.

Список ілюстрацій:

Рис. 1. Ужгород. Горщики-урни (за С.І. Пеняком, 1980, рис. 32-33).

Рис. 2. Червенево. Ситуаційний план розміщення поселення і курганного могильника (за І.А. Прохненком, В.В. Мойжесом, 2011, рис. 1).

Рис. 3. Червенево (ур. Козуптове). План розміщення курганів (за І.А. Прохненком, В.В. Мойжесом, 2011, рис. 2).

Рис. 4. Червенево (ур. Козуптове). Курган № 12 (за І.А. Прохненком, В.В. Мойжесом, 2011, рис. 3).

Рис. 5. Червенево (ур. Козуптове). Курган № 12.

Рис. 6. Червенево (ур. Козуптове). Курган № 13 (за І.А. Прохненком, В.В. Мойжесом, 2011, рис. 3).

Рис. 7. Червенево (ур. Козуптове). Курган № 13.

Рис. 8. Чома. План розкопу 1 експедиції Ужгородського державного університету.

Рис. 9. Чома. План та інвентар поховання 3 (матеріали експедиції Кемеровського державного університету).

Рис. 10. Чома. План і розрізи житла 2.

Рис. 11. Чома. Керамічний інвентар житла 2.

Рис. 12. Чома. Керамічний інвентар житла 2.

Рис. 13. Чома. План, розріз та інвентар будівлі 1.

Igor PROKHENKO

Migration Processes in Transcarpathia During the Middle Ages

Today, we can identify the penetration of nomads, most likely Pechenegs, in the second half of the 10th century, from the migration waves of Transcarpathia during the Middle Ages to new migrants in the second half of the 11th century. Archaeological materials of the settlements show that at the time of the appearance of the nomads, these lands were already inhabited by Slavs, but the dating of their migration waves is vague and is only hypothetically established from the 6th century.

The resettlement of polyethnic people during the formation of the early committees of the Hungarian Kingdom, which is the subject of a separate study, was a separate process unrelated to the considered migrations.

Keywords: Migration processes, Transcarpathia, Middle Ages, archaeological materials, graves, settlements.

Рис. 1. Ужгород. Горщики-урни (за С.І. Пеняком, 1980, рис. 32-33).

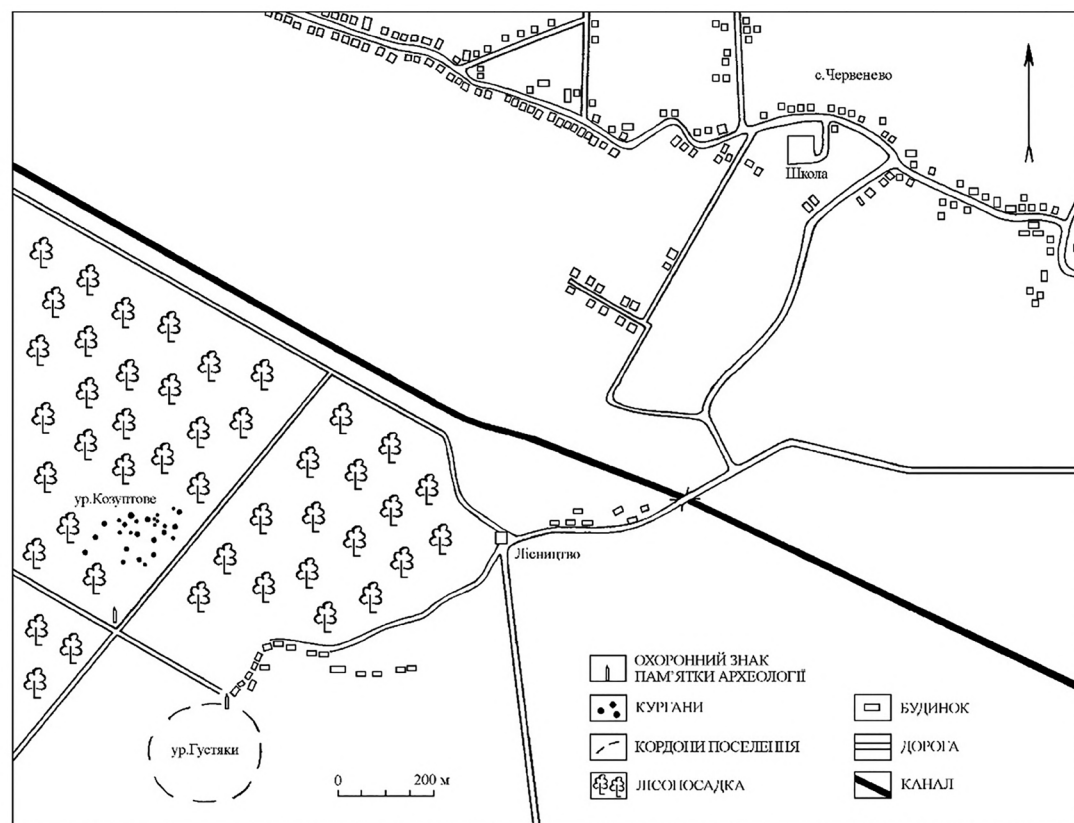

Рис. 2. Червенево. Ситуаційний план розміщення поселення і курганного могильника (за І.А. Прохненком, В.В. Мойжесом, 2011, рис. 1).

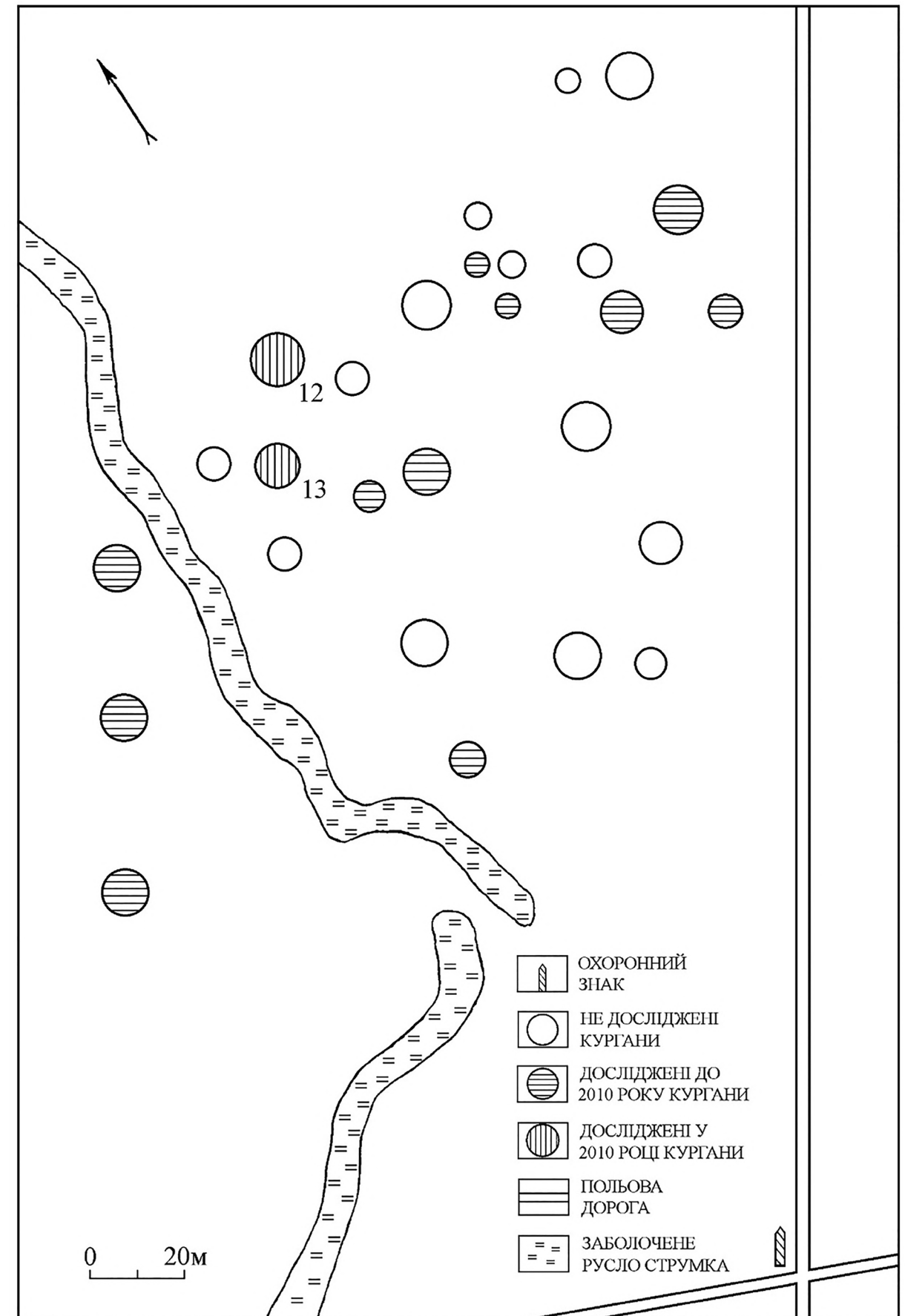

Рис. 3. Червенево (ур. Козуптове). План розміщення курганів (за І.А. Прохненком, В.В. Мойжесом, 2011, рис. 2).

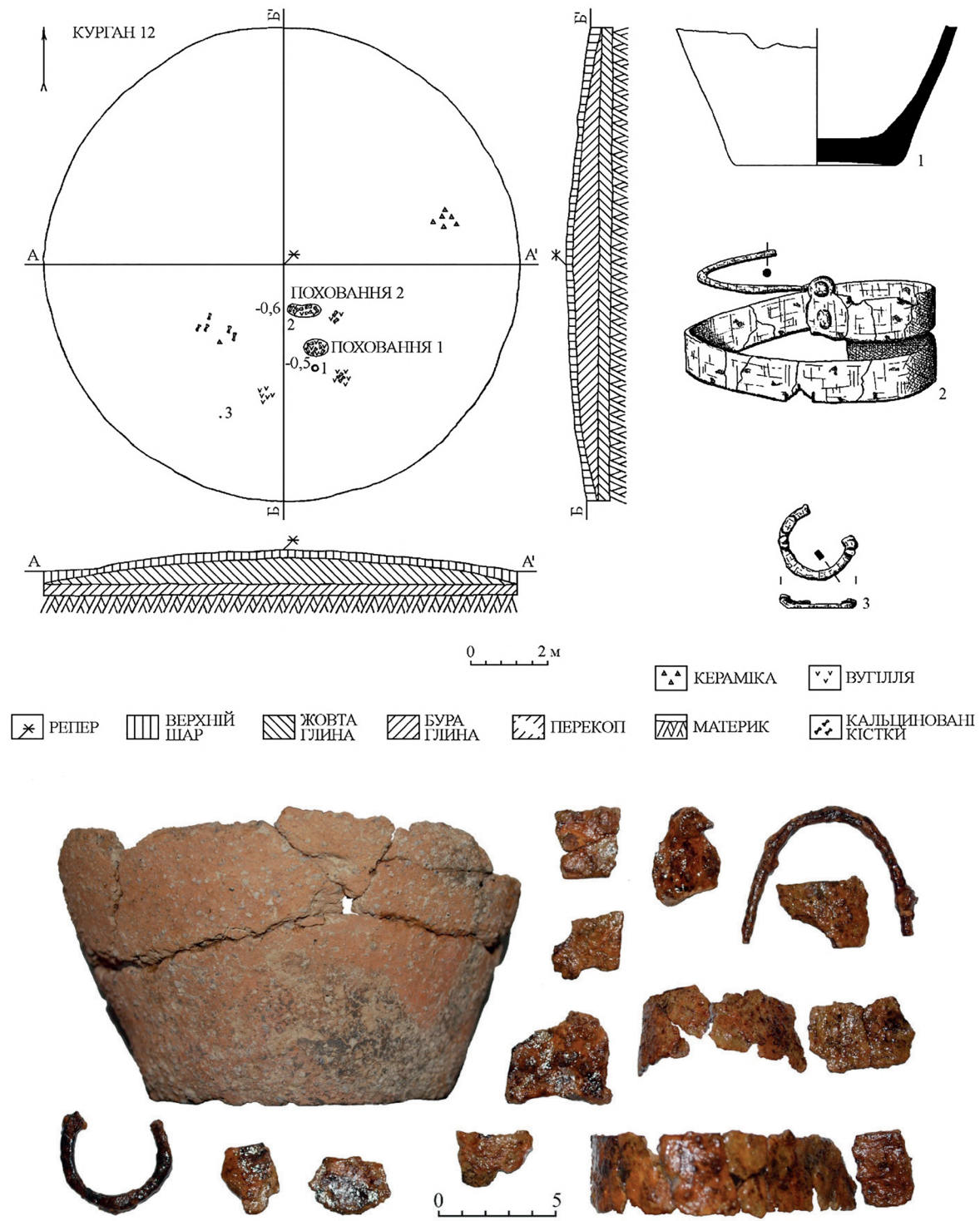

Рис. 4. Червенево (ур. Козуптове). Курган № 12 (за І.А. Прохненком, В.В. Мойжесом, 2011, рис. 3).

Рис. 5. Червенево (ур. Козуптове). Курган № 12.

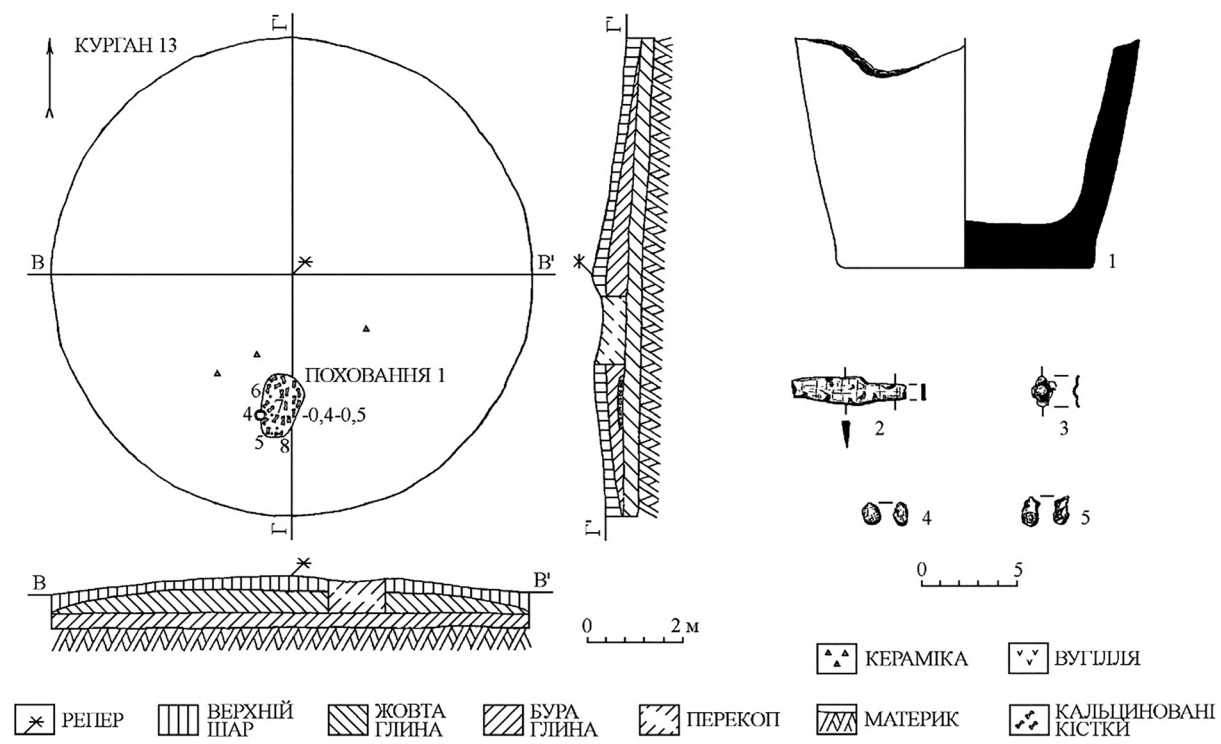

Рис. 6. Червенево (ур. Козуптове). Курган № 13 (за І.А. Прохненком, В.В. Мойжесом, 2011, рис. 3).

Рис. 7. Червенево (ур. Козуптове). Курган № 13.

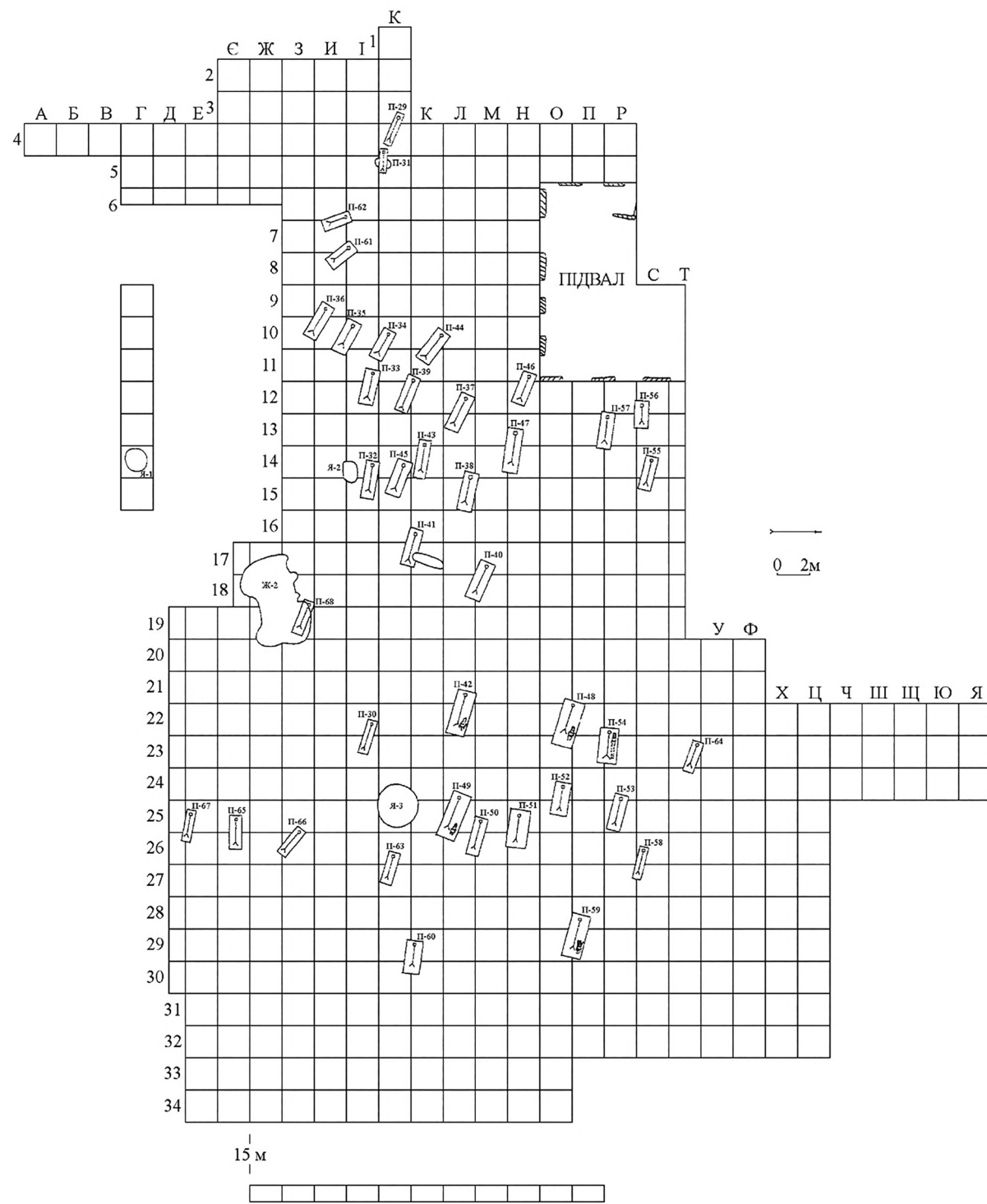

Рис. 8. Чома. План розкопу 1 експедиції Ужгородського державного університету.

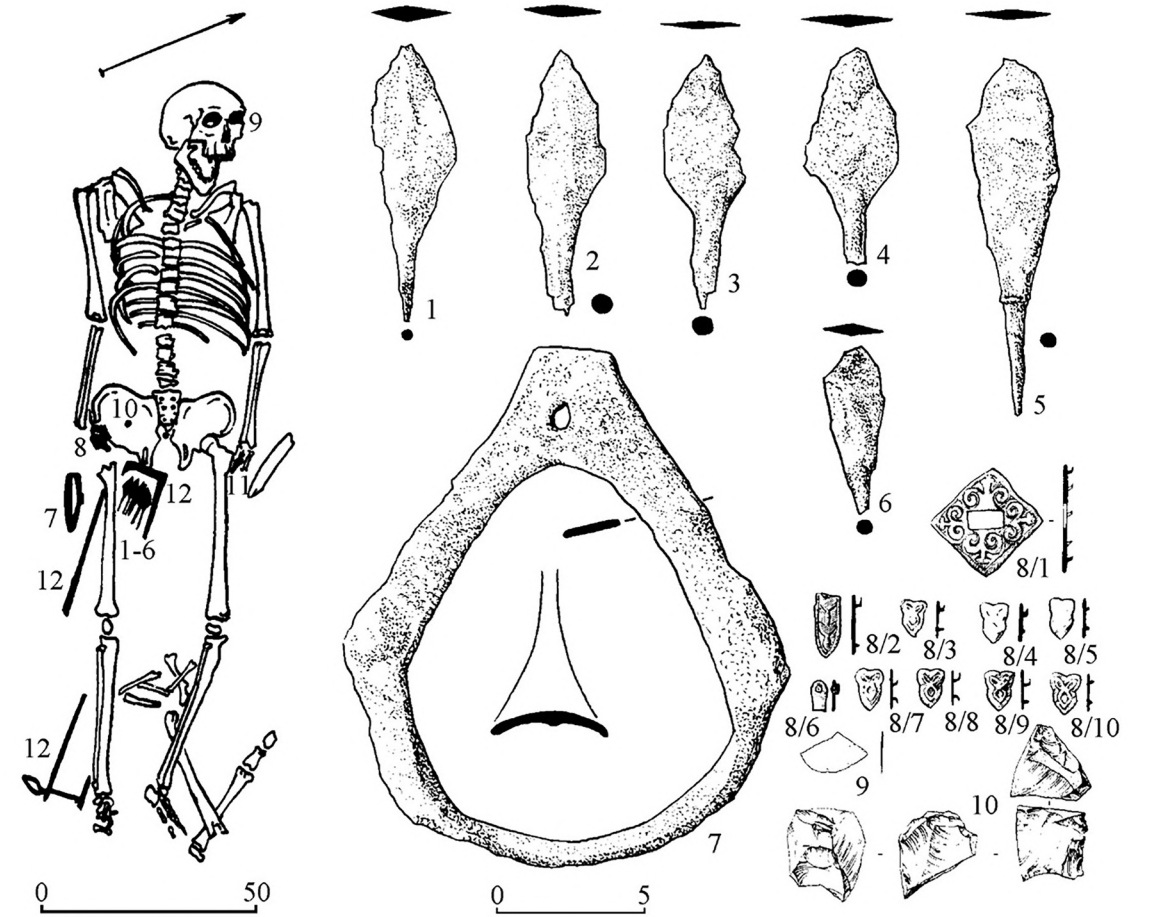

Рис. 9. Чома. План та інвентар поховання 3 (матеріали експедиції Кемеровського державного університету).

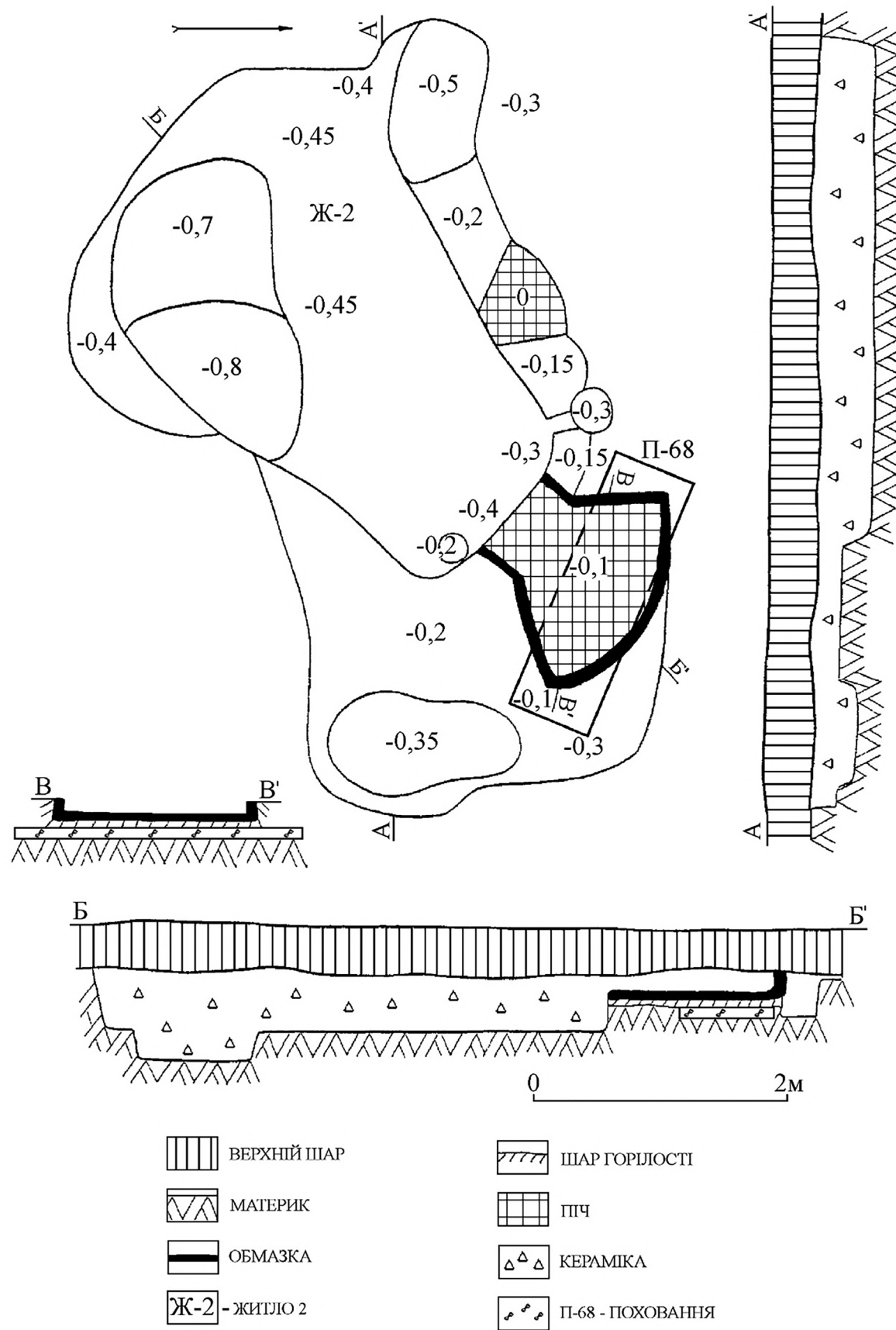

Рис. 10. Чома. План і розрізи житла 2.

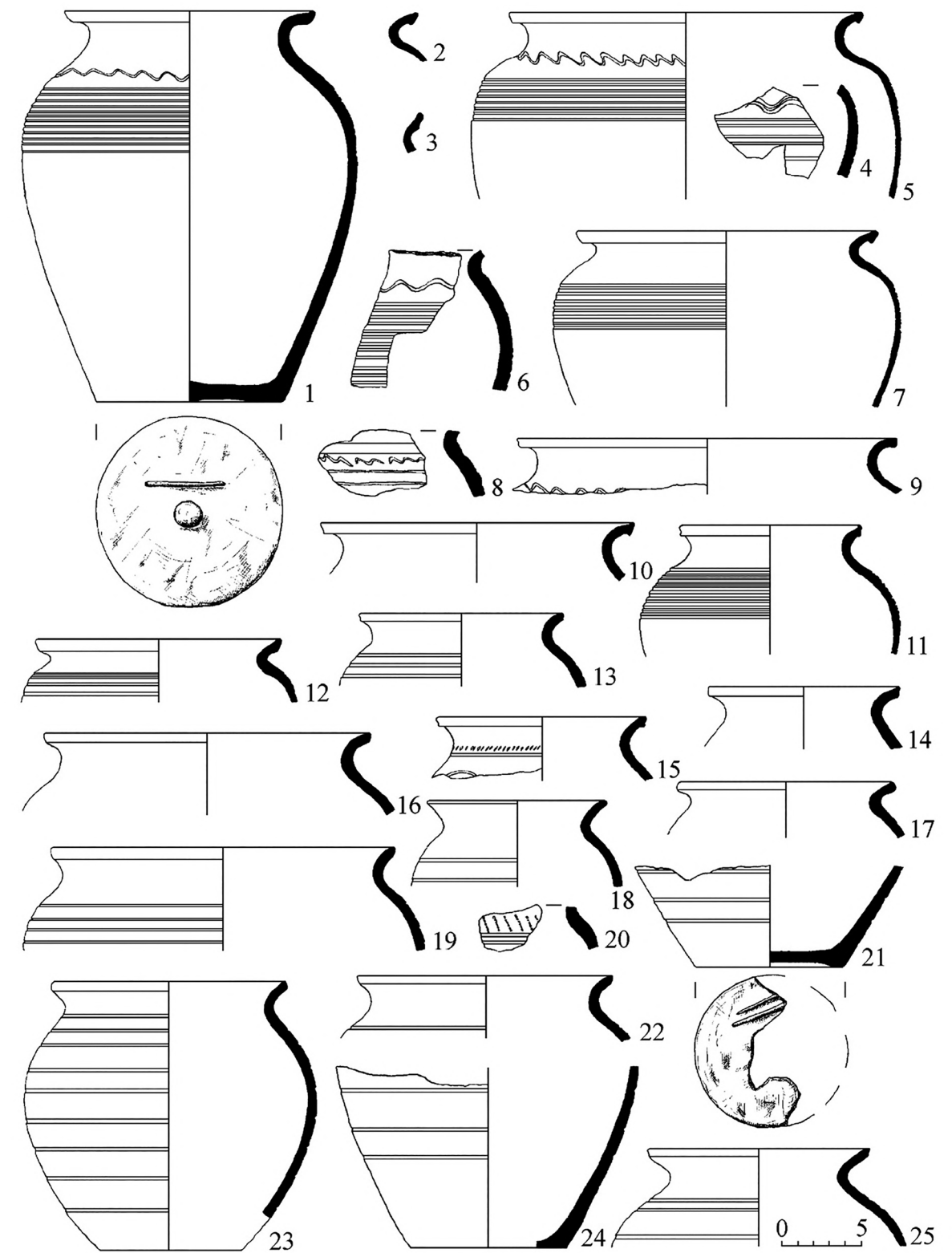

Рис. 11. Чома. Керамічний інвентар житла 2.

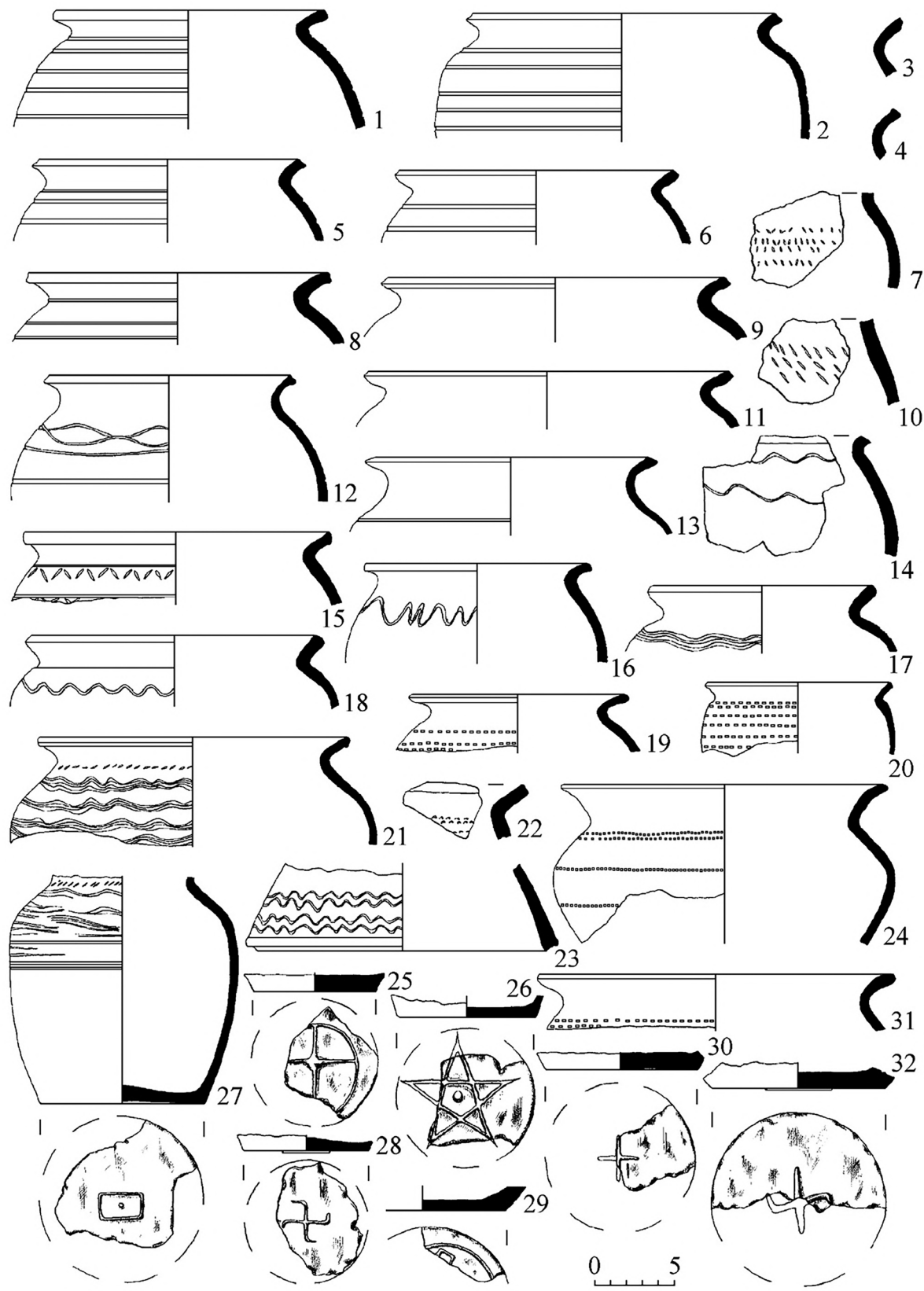

Рис. 12. Чома. Керамічний інвентар житла 2.

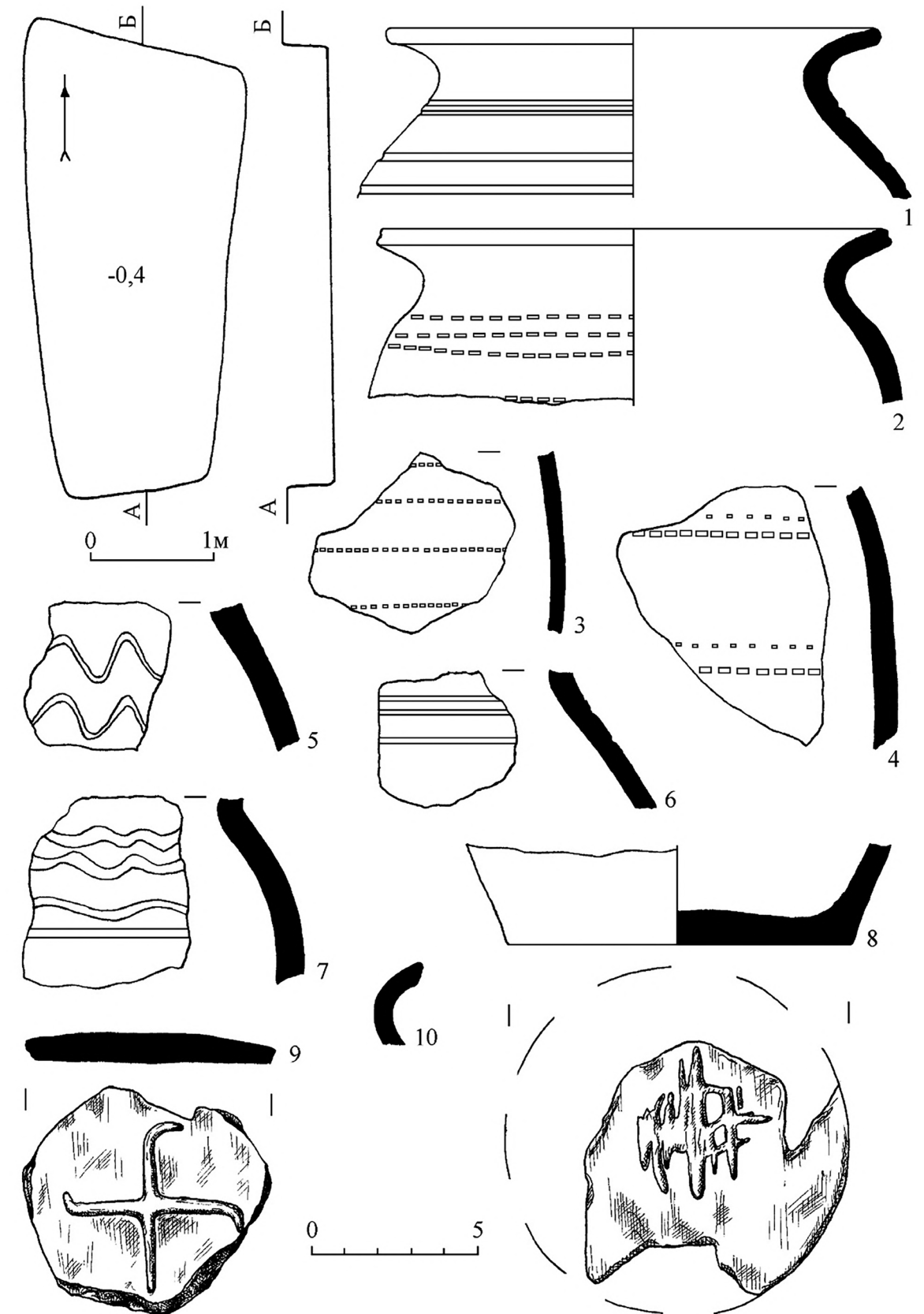

Рис. 13. Чома. План, розріз та інвентар будівлі 1.

УДК 39(477)(=161):314.114:342.26

Василь БАЛУШОК

Севрюки ранньомодерного часу і проблема сучасного східного кордону України

Російські науковці вважають севрюків XIV–XVII ст. субетносом росіян. Це є однією з підстав для територіальних претензій до України, адже західна межа території розселення севрюків сягала Дніпра. Проте матеріали свідчать про інтенсивні зв'язки їх не з росіянами, а з русинами-українцями (Ruthenians-Ukrainians). Так, розповсюдження прізвища й імені Севрюк засвідчують їхні міграції в різні місцевості Русі-України (Rus'-Ukraine). А поширення прізвищ литовського походження і топонімічні матеріали вказують на міграції з власне Литви на різні терени України, що проходили через Сіверщину (Sivershchyna) в часи входження її до Великого князівства Литовського. Про політичні зв'язки Сіверської землі (Seversky land) з іншими землями Південної Русі свідчить участь чернігово-сіверських князів Ольговичів у боротьбі за Київ у другій половині XIII – першій половині XIV ст. Сіверські бояри теж були пов'язані з Києвом, а після завоювання Сіверщини в 1500–1503 роках Московією, значна кількість їх переселилася на терени України, Білорусі та Литви. Інтенсивні господарські зв'язки Сіверщини з рештою земель Русі-України підтверджуються поширенням однакових типів посуду, господарських знарядь, побутових речей, а також знахідками монет, карбованих у Києві, Литві й у країнах Європи. А для спорудження Черкаського замку прибули будівельники аж із півночі Сіверської землі, з міста Дроків. Це все дозволяє зробити висновок, що відбувалося зближення севрюків саме з русинами-українцями, чому сприяло спільне проживання в рамках одного державного організму – спочатку політичного об'єднання південноруських князівств, а потім Великого князівства Литовського. Процес перетворення севрюків на субетнос русинів-українців був перерваний захопленням Московією Сіверської землі на початку XVI ст. та наступним винищенням значної частини севрюцького населення, яке повстало проти влади Москви під час походів Лжедмитрія I і Лжедмитрія II, а також приєдналося до повстання Івана Болотникова на початку XVII ст. Ті ж, хто вцілів, були асимільовані росіянами на сході й русинами-українцями на заході Сіверщини.

Ключові слова: севрюки, русини-українці, субетнос, міграції, господарські зв'язки.

Російські науковці вважають севрюків XIV–XVII ст. субетносом росіян. Це повністю узгоджується з політикою сучасної державної верхівки Росії та тезами російської імперської пропаганди. Адже дана теза є однією з підстав для територіальних претензій до України, оскільки західна межа севрюцької території розселення сягала Дніпра. Так, Ірина Власова в колективній монографії «Росіяни» з серії «Народи і культури» пише про «курських севрюків», як етнографічну групу росіян¹. Для Володимира Бузіна й Сергія Єгорова севрюки однозначно є російським субетносом, причому ніяких аргументів на обґрунтування своєї точки зору вони не наводять. Ці автори якраз твердять, що територія розселення севрюків простягалася «від середньої течії Дніпра до середньої течії Десни»². Як бачимо, стосовно Десни конкретики мало. А от коли взагалі прийняти версію про севрюків, як субетнос росіян, то у визначенні Дніпра західною межею їхнього розселення у пізньосередньовічно-ранньомодерні часи

¹ Власова Ирина Группы русских южной зоны и Центра // Русские. Отв. ред. В. А. Александров, И. В. Власова, Н. С. Полищук, Москва: Наука, 1997 (Народы и культуры), 111 с.

² Бузин Владимир, Егоров Сергей. Субэтноты русских: проблемы выделения и классификации / Малые этнические и этнографические группы: Сб. статей, посвященный 80-летию со дня рождения профессора Р. Ф. Итса. Под ред. В. А. Козьмина. Санкт-Петербург: Новая альтернативная полиграфия, 2008 (Историческая этнография. Вып. 3), 338 с.

чітко проглядає модифікація відомої погодінської концепції, та ще й з обґрунтуванням прав Росії на українське Лівобережжя. То як же було насправді, чи дійсно севрюки належать до субетносів росіян?

Найперше, зробимо короткий екскурс у минуле. Севрюки XIV–XVII ст. вважаються нащадками літописних сіверян. Територія їхнього проживання була доволі великою: на сході вона сягала верхньої Оки і включала сучасні терени російських Белгородської, Брянської, Орловської, Курської та частини Воронежської областей, а на заході й справді, особливо після їхнього просування на терени Переяславщини та південної Чернігівщини, доходила до Дніпра. На півдні севрюцька територія сягала степових країв, проте тут, де починалося Дике Поле і володіння степовиків, уже знаходилися переважно лише уходи севрюків. З тієї ж причини район південніше Путивля й Новгород-Сіверського був слабо заселеним. Із середини XIV ст. Сіверська земля, разом з правобережними українськими землями, входила до складу Великого князівства Литовського. В 1500–1503 рр., у результаті чергової московсько-литовської війни, вона була захоплена Московією. І хоч до початку XVII ст. спочатку Литві, а потім Речі Посполитій вдалося дещо відтиснути московитів на схід, проте східна, найбільше заселена, частина Сіверщини залишалася у складі Московії. На початку XVII ст. через її терени проліг шлях Лжедмитрія I, а потім і Лжедмитрія II, тут же розгорталось повстання Івана Болотникова та інші епізоди відомої Смути в Московії. Севрюки взяли найдієвішу участь в усіх цих подіях, оскільки бажали звільнитися від панування Московської держави, порядки в якій сприймалися більшістю з них як «чужинські».

Літератури, присвяченої спеціально севрюкам, не настільки вже й багато, а такої, де б розглядалися їхні етнічні зв'язки з русинами-українцями³ та московитами-росіянами⁴ зовсім обмаль. Тут можна назвати публікації Стефана Кучинського з Польщі, Нели Багновської з Росії, Олени Русиної та автора цих рядків з України⁵. Проте всі вони переважно не присвячені задекларованій нами темі, тому її не можна вважати задовільно дослідженою. Джерелами цієї розвідки слугують опубліковані документи на різну тематику, літописи, а також археологічні матеріали і праці мовознавців, які пройшли необхідний аналіз та узагальнення; конкретно про все це можна судити з посилань. Методологічною базою є положення з праць неоеволюціоністів, зокрема Маршала Салінса та Сергія Арутюнова, які обґрунтовують механізм функціонування культури, як специфічний людський засіб адаптації спільнот до тих чи інших природних і витворених людиною умов існування⁶.

Свого часу автор цих рядків виступив з тезою та навів аргументи, що севрюки становили окрему етнічну спільноту, проте близьку до русинів-українців⁷. От, відштовхуючись від неї, продовжимо наш аналіз. І почнемо з політичної сфери. Як доводять історики (Михайло Брайчевський, Олександр Головка, Леонтій Войтович), на час монгольського завоювання у Південній Русі формується окрема етнополітична спільнота, до якої входила і Сіверщина⁸. Після монгольського завоювання ця етнополітична спільнота у Південній Русі продовжувала зберігатися. Княжі династії Ольговичів та Романовичів і далі конкурували у боротьбі за Київ, об'єднуючи Південну Русь різного роду зв'язками й комунікаціями. У ході цього своєрідного змагання між Ольговичами та Романовичами Чернігово-Сіверщина все більше втягувалася у загальнопівденноруські інтеграційні процеси, що охоплювали також і сферу етнічну. Зокрема, цьому дуже могло посприяти володіння Києвом у другій половині XIII ст. чернігівсько-сіверськими Ольговичами, які управляли через своїх посадників, про що пише Ярослав Книш⁹, і, конкретно, правління після 1300 року в Києві князів з путивльської династії, що

³ У досліджуваній час українці звалися збірною формою множини «русь», а в однині «русин» (див.: Балужок Василь. З історії української етнічності (від «русинів» до «українців») // Український історичний журнал, 2018, № 2, сс. 163-178.

⁴ На XV–XVII ст. припадає завершення етногенезу росіян, тому навіть самоназва «руссіє» до цього часу у вигляді етноніма зустрічається доволі рідко, частіше подибуємо «руссіє люди», «руссіє князья» тощо.

⁵ Kuczyński Stefan Marja. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa: Prace Ukraińskiego instytutu naukowego, 1936, 420 s.; Багновская Нела. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв., Москва: Палеотип, 2002, сс. 22-23; Русина Олена. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України, 1998, 244 с.; Балужок Василь. Загадкою севрюки: 5. Проблема назви. Територія і стан її заселеності // Сіверянський літопис, 2016, № 6, сс. 44-55.

⁶ Sahlins M. D. Evolution: specific and general // Anthropological Theory: A Sourcebook. R. A. Manners, D. Kaplan Editors. New Brunswick & London, 2009 (уперше праця опублікована в 1970-х роках), pp. 229-241; Арутюнов С. А. Адаптивное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение, 1993, № 4, сс. 41-56.

⁷ Балужок Василь. Севрюки XIV–XVII ст.: спроба етнічної атрибуції // Український історичний журнал, 2016, № 3, сс. 47-64.

⁸ Головка Олександр. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя, Київ: Стило, 2006, сс. 307-354; Войтович Леонтій. Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.), Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005, вип. 5, сс. 144-151.

⁹ Книш Ярослав. Невідомий київський князь першої чверті XIV століття // Княжа доба: історія і культура, зб. наук. пр., Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012, вип. 6, с. 262.

доводить Олена Русина¹⁰. Щоправда, Я. Книш наводить факти про належність Києва «перших двох десятиліть (XIV ст. – В. Б.) до Руського королівства короля Юрія Львовича»¹¹. Проте він же називає і факти боротьби галицько-волинських Романовичів з чернігово-сіверськими Ольговичами за Київ у цей час. А незабаром Сіверщина опинилася, разом із більшістю українських земель, у складі Великого князівства Литовського. У результаті всіх цих подій, не міг не відбуватися процес зближення сіверян, що саме перетворювалися на севрюків, з русинською спільнотою. Не дарма на початку XVI ст. путивльських бояр називали «киянами» на тій підставі, що до захоплення в 1500–1503 роках Московією Сіверщини Путивль підпорядковувався Києву й мав з ним різноманітні зв'язки¹².

Про тісні стосунки мешканців Сіверської землі з сусідньою Україною-Руссю свідчить і той факт, що частина мешканців, у першу чергу, боярства, таких захоплених Московією в ході війни сіверських міст, як Радогощ, Брянськ, Путивль, Чернігів, Любеч (останній був повернений Литві) 1500 року покинули свої «отчизные земли» й перебралася в Литву. Зокрема, лише з 23 родин брянських бояр, чия долю дослідникам удалося простежити за наявними джерелами, 15 опинились у Литві, 3 – на московській службі, а в 5-ти відбувся розкол і родичі розійшлися за своїми політичними уподобаннями¹³. Аналогічно повелося й боярство Путивльського та Чернігівського повітів. Лишнім буде нагадувати, що вказані бояри перебралися переважно не на власне литовські терени, а в сусідню Україну і, частково, у Білорусь. Тобто, як бачимо, ці люди свою долю пов'язували не з Московією, а з Україною й Білоруссю, що політично належали до Великого князівства Литовського. І хоч у даному факті знайшли відображення, в першу чергу, політичні зв'язки та майнові відносини, очевидно, відіграла свою роль і етнічна та культурна близькість севрюків з русинами-українцями й, можливо, з литвинами-білорусами. Про це ж свідчать і дані перепису литовського війська 1528 року, де фігурують «брянці, радогощани, любечани»¹⁴. Та й ті бояри, які з захопленням Московією Сіверщини на початку XVI ст. перейшли на московську службу, далеко не завжди робили це з власної волі. О. Русина, яка вивчала дане питання, робить висновок: «Очевидно, що для цього прошарку боярства не існувало – принаймні, на початку XVI ст. – проблеми політичного вибору між Литвою та Московщиною. В решті ж боярських родин перехід під зверхність Москви викликав різну реакцію, а в окремих випадках – розколов їх навпіл»¹⁵.

Свідченням існування в досліджувані часи достатньо інтенсивних зв'язків Сіверщини з рештою України є матеріали ревізій та люстрацій королівщин XVI ст., які зафіксували факт міграцій севрюків по Україні через поширення прізвищ/прізвиць, похідних від «севрук/севрюк». Так, ревізія 1552 року фіксує серед міщан Київського замку 11 (а скоріше, навіть 12) людей, а в Черкаському замку двох людей із відетнонімічним прізвищем Севру(ю)к¹⁶. Проживали люди з такими чи подібними прізвищами і в інших населених пунктах практично по всій Україні, включно з Правобережжям¹⁷. Сьогодні теж є чимало українців, що мають прізвище Севрюк (Севрук), чи похідними від цього етноніма. Антропоніми, утворені від етноніма «севрюк», зафіксовані й у Росії та Білорусі, проте, судячи з усього, основна міграція севрюків спрямовувалася на терени сучасної України. А це означає, що севрюки розселилися в різних місцевостях України, мігруючи сюди з Сіверщини, оскільки тією чи іншою мірою були включені у всеукраїнські суспільні процеси. Разом з тим факт закріплення за цими людьми антропонімів, похідних від етноніма «севрук/севрюк», свідчить і на користь того, що їх усе ж сприймали як представників іншої, ніж українці (русини), етнічності.

Про зв'язки Сіверщини з Руссю-Україною свідчать і топонімічні матеріали. Причому це не лише численні назви, перенесені з Правобережжя, які могли з'явитися і в пізніший, ніж існували севрюки, період. Маються на увазі, у першу чергу, запозичення з балтських мов, особливо з литовської. Так, найхарактернішим для литовських назв давніх населених пунктів вважається суфікс *-ишки*, який властивий лише литовським топонімам. Так от, в Україні назви з цим суфіксом збереглися тільки на Лівобережжі: Литвишки на Полтавщині, Тулушки, Клишки, Полошки, Обложки на Сумщині. З-поміж інших назв із характерними литовськими суфіксами, такими як *-ани*, *-ейки*, *-ейші*, *-ойці*, на

¹⁰ Русина Олена. *Україна під татарами і Литвою*. Київ: Альтернативи, 1998, с. 10.

¹¹ Ярослав Книш. Невідомий київський князь... с. 268.

¹² Русина Олена. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // *Український історичний журнал*, 2003, № 6, с. 10.

¹³ Русина Олена. *Сіверська земля ...* с. 196.

¹⁴ Там само, с. 197 (прим. 107).

¹⁵ Там само, с. 199.

¹⁶ *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов* (далі – Архив ЮЗР), ч. 7, т. 1, Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886, сс. 87, 89, 115-116.

¹⁷ Там само, с. 604; *Архив ЮЗР*, Киев: В университетской тип., 1876, ч. 6, т. 1, приложение, сс. 113-114, 142; *Малороссийские переписные книги 1666 года*, с послесловием Ал. Лазаревського, Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1900, с. 42.

Чернігівщині представлені: Білейки, Шумейків, Шалойки, на Полтавщині – Шумейкове. Також топонімами, що виводяться з литовської є назви: Шатрище, Банищі, Баничі; Шапиха, Гапишівка під Сосницею, всі знаходяться на Чернігівщині¹⁸. У добу Великого князівства Литовського і Стародубщина, й Чернігово-Сіверщина завдяки своїм природним ресурсам та малій залюдненості приваблювали осадників із власне Литви, а також з Білорусі.

Включеність севрюків, до речі, не лише з наближених до Наддніпрянщини, але і з віддалених теренів Сіверщини, у всеукраїнські суспільні процеси засвідчують і різноманітні господарські зв'язки. Наприклад, відомо, що «добродеревці» з міста Дроків, яке знаходилось аж на півночі Сіверської землі, брали участь у будівництві Черкаського замку 1496 року¹⁹. Аргументів на користь висловленої тези додають археологи, хоч їхні дослідження післямонгольського періоду лише починають розгортатися. Зокрема, прикметним є факт поширення на Сіверщині в XIV–XV ст. та пізніше двох типів кераміки, розповсюдженої тоді ж і на Середній Наддніпрянщині та Правобережжі. Це, зокрема, виділені Ларисою Виноградською I і III типи тутешньої кераміки. Перший з них був поширений в Україні, а також у Білорусі та Румунії²⁰. Поява третього типу горщиків, розповсюдженого на Середній Наддніпрянщині і Сіверщині, пов'язана з Польщею й Литвою, де він мав свої аналоги. За результатами археологічних досліджень, на сіверських теренах кераміка цього типу зустрічається в шарі XIV ст., а потім чи то зникає і з'являється на новому етапі розвитку вже у шарі XVII ст., чи то існує до цього часу, але її просто ще не виявили²¹. І поширення вказаних типів горщиків одночасно на Наддніпрянщині і Сіверщині свідчить на користь того, що їхні терени становили тоді єдиний культурний простір. Щоправда, на північному сході Сіверської землі в XIV ст. з'явилася кераміка II типу (за Л. Виноградською). Дослідження археологів показали, що в шарах XIV–XVI ст. горщики II типу співіснують з керамікою першого типу, а в XVI ст. навіть переважають. Найближчі аналоги цьому типові горщиків Л. Виноградська бачить у посуді XII–XV ст. з міста в'ятичів Болдич і в московській кераміці. Появу даного типу горщиків на північному сході Сіверщини Л. Виноградська пояснює міграцією сюди населення з землі в'ятичів під тиском монголо-татар. Простежуються у цього типу горщиків також деякі риси булгаро-татарської кераміки²². Проте, як бачимо, означений тип горщиків побутував лише на північному сході Сіверщини. Переважання ж його в XVI ст., можливо, слід пов'язувати з включенням у цей час Сіверської землі до складу Московії (див. історичний екскурс).

Віктор Приймак теж відзначає поширеність у Південній Русі після монгольського завоювання горщиків із «різким вигином вінець – від круто- до слабконахилених назовні, з ледь помітним канелюром зсередини та загостреним краєм»²³. Такі горщики були розповсюджені на просторі від Буковини до Лівобережжя Дніпра і Подоння включно. Приймак зазначає: «Очевидно, наявність пам'яток із посудом з валикоподібним вінцем і інших, близьких типів, в цілому притаманна всім Південноруським землям періоду після монголо-татарської навали, відображає на Лівобережжі Дніпра ареал розселення нащадків жителів міст і сіл Чернігово-Сіверщини та Переяславщини, які відомі в джерелах як севрюки»²⁴.

До цього слід додати певні вдосконалення сільськогосподарської техніки – десь саме тоді з'явилися вітряки й водяні млини, більші серпи й довші коси на саженому (двометровому) кісці з промовистою назвою «литовки», а також литовські ціпи тощо²⁵.

У селищі Глинське на Полтавщині, де життя, до речі, не переривалося з давньоруського часу по сьогодні, археологи, що досліджують литовський період, останнім часом «розкопали предмети, тотожні знахідкам у Кернаві – тодішній столиці Литви»²⁶. Про тісні економічні зв'язки Сіверщини з рештою українських земель свідчать і знахідки монет. Так, у багатьох місцевостях Лівобережжя (м. Путивль, смт Козелець, села Ніцаха на Сумщині й Вишеньки на Чернігівщині та ін.) знайдено монети, карбовані в XIV ст. у Києві й на більш західних теренах. Це, зокрема, наслідування гюлістанським диргемам золотоординського хана Джаннібека 752 року гіджри (1351/1352 р.) та 753

¹⁸ Тищенко К. Литва на Сіверщині // *Пам'ятки України*, 2001, № 1-2 (130-131), сс. 104-105.

¹⁹ Русина Олена. *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, с. 163.

²⁰ Виноградская Лариса. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII – XV в. // *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы истор.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»* (Чернигов, 26–28 сент. 1988 г.), Киев: Наукова думка, 1990, сс. 96-99.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Супруненко Олександр, Приймак Віктор, Мироненко Костянтин. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя*, Київ; Полтава: Археологія, 2004, с. 52.

²⁴ Там само, с. 53.

²⁵ Тищенко Костянтин. Литва на Сіверщині... с. 105.

²⁶ Нагорний Сергій. *Археологи знайшли унікальні артефакти армії Вітовта на Полтавщині*, URL: <http://bastion.tv/news/arheologi-znajshli-unikalni-artefakti-armiyi-vitovta-na-poltavshini/> (Дата звернення: 26.05.2023).

року гіджри (1352/1353 р.), монети Володимира Ольгердовича (київський князь 1362–1394 років), литовська монета типу «Спис із хрестом», а також обрізані по колу празькі гроші Яна I Люксембурзького (1310–1346) та Карла I (1346–1378) тощо. Стосовно обрізаних чеських монет Георгій Козубовський зазначає, що вони «є характерними пам'ятками галицьких земель першої половини – середини XIV ст.»²⁷

Мова севрюків, як свідчать про це наявні факти, мала свої діалектні особливості, які, очевидно, можливо реконструювати не лише шляхом ретроспективного розгляду відповідного мовного матеріалу, але й залучаючи номенклатуру бортних «знамен» (знаків власності на бортні угіддя, з відповідними написами), зафіксованих у переписних матеріалах XVII ст.²⁸. На жаль, мовознавці цього, принаймні достатньою мірою так і не зробили. Єдиний з-поміж них, хто, наскільки нам відомо, займався вивченням мови севрюків, є Микола Железняк. На його думку, вона тією чи іншою мірою має бути спорідненою з сучасними говірками східнополіського (лівобережнополіського) говору української мови. Цей говір якраз і об'єднує групу українських говірок, поширених переважно там, де колись мешкали севрюки, тобто на півночі сучасних лівобережної частини Київської, а особливо Чернігівської й Сумської областей України та на південному заході Брянської області (колишня Стародубщина) і в окремих районах Курської, Белгородської, Воронежської областей Росії. Як зазначає М. Железняк, східнополіський (лівобережнополіський) говір української мови «зберігає багато реліктових форм»²⁹.

Не будучи лінгвістом, автор цих рядків, звичайно, не має права робити якісь відповідальні висновки стосовно мови севрюків, проте вважає, що все ж може висловити певні зауваження³⁰. Наприклад, російська дослідниця Надія Коткова намагається пояснити «знамя» орик з північно(велико)російського «орати» і дивується, як цей, дуже географічно віддалений від Сіверщини, говір міг вплинути на мовлення севрюків. Адже, мовляв, у сусідніх південноросійських говорах поширений термін «пахать»³¹. При цьому вона зовсім випускає з уваги географічно близькі власне українські говори, для яких якраз і характерне дієслово «орати». Подібна ж ситуація і з севрюцьким терміном *ночвы*, який, будучи характерним лише для частини сучасних російських говорів³², у той же час широко побутує в українській мові. Ще промовистішим є слово *хомутец*, яке, як одне з бортних «знамен», теж зафіксоване у севрюків. Адже в російських говорах існують слова «хомутік», «хомуток»³³, а «хомутець» властиве саме українській мові. На жаль, українські мовознавці вивченням бортних «знамен» та супутніх їм написів, наскільки мені відомо, спеціально не займаються.

Культурну, мовну та етнічну спорідненість севрюків із русинами-українцями вже підмічали дослідники. Так, Стефан Кучинський свого часу одним із висновків до своєї книги, присвяченої історії Сіверщини, записав: «Смуга верхньої Десни, Угри й Оки стала історичною лінією поділу, границею України і Москви»³⁴. Він, як бачимо, вважав мешканців Сіверщини – севрюків такими, що належали до українського культурно-етнічного кола. А Н. Багновська зазначає: «Подальший соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини (куди, в широкому сенсі цього поняття, входила Сіверська земля) визначив напрямок етнічних процесів у Сіверській землі»³⁵. Відзначає вона й мовну та культурну близькість русинів і севрюків³⁶. На жаль, цей природний шлях етнічних процесів на Сіверщині був брутально перерваний, спочатку захопленням її території Московією, з подальшим заселенням московитами, а потім винищенням автохтонного севрюцького населення та асиміляцією тих, кому пощастило вижити³⁷.

²⁷ Козубовський Георгій. Переяславська земля в XIV ст. // *Історико-географічні дослідження в Україні*: Зб. наук. пр., Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012, ч. 12, сс. 102-104.

²⁸ Русина Олена. Сіверські бортні знамена / *Енциклопедія історії України*: Т. 9. Прил.-С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012, с. 572.

²⁹ Железняк Микола. Східнополіський (лівобережнополіський) говір // *Українська мова: Енциклопедія*, ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк, вид. 2-е, виправлене і доповнене, Київ: Наукова думка, 2004, сс. 673-674.

³⁰ Висловлюю вдячність п. Миколі Железняку за люб'язно надану консультацію з даного питання.

³¹ Коткова Надежда. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник // *Исследования по лингвистическому источниковедению*, Москва: Изд-во АН СССР, 1963, сс. 128-129.

³² Там само, с. 128.

³³ Там само, с. 127.

³⁴ Kuczyński Stefan Marja *Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy*, s. 379.

³⁵ Багновская Нела. Этнодинамика населения Северной земли // *Ярославский педагогический вестник*, 2012, № 2, т. I (Гуманитарные науки), с. 9.

³⁶ Там само, с. 10.

³⁷ Балужок Василь. Куди поділися севрюки? // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Т. 27. До дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський: Друкарня Рута, 2017.

Наведені факти достатньо однозначно свідчать про існування різнопланових зв'язків Сіверщини у досліджуваній період з рештою українських земель більшість яких входила до складу Великого князівства Литовського і Королівства Польського. І все це, гадаю, дозволяє зробити висновок, що до початку XVI ст. відбувалося зближення, у тому числі в етнічному плані, севрюків з русинами-українцями, чому сприяло спільне проживання в рамках одного державного організму – спочатку політичного об'єднання південноруських князівств, а потім Великого князівства Литовського. Припускаю, що особливо таке зближення було характерним для географічно наближеної до Наддніпрянщини південно-західної частини севрюцької спільноти (аналогічно їй північно-західна частина, принаймні в дечому, могла зближуватися з білорусами). А сприяли зближенню севрюків з українцями спільні моменти етнічної та політичної історії, близькість культури і мови. Отже, гадаю, не помилюся припустивши, що до початку XVI ст. відбувався процес перетворення севрюків на субетнос українців (русинів). А оскільки севрюцька територія сягала верхньої Оки, охоплюючи Брянську, Белгородську, Курську, Орловську та частину Воронежської областей, то саме Україна, принаймні теоретично, має підстави ставити питання про причетність їх до нашої країни, а не навпаки.

Джерела та література

Арутюнов Сергей. Адаптивное значение культурного полиморфизма // *Этнографическое обозрение*, 1993, № 4, сс. 41-56.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, Киев: В университетской тип., 1876, ч. 6, т. 1, приложение, 795 с.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, ч. 7, т. 1, Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886, 746 с.

Багновская Нела. *Севрюки: население Северной земли в XIV-XVI вв.*, Москва: Палеотип, 2002, 46 с.

Багновская Нела. Этнодинамика населения Северной земли // *Ярославский педагогический вестник*, 2012, № 2, т. I (Гуманитарные науки), сс. 7-10.

Балужок Василь. Загадкові севрюки: 5. Проблема назви. Територія і стан її заселеності // *Сіверянський літопис*. 2016, № 6, сс. 44-55.

Балужок Василь. Севрюки XIV-XVII ст.: спроба етнічної атрибуції // *Український історичний журнал*, 2016, № 3, сс. 47-64.

Балужок Василь. Куди поділися севрюки? // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Т. 27. До дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський: Друкарня Рута, 2017, сс. 244-255.

Балужок Василь. З історії української етнічності (від «русинів» до «українців») // *Український історичний журнал*, 2018, № 2, сс. 163-178.

Бузин Владимир, Егоров Сергей. Субэтносы русских: проблемы выделения и классификации // *Малые этнические и этнографические группы*: Сб. статей, посвященный 80-летию со дня рождения профессора Р. Ф. Итса. Под ред. В. А. Козьмина. Санкт-Петербург: Новая альтернативная полиграфия, 2008. (Историческая этнография. Вып. 3), сс. 308-346.

Виноградская Лариса. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII – XV в. // *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы истор.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.»* (Чернигов, 26–28 сент. 1988 г.), Киев: Наукова думка, 1990, С. 96-99.

Власова Ирина Группы русских южной зоны и Центра // *Русские*. Отв. ред. В. А. Александров, И. В. Власова, Н. С. Полищук, Москва: Наука, 1997 (Народы и культуры), сс. 110-113.

Войтович Леонтій. Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // *Україна в Центральній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*, Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005, вип. 5, сс. 144-151.

Головко Олександр. *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ: Стило, 2006, 575 с.

Железняк Микола. Східнополіський (лівобережнополіський) говір // *Українська мова: Енциклопедія*, ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк, вид. 2-е, виправлене і доповнене, Київ: Наукова думка, 2004, сс. 673-674.

Книш Ярослав. Невідомий київський князь першої чверті XIV століття // *Княжа доба: історія і культура*, зб. наук. пр., Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012, вип. 6, сс. 261-268.

Козубовський Георгій. Переяславська земля в XIV ст. // *Історико-географічні дослідження в Україні*: Зб. наук. пр., Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012, ч. 12, сс. 96-109.

Коткова Надежда. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник // *Исследования по лингвистическому источниковедению*, Москва: Изд-во АН СССР, 1963, сс. 120-133.

Kuczyński Stefan Marja. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa: Prace Ukraińskiego instytutu naukowego, 1936, 420 s.

Малороссийские переписные книги 1666 года, с послесловием Ал. Лазаревського, Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1900, 109 с.

Нагорний Сергій. Археологи знайшли унікальні артефакти армії Вітовта на Полтавщині, URL: <http://bastion.tv/news/arheologi-znajshli-unikalni-artefakti-armiyi-vitovta-na-poltavshini/> (Дата звернення: 26.05.2023).

Русина Олена. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України, 1998, 244 с.

Русина Олена. Україна під татарами і Литвою. Київ: Альтернативи, 1998, 320 с.

Русина Олена. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. // Український історичний журнал, 2003, № 6, сс. 3-16.

Русина Олена. Сіврюки, Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил-С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012, с. 572.

Sahlins M. D. Evolution: specific and general // *Anthropological Theory: A Sourcebook*. R. A. Manners, D. Kaplan Editors. New Brunswick & London, 2009, pp. 229-241.

Супруненко Олександр, Приймак Віктор, Мироненко Костянтин. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя, Київ; Полтава: Археологія, 2004, 82 с.

Тищенко Костянтин. Литва на Сіверщині // Пам'ятки України, 2001, № 1-2 (130-131), сс. 106-120.

Vasyl BALUSHOK

The Sevriuks of the Early Modern Period and the Problem of Ukrainian Present-day Eastern Border

Russian scientists consider the 14th-17th century Sevriuks to be a sub-ethnic group of Russians. This is one of the grounds for territorial claims to Ukraine, as western border of the Sevriuk settlement reached the Dnipro River. However, the materials indicate their close connections not with Russians, but with Ruthenians-Ukrainian. Thus, the spread of Sevriuk as first and second names points to their migrations to different localities of Rus'-Ukraine. And the spread of the surnames of Lithuanian origin as well as toponymic materials indicate migrations from Lithuania itself to various territories of Ukraine which passed through Sivershchyna during its entry into the Grand Duchy of Lithuania. The political connections of the Siversk land with other lands of Southern Rus' are evidenced by the participation of Olgovyches the princes of Chernigov-Siverskii in struggle for Kiev in the second half of the 13th – first half of the 14th century. The Siverian boyars related to Kyiv as well and after Sivershchyna had been conquered by Moscovians 1500-1503, a significant number of them resettled to the territories of Ukraine, Belarus and Lithuania. Close economic ties of Sivershchyna with other Rus'-Ukraine lands are confirmed by the spread of the same types of dishes, household items, as well as findings of coins minted in Kyiv, Lithuania and European countries. And for constructing the Cherkasy castle, builders arrived from the north of the Siversk land, namely from the city of Drohobych. All this allows us to speak about convergence of the Sevriuks and Ruthenians-Ukrainian that was facilitated by living together within one state organism – first, the political union of the South Ruthenian principalities, and then, the Grand Duchy of Lithuania. The process of transforming the Sevriuks into a sub-ethnic group of Ruthenians-Ukrainian was interrupted by the seizure of the Siversk Land by Moscovia at the beginning of the 16th century and the subsequent extermination of a significant part of the Sevriuk population, which rebelled against the Moscow power during the campaigns of False Dmytrii I and False Dmytrii II, as well as joined the rebellion of Ivan Bolotnykov at the beginning of the 17th century. Those who survived were assimilated by Russians in the east and by Ruthenians-Ukrainian in the west of Sivershchyna.

Keywords: the Sevriuks, Ruthenians-Ukrainian, sub-ethnic group, migrations, economic ties.

УДК 94(477.87)»1920»:94(437):342.26:343.359.3

David HUBENÝ

Pašování a zajištění ostrahy hranic Podkarpatské Rusi ve dvacátých letech 20. století

Новостворений кордон між Чехословащиною з одного боку та Угорщиною, Польщею та Румунією з іншого, привернув увагу влади всіх держав-учасниць. Зрозуміло, що найбільш драматична ситуація протягом кількох років була на чехословацько-угорському кордоні, де з угорського боку відбувався значний незаконний і часто насильницький перетин кордону з метою поставити під сумнів кордон і дестабілізувати всю Підкарпатську Русь. З цієї метою час від часу стріляли по чехословацьких патрулях і навіть було кілька рейдів на станції чехословацьких органів безпеки, які несли службу в прикордонній зоні.

У сфері органів безпеки Чехословащина продовжила практику колишньої монархії, децю змінивши її. Крім армії, яка передусім мала забезпечувати захист держави від зовнішніх ворогів, а в надзвичайних ситуаціях допомагати цивільній владі, існували також органи безпеки, підпорядковані Міністерству внутрішніх справ. Зокрема, це була державна поліція, яка зазвичай діяла лише у великих містах, тоді як прикордонна служба здійснювалася лише на кордонах Берегова, а також жандармерія, яка забезпечувала охорону на селі та в малих містах. Підпорядкування жандармерії Міністерству внутрішніх справ було однією з небагатьох змін, які торкнулися служби безпеки, оскільки за Австро-Угорщини жандармерія підпорядковувалася відповідним міністерствам національної оборони.

Як останній охоронний компонент функціонувала (прикордонна) фінансова варта при Міністерстві фінансів, але в Підкарпатській Русі її довелося будувати заново, як організаційно, так і кадрово, бо створювалися нові міждержавні кордони і насамперед, колишній угорський персонал не переходив на службу до Чехословацької держави. З 1920 р. спостерігався приплив чехословацьких легіонерів, які поверталися з фронтів Першої світової війни у зв'язку з необхідністю поповнення корпусів у Словаччині та Підкарпатській Русі. Перевагою було те, що ці кадри звикли до військового середовища і тому тісно співпрацювали з армією, польовою та регіональною жандармерією.

У двадцятих роках ХХ ст., про які йдеться в даній статті, контрабанда алкоголю, зловживання денатуратом і таємне спалювання спирту хвилювали не лише Підкарпатську Русь, а й інші регіони. Крім того, державна влада сусідніх країн часто підтримувала це явище. Особливу увагу органи безпеки приділяли поширенню контрабанди спиртних напоїв, надмірне вживання яких мало руйнівний вплив на населення з усіма іншими медичними, соціальними та економічними наслідками, зокрема спричиняло це і шкоду для державної скарбниці.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, Чехословащина, контрабанда, алкоголь, кордон

Úvod

Nově vytvářená hranice mezi Československem na straně jedné a Maďarskem, Polskem a Rumunskem na straně druhé poutala pozornost úřadů všech zúčastněných států. Nejožehavější situace byla pochopitelně po několika letech na československo-maďarském pomezí, kde docházelo k hojnému ilegálnímu a často i násilnému překračování hranic z maďarské strany za účelem zpochybnění hranice a destabilizace celé Podkarpatské Rusi. Docházelo zde k občasným výstřelům proti československým hlídkám, ba událo se i několik případů stanic československých bezpečnostních úřadů sloužících v pohraničí.

Československo v oblasti bezpečnostních složek navazovalo na praxi bývalé monarchie, kterou mírně upravila. Vedle armády, která měla zajišťovat především ochranu státu před vnějším nepřítelem a v přípa-

dě mimořádných situací měla vypomáhat civilním úřadům,¹ působily ještě bezpečnostní úřady podřízené Ministerstvu vnitra. Konkrétně šlo o státní policii, která obvykle působila jen ve velkých městech, přičemž pohraniční službu konala jen u hranic ležícího Berehova,² a dále četnictvo, které zajišťovalo bezpečnostní službu na venkově a v maloměstech.³ Podřízenost četnictva Ministerstvu vnitra byla jedna z mála změn, které se dotkly bezpečnostních složek, protože za Rakouska-Uherska bylo četnictvo podřízeno příslušným ministerstvům zeměbrany, a tato změna byla legislativně stvrzena zákonem č. 218/1920 Sb. z. a n.

Státní policie na Podkarpatské Rusi byla od první poloviny dvacátých let celozemsky podřízena Policejnímu ředitelství v Užhorodě, které vzniklo na konci roku 1921 postátněním někdejšího užhorodského hlavního policejního kapitanátu, do něhož byli v letech 1919 až 1921 přidělováni na rotace policejní úředníci z historických zemí, aby personálně doplnili tento původně zcela městské samosprávě podřízený bezpečnostní úřad. To se týkalo i dalších policejních kapitanátů na území Podkarpatské Rusi (Berehovo, Chust a Mukačevo), které byly v roce 1922 rovněž postátněny a staly se policejními komisařstvími podléhajících Policejnímu ředitelství v Užhorodu, které za tyto své externí složky vyřizovalo např. část personální agendy. Státní policie se dělila na dva sbory: uniformovaný sbor stráže bezpečnosti, který byl organizován a řízen dle vojenských zásad, a neuniformovaný sbor stráže bezpečnosti (civilní policii), jenž byl řízen dle vrchnostenského principu.⁴

Jako poslední bezpečnostní složka fungovala (pohraniční) finanční stráž spadající do resortu Ministerstva financí, která se ale na Podkarpatské Rusi musela budovat zcela nově a to jak po organizační tak i personální stránce, neboť vznikly nové mezistátní hranice a hlavně někdejší uherský personál nepřešel do služeb československého státu. Z tohoto důvodu nebyl problém v rozšíření služebního předpisu předlitavské finanční stráže z roku 1907 na Slovensko a Podkarpatskou Rus nařízením vlády č. 380/1919 Sb. z. a n. Z potřeby kádového nasycení sboru na Slovensku a Podkarpatské Rusi nastal od roku 1920 příliv československých legionářů navracejících se z front první světové války. Výhodou bylo, že tyto kádry byly zvyklé na vojenské prostředí a tedy úzkou kooperací armádou, polním a zemským četnictvem.⁵ Základní organizační složkou bylo oddělení finanční stráže. Nad několika odděleními stál inspektorát a několik inspektorátů podléhalo vrchnímu inspektorátu.⁶

V prvních letech existence Československa těmto bezpečnostním úřadům vypomáhaly ještě dočasně existující bezpečnostní složky vzniklé v důsledku první světové války. Jednalo se na prvním místě o polní četnictvo,⁷ které napomáhalo zahušťovat ostrahu hranice a zejména rozhraní styku mezi armádami, a dále o vojenskou policii, která vypomáhala se zajištěním veřejné bezpečnosti ve městech a k ostraze pohraničí přispívala pouze v pohraničním Berehovu.

Ve dvacátých letech 20. století, na které je zaměřen tento příspěvek, trápilo pašování lihu, zneužívání denaturovaného lihu a tajné pálení lihovin nejen Podkarpatskou Rus, ale pochopitelně i další oblasti Československa – podobné problémy se vyskytovaly mimo jiné na Slovensku, kde se s nimi snažilo vypořádat Ministerstvo s plnou mocí pro správu Slovenska a jemu podřízené župní úřady a další související státní složky. Pašování nebylo jen mezistátní, ale i vnitrostátní, např. z Moravy do Liptovského Svatého Mikuláše.⁸

¹ K československé armádě na Podkarpatské Rusi např. Попович Т. М. Організація чехословацької жандармерії на Підкарпатській Русі (1919–1921) // Науковий вісник Ужгородського університету, серія Історія, № 2, 2018, ss. 87-94 a Hubený David. K vojensko-bezpečnostním otázkám meziválečné Podkarpatské Rusi // Švorc, Peter – Lipinský, Ján (eds.): *Rusínů a Československo (1918–1938). Zborník odborných príspevkov z vedeckej konferencie, venovanej 100. výročiu vzniku ČSR, konanej dňa 15. 11. 2018 na Filozofickej fakule Prešovskej univerzity v Prešove.* Bratislava 2018, ss. 39-48.

² Podrobněji viz Hubený David. Krizové momenty z dějin československé policie v Berehově // *Paginae historiae*, č. 1, 2022, roč. 31, ss. 397-422.

³ K budování četnictva na Podkarpatské Rusi a jeho personálním obsazení viz Попович Тетяна Миколаївна. Утворення та перебування чехословацьких військових формувань на території Підкарпатської Русі (1919–1921 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету, серія Історія, № 2, 2020, ss. 148-154; Hubený David. Personální záležitosti z počátků československé správy Podkarpatské Rusi – obsazení četnických postů // *Архивні читання: історико-археологічні та етнологічні дослідження у контексті гуманітарного розвитку європейського суспільства. МАТЕРІАЛИ VI МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ. Миколаїв 15–16 квітня 2016 р.* Миколаїв 2016, ss. 54-57; Hubený David. The Formation of the Czechoslovak Gendarmerie in Carpathian Ruthenia // Novotný, Lukáš – Valkoun, Jaroslav – Dömök, Csilla: *Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century. Continuities and Discontinuities.* Wien, Hamburg 2023, pp. 104-117.

⁴ Podrobněji viz Hubený David. Počátky československé státní policie v Užhorodě v letech 1919–1922 // *Paginae historiae*, č. 1, 2022, roč. 30., ss. 591-606.

⁵ Beneš Jaroslav. *Finanční stráž československá 1918–1938.* Dvůr Králové nad Labem 2005, s. 10.

⁶ Ibidem : s. 14.

⁷ Podrobněji viz Hubený David. Polní četnictvo na Podkarpatské Rusi v letech 1919–1920 // Bílek, Petr A. – Jiroušek, Bohumil – Novotný, Lukáš (eds.): *Československo 1918–1938/2018.* České Budějovice 2018, s. 154–169.

⁸ Národní archiv, *fond Ministerstvo vnitra I. – stará registratura* (dále NA, f. MV-SR), kart. 1314, sign. 12/218/22, manipulační období 1925–1930.

Prameny ke studovanému tématu jsou uloženy v několika archivech. V pražském Národním archivu se jedná o fond Ministerstvo vnitra I. – prezídium, který soustředil informace od složek resortu o všech hnutích, osobách a událostech, které mohly narušit veřejný klid a bezpečnost, jakož i územní integritu a demokraticko-republikánský charakter státu. Tyto údaje byly doplňovány ještě zprávami od vojenské správy a Ministerstva zahraničních věcí. Ve fondu Ministerstvo vnitra I. – stará registratura se pak nacházejí podklady k běžnému fungování a budování podřízených složek. Tento archiv též uchovává archivní dokumenty Zemského četnického velitelství v Praze, které po březnu 1939 převzalo personální spisy četníků, kteří sloužili na Podkarpatské Rusi, tudíž obsahuje různé podklady k jejich osudům a životním problémům. Doplnkově byly využity časopisy vydávané přímo četnickou správou (Bezpečnostní služba), anebo bývalými četníky (Četnický obzor).

Přírozeně nejbohatším zdrojem informací byl Státní archiv Zakarpatské oblasti a jeho fond 63 obsahující údaje Civilní správy Podkarpatské Rusi k problému alkoholismu a pašování. Doplnkově byly z toho archivu ještě využity fondy 2 a 29 představující prezidia Zemského úřadu v Užhorodě, resp. Civilní správy Podkarpatské Rusi.

Dílí údaje poskytl Archiv Národního muzea uchovávající fond Československý abstinentní svaz, který v rámci svého boje proti alkoholismu poukazyval na problémy pašování lihu a to nejen ve svých interních písemnostech a podáních na různé úřady, ale též ve svém časopise Vyšší národ, který došel též svého využití.

Poděkování patří kolegovi Bc. Miroslavovi Domanskému z Muzea Policie České republiky, který laskavě vyhledal několik fotografií z činnosti pohraniční finanční stráže na Podkarpatské Rusi. Veliký dík náleží též váženému kolegovi doc. Juriji Danilovi z Užhorodské národní univerzity, který autorovi poskytl některé složky ze Státního archivu Zakarpatské oblasti.

Alkohol

V prvních letech existence státu patřilo pašování politické a agitační literatury nejrůznějšího zaměření, rozličných agitátorů, vyzvědačů, ale i zločinců, stejně jako pašování základních potravin, hospodářských zvířat a některých životních potřeb k hlavním zjištěným případům. Po definitivním stanovení hranic a uklidnění situace došlo k určité proměně struktury pašovaného zboží, kdy hlavní pašovanou surovinou byl rumunský líh. Důvod byl prostý – v Rumunsku byl líh výrazně levnější.⁹ Líh, lihové a alkoholické nápoje byly velmi populární a s tím souvisely i mnohé společensky, zdravotně a sociálně nežádoucí jevy. Četnictvo si na alkoholismus stěžovalo, protože – slovy svalavského okresního četnického velitele – „*dochází následkem nesmírného požívání lihových nápojů mezi rusínským obyvatelstvem ku častým rvačkám, které končí obyčejně vážným zraněním, ne-li dokonce smrtí účastníků*“.¹⁰

S alkoholem samozřejmě souvisely různé hospodské incidenty, včetně rozsáhlé bitky ve Stavném, kde v létě 1924, muselo být v důsledku rvačky místních s lesními dělníky na několik dní zakázáno čepovat alkohol a vyskytovat se na ulici po 21. hodině, na což dohlížela četnická asistence. Tento postup situaci v obci velmi rychle uklidnil a přítomnost četníků zabránila několika dalším násilným incidentům, včetně jednoho žhářského pokusu.¹¹ Četníci také museli zasahovat v případech násilí v rodinách, kdy např. „*člověk oddaný pítí a štítící se práce bil svého 71 [let starého] otce*“ a po předvedení na stanici násilník zaútočil i na četníky, kteří se však již dokázali ubránit, třebaš nějakou ránu utrhli.¹²

Na podzim 1920 bylo pozorováno, že pokud si dělnictvo ve stávkách v Bantlinových závodech v Turja Bystré vybojovalo lepší finanční ohodnocení, tak jej mnozí dělníci ihned využili k vykoupení veškerých lihovin a opilost obyvatelstva a z toho vyplývající problémy byly nasnadě. Ostatně, když došla dodávka méně kvalitního hrachu a obyvatelstvo jej nechtělo, tak nepomohly pokyny, že např. cukr může být odebrán jen tím, kdo si vezme i hrách. Obyvatelstvo se vzdalo cukru a později i mouky, která měla být rovněž dodána jen tomu, kdo odebere hrách. Teprve když bylo vyhlášeno, že rum dostane jen ten, kdo si vezme hrách, tak byl hrách prakticky zcela vyprodán.¹³

Alkoholismus se stát snažil omezit jeho prodejem, což ale zasahovalo do obchodních zájmů místních podnikatelů, zejména židovského původu, kteří se tato opatření snažili obcházet, např. jeho prodejem jako svítiva do lamp, ale samozřejmě se užívaly i jiné postupy, jak obejít nepříjemná státní omezení.¹⁴ Slivovice se prodávala obvykle více než padesátiprocentní, „*poněvadž zdejší sedlák ani slabší nepije a žádná práce se bez slivovice neobejde. Nedostane-li venkovský lid slivovici, nepracuje raději vůbec*“, jak udávala zpráva z ledna

⁹ Archiv Národního muzea, f. *Československý abstinentní svaz*, kart. 3, inv. č. 32.

¹⁰ Державний архів Закарпатської області (dále DAZO), f. 63, op. 2, d. 302, fol. 2.

¹¹ NA, f. *Ministerstvo vnitra I. – prezídium*, sign. 225-197-14, fol. 1-3v; DAZO, f. 29, op. 1, d. 632, fol. 1-8.

¹² Podkarpatské noviny, 20. X. 1924, č. 8.

¹³ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 62-63.

¹⁴ Holubec Stanislav. New state borders and (dis)loyalties to Czechoslovakia in Subcarpathian Rus, 1919-25 // *European Review of History/Revue européenne d'histoire*, No. 6, 2020, Vol. 27, ss. 744-745.

1922. Povětšinou se stavu opilosti dosahovalo doma, v hospodách jen málokdy. Zároveň se od truhlářů a dalších kupoval denaturovaný líh.¹⁵ Na konci roku 1921 přistoupila státní správa k zákazu prodeje denaturovaného lihu na tři měsíce.¹⁶ Navíc se vědělo, že dluhy za alkohol se často maskovaly jako dluhy za životní potřeby či běžné půjčky.¹⁷

Značná popularita lihu a nepřejícný přístup státní správy vedl k tomu, že se obyvatelstvo chtělo lihu obracet k nelegálním zdrojům, přičemž značnou pomocí byla nízká cena lihu v sousedním Rumunsku. To vedlo k vybudování pašeráckého průmyslu, kdy se k přenosu tekutiny používaly nejen běžné nádoby, ale i zvláštních nádob připodobněné k částem lidského těla, např. se jednalo hrb, těhotenské břicho či impozantní poprsí.¹⁸

Obr. 1: Inscenovaná fotka zadržení pašeráka příslušníky pohraniční finanční stráže na hranicích Podkarpatské Rusi v roce 1922. Muzeum Policie České republiky.

Vedle standardního pašování v nádobách o třech až pěti litrech docházelo občas k využívání vlaků, z nichž byly v noci vyhazovány sudy, které pojaly až 180 litrů, popř. beden ukrytých v pytích, které byly rovněž vyhazovány. Četnictvo se v této souvislosti vybízelo k častějším obchůzkám a kontrolám železničního strážního personálu, zejména traťových strážníků, aby u sebe neměli osoby nepatřící k drážním zaměstnancům. Ostatně Civilní správa Podkarpatské Rusi opakovaně doporučovala celnímu orgánům, aby jen nechytaly pašeráky, ale sledovaly celé sítě.¹⁹ Jinak četnictvo a další bezpečnostní a státní složky chytaly množství pašeráků z Rumunska poměrně často.²⁰ Finanční stráž kromě toho naháněla i ilegální palírny. Zatímco ty domácí bývaly snadno odhaleny, ty lesní často disponovaly vlastní stráží a nezřídka došlo při štáře i k ozbrojenému střetu.²¹

Vedle zločinců se na pašování podílely i úřady sousedních států, např. k oblíbeným kratochvílím maďarských úřadů patřila administrativní i přímá podpora pašování alkoholu, kdy maďarské úřady povolovaly podloudný dovoz do Československa (líh, víno, slivovice).²²

Problémy s alkoholismem podporovala skutečnost, že líh se využíval ke svícení. Někteří židovští obchodníci dokonce nakoupili u firmy Viktorin ve Svatobořicích na Moravě lihové lampy, aby mohli snáze získat denaturovaný líh, který místo v lampách, končil v hrdlech rusínského obyvatelstva. Někteří obchodníci s dvěma lihovými lampami dostávali měsíčně až 60 litrů, přičemž ve skutečnosti nespotřebovali na svícení ani 10 litrů měsíčně. Firma Viktorin se ovšem bránila jakékoliv spolupráci se státními úřady²³ a

¹⁵ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 5–5v.

¹⁶ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 1–4.

¹⁷ ANM, f. Československý abstinentní svaz, kart. 3, inv. č. 32, Podkarpatská Rus a alkoholism, Strojop., fol. 4; Podkarpatská Rus a alkoholismus // Vyšší národ, č. 3–4, 1935, roč. XV., s. 39.

¹⁸ ANM, f. Československý abstinentní svaz, kart. 3, inv. č. 32.

¹⁹ DAZO, f. 63, op. 2, d. 387, fol. 18–19.

²⁰ Jednotlivá hlášení viz např. DAZO, f. 63, op. 2, d. 387, fol. 1–28.

²¹ ANM, f. Československý abstinentní svaz, kart. 3, inv. č. 32.

²² Archiv Ministerstva zahraničních věcí, f. II. sekce 1918–1939, III. řada, kart. 151.

²³ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 13.

některým soukromým osobám posílala přímo 20–30 litrů lihu, ač na jednu lampu byla měsíční spotřeba 8–10 litrů, přičemž některé lampy byly zcela v nepoužitelném a hlavně zcela nepoužívaném stavu..., jak úřady zjistily při různých příležitostech! Tímto přímým zasláním se bránilo ústřední kontrole dodávek denaturovaného lihu.²⁴ Líh do lamp se svařil, osladil a prodával, např. za 35 korun za litr, ale někdy i dráže.²⁵ V Ťačevu v důsledku výše uvedených zjištění dokonce dostalo četnictvo za úkol kontrolovat, zda jsou lampy v použitelném stavu a lampy musely být vedeny v evidenci.²⁶

V polovině ledna 1922 rezolutně psalo vedení Civilní správy Podkarpatské Rusi tamnímu zemskému četnickému velitelství a zemskému finančnímu ředitelství: „*Proti alkoholismu se musí zde co nejpřísněji zakročiti! Nebudou-li vydána centrálními úřady nejostřejší nařízení, nebude docíleno žádného výsledku, jelikož lid uvykl na pití silných lihovin a myslí, že bez pálenky se neobejde a ve vydaných zákazech pití lihovin vidí jen útok proti své existenci.*“²⁷

Asi nepřekvapí, že se četnictvo bránilo tomu, aby rozhodovalo za finanční správu ohledně licencí na prodej alkoholem,²⁸ protože to nenáleželo do jeho gesce vymezené zákony. Finanční správa se zase oháněla tím, že pokud nechytí pachatele přímo při činu, tak preventivní zabavování denaturovaného lihu není legálně možné, resp. jen tehdy, pokud by o majiteli bylo známo, že prokazatelně prodal líh k pitným účelům.²⁹ Dále se žádalo, aby se líh dodával lihové komisi v Užhorodě, která by jej dále poukazovala hlavně službovským úřadům podle skutečné potřeby.³⁰ Na druhou stranu existovaly oblasti, kde tyto problémy nebyly zaznamenány, např. v oblasti užhorodského županátu.³¹

Na ilegální prodej denaturovaného lihu k pitným účelům si stěžovali rovněž majitelé pohostinských zařízení ve svém podání z dubna 1922 a sami poukazovali, že lihové lampy jsou jen zástěrkou k prodeji denaturovaného lihu.³² Rovněž naříkali na úředně přidělovaný rum, který v obcích způsoboval jen kolektivní opilost nezřídka zakončenou krvavými rvačkami i ztrátami na životech.³³

Úřady nižších instancí mající zkušenost jaksi z první ruky byly ve vztahu k omezení prodeje alkoholu rozpolcené. Některé jej vítaly, poukazovaly na zvýšení střízlivosti a omezení krčmářských ekonomických podvodů na opilych Rusínech, jiné poukazovaly, že jde o prázdnou normu, která se v praxi neprojevuje, resp. přispívá k pašování a prodeji denaturovaného lihu, který měl být – pokud možno – ošetřen zvláštním a hlavně přísným zákonem, protože stávající uherská norma byla nedostatečná. Uznávali však chybovost přidělu státního rumu, který vedl k bujarým vesnickým oslavám, kdy se nepracovalo, ale o to více se činily různé nepřístojnosti. Zákaz prodeje alkoholu navíc nijak neomezoval samozásobitele. Lepší bylo omezovat prodej alkoholu ve státní svátky, v dny vyplácení výplat a dalších peněžitých podpor. Celkově se však objevovaly hlasy volající po patřičné výchově nového pokolení jako nejlepším řešení.³⁴

Výnosem z 10. října 1922 byl vydán na základě nařízení vlády č. 356/1920 Sb. z. a n. a jeho § 3 zákaz prodeje pálených lihových nápojů od 12:00 každé soboty do 7:00 každého pondělí s trestní sankcí v podobě pokuty, event. vězení až 15 dní a v případě opakování přestupku odebrání koncese.³⁵ Shodou okolností na konci října 1922 navrhla Prosvita podobné opatření, tj. zavření krčem v neděli.³⁶ Problémem bylo, že na území Podkarpatské Rusi neexistoval podnik, který by prodával jen pálené lihové nápoje. Všichni prodávali v alespoň malém množství i pivo a víno, tudíž mohli mít otevření všichni krčmáři,³⁷ na což zase naříkali členové Národoosvětové rady ve Svalavě.³⁸

Dle hlášení mukačevského županátu ze začátku srpna 1923 bylo faktem, že „obyvatelstvo v hornatých částech Podkarpatské Rusi žijící jest oddáno nesmírnému pití nejhorších druhů pálenky [!], a že tyto kraje jsou alkoholem zamořeny. Kořen však tohoto sociálního zla byl zapuštěn za maďarského režimu, a zahradníky a pěstovateli tohoto jsou židé“, třebas se za republiky situace trochu zlepšila. Tvrdý alkohol se pil v horách mezi Rusíny, zatímco na rovině se Maďaři oddávali vínu.³⁹

²⁴ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 31.

²⁵ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 18.

²⁶ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 31v.

²⁷ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 5v.

²⁸ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 6.

²⁹ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 21.

³⁰ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 13v.

³¹ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 37.

³² DAZO, f. 63, op. 2, d. 252, fol. 19v–20.

³³ DAZO, f. 63, op. 2, d. 252, fol. 20–20v.

³⁴ DAZO, f. 63, op. 2, d. 252, fol. 27–28, 31–31v, 33–50, 58–68v.

³⁵ DAZO, f. 63, op. 4, d. 231, fol. 1.

³⁶ DAZO, f. 63, op. 2, d. 302, fol. 3.

³⁷ DAZO, f. 63, op. 2, d. 302, fol. 4.

³⁸ DAZO, f. 63, op. 2, d. 302, fol. 5.

³⁹ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 53.

V roce 1923 provedla finanční správa kontrolu licencí, přičemž připustila, že jejich počet neodpovídá zákonným limitům, neboť neměla odebrat licence starým majitelům existenčně závislým na tomto podnikání a dále musela vycházet vstříc válečným invalidům a také Rusínům, aby se předešlo jejich „*nespokojenosti jistě oprávněné, že výčepy mají dosud výhradně židé*“ [!]; ovšem zároveň bylo zjištěno, že ani předchozí uherská správa nedbala na limit licencí, tudíž možností opatřit si alkohol bylo více než dost,⁴⁰ a náprava byla považována za možnou jen poučováním a výchovou školní mládeže, zatímco již alkoholismu navyklá generace neměla dle úředníků šanci; snad jen nepatrnou možností bylo naučit je místo tvrdého alkoholu pít pivo a víno...⁴¹ Finanční správa si však uvědomovala, že uživatelé mohou pít místní líc, pašovaný líc z Rumunska nebo si nechat poslat líc s historických zemí a že bez změny legislativy se s tím nedá nic dělat než vzdělávat mládež...⁴²

Zdravotní referát Civilní správy Podkarpatské Rusi měl dle svého hlášení z února 1925 ve věci naprosto jasno: Alkoholismus poškozujíc jak piják samotného ohledně podlomení dlouhodobého zdraví, tak jeho potomků, okolí a samozřejmě i hospodářské a sociální situace jeho rodiny. Proto referát podporoval, aby „*se lidu odnímala co nejvíce příležitost k získání alkoholických nápojů. Notorický piják si svoji lihovinu opatří za každou cenu, i snad za cenu života, kdežto ten, kdo nepropadl alkoholismu ještě tak hluboko, dovede se zdržeti, nemaje příležitosti a spíše si tak odvyká.*“⁴³

Nepřekvapí proto, že např. zdravotní referát Civilní správy Podkarpatské Rusi byl ochoten podpořit jakoukoliv akci, která by omezila pití denaturalizovaného lihu,⁴⁴ ale byl si vědom toho, že bez spolupráce s dalšími obory státní správy, zejména finanční správou, nedosáhne v boji proti alkoholismu žádného výsledku.⁴⁵ A školský odbor Civilní správy Podkarpatské Rusi marně doporučoval, aby přebytečné krčmy rušil zdravotní referát,⁴⁶ který to neměl v náplni činnosti. Finanční správa, i s ohledem na výhody válečným invalidům, legionářům, Rusínům, ale i volby z roku 1924 a další okolnosti, plánovala omezovat licence až v průběhu delší doby. Ostatně po poradě vlády se zástupci podkarpatoruských politických stran z 20. – 23. května 1922 byla přijata již uvedená zásada ponechávat výčepní licence těm, kdož na nich byli závislí.⁴⁷ Podkarpatoruský tisk (Ruská niva) uváděl, že za uherské správy se krčmy přidělovaly z 98 % Židům, které nyní měli nahradit váleční invalidé, vdovy a sirotci, kterým však konkurovali s velkým úspěchem velmi dobře organizovaní legionáři. Tisk proto požadoval, aby na Podkarpatské Rusi bylo upřednostněno domácí obyvatelstvo.⁴⁸

Během Velké války sice byla vydána opatření omezující dostupnost alkoholu, ale po jejím skončení se samozřejmě staly tyto výnosy cílem mnoha útoků,⁴⁹ včetně podnětu Zemské jednoty hostinských a kavárníků pro Slovensko a Podkarpatskou Rus o odvolání zákazu prodeje lihových nápojů v sobotu v uzavřených láhvích aspoň v nádražních restauracích, což se referátu zdravotnictví nezamlouvalo, protože dělnictvo nejvíce bumbalo v sobotu po výplatě.⁵⁰ Ve svém rezolutním odporu k zrušení omezovacích předpisů však byla Civilní správa Podkarpatské Rusi osamocena, neboť vedení ostatních zemí byla pro uvolnění či zvolnění. K nelibosti referátu zdravotnictví však na základě zákona č. 259/1924 Sb. z. a n. se výroba rumu a likérů řadila k volným živnostem, tudíž Hlavní finanční ředitelství v Užhorodě příslušné žádosti o koncesi vyřizovalo kladně.⁵¹ Celkově pak referát zdravotnictví připomínal, že žádný stát nebyl v boji proti alkoholismu zcela úspěšný, ba referát děl: „*Rozluštění otázky alkoholismu patří snad k nejtěžším úkolům sociálního lékařství. Jest snadnější potírati lues nebo tuberkulosu, poněvadž to jsou choroby, kterých si nikdo nezdá a z nichž přeje si jistě každý býti vyléčen; naproti tomu alkoholismus tkví v podstatě člověka, jest váhán na rozmanité duševní nálady a rozklady a neméně souvisí s kulturní i sociální úrovní individua.*“⁵² Celkově šlo tedy dle názoru referátu řešit problém celkovou prohibicí nebo postupným zvyšováním kulturní úrovně obyvatelstva za pomoci školství a putovních osvětových akcí. V administrativní zdravotní opatření jako taková se nevěřilo, dokud nebude náležitě vzděláno i obyvatelstvo.⁵³

⁴⁰ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 38.

⁴¹ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 38v.

⁴² DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 40-42.

⁴³ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 70.

⁴⁴ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 45.

⁴⁵ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 59-59v.

⁴⁶ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 67.

⁴⁷ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 68.

⁴⁸ DAZO, f. 63, op. 2, d. 252, fol. 1-3.

⁴⁹ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 70.

⁵⁰ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 70v.

⁵¹ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 71.

⁵² DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 71v.

⁵³ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 72.

Pašování

K efektivním nástrojům potlačování pašování a ilegální výroby lihu patřilo vyplácení uchvatitelských odměn. Společnost pro zpeněžení lihu v Praze se na začátku roku 1925 uvolila vyplácet až do odvolání odměny za každý litr lihu a kilogram plnohodnotného éteru vpašovaný na území republiky, zabavený finančními orgány a v trestním řízení důchodkovém právoplatně prohlášený za propadlý odměnu ve výši čtyři koruny. V případech ilegální výroby lihu se za zabavený kotel či přístroj a prohlášený za propadlý, event. zničený, náležela udavačům odměna 500 korun a orgánům důchodkové kontroly tatáž odměna.⁵⁴ Společnost kromě toho dále navrhovala, aby soudy byly poučeny, aby případy podloudnictví rychleji projednávaly „*a trestaly je s celou přísností zákona.*“ Kromě toho se doporučovalo udělit právo domovních prohlídek finančním orgánům a dalším spolupůsobícím orgánům. Společnost také tlačila na vyřešení otázky stravného trestanců-podloudníků, kde byl nesoulad mezi ministerstvy financí a spravedlnosti.⁵⁵ Dále se požadovalo sjednocení trestního důchodkového zákona. Ministerstvo zahraničních věcí pak bylo urgováno, aby u rumunských partnerů vynutilo zákrok proti organizovanému pašování rumunského lihu.⁵⁶ Tlak na Černínský palác nebyl náhodný. Pašování na rumunské straně bylo zcela otevřené, jak se československé orgány při návštěvě Marmarošské Sihoti přesvědčili a nikoho to tam vůbec nevzrušovalo,⁵⁷ ba se vědělo, že se tak děje s podporou tamních úřadů,⁵⁸ přičemž některé tlupy si platily ozbrojený doprovod rumunské pohraniční stráže, ba přenašeči ze svého zisku odváděli příspěvek do společného fondu, z něhož se platily pokuty udělené chyceným pašeráků, kteří tak neměli důvod nikoho udat.⁵⁹

Obr. 2: Pohraniční finanční stráž na čekáně na pašeráky u Aklínu naproti rumunskému městečku Halmei v roce 1925. Muzeum Policie České republiky.

V rámci tlaku na řešení otázky pašování poskytlo v polovině dvacátých let Ministerstvo pro zásobování lidu k šetření pašování své orgány Jana Haase a Antonína Kliera, kteří dospěli k závěru, že sotva se daří zadržet pět procent pašovaného lihu, neboť zadržení pašeráků se 100–200 litry nebylo nijak výjimečné. Pašování organizovali přímo podnikatelé, kteří si pašeráky seskupovali a platili⁶⁰ a to i v době, kdy byli ve vězení, neboť pašerácká kolona měla kolem 16 osob a pokud finanční stráž zadržela dva z nich, tak akce byla pro pašeráky stále úspěšná. Zadržení pašeráci pak tvrdili, že pašují pro svojí potřebu, což byl sice zjevný nesmysl, ale protože jim nešlo nic jiného dokázat a pokuta byla nevymahatelná pro jejich chudobu, poseděli si pár dní ve vězení a zanedlouho se opět věnovali pašování.⁶¹

⁵⁴ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 73; op. 2, d. 638, fol. 44.

⁵⁵ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 5, 43.

⁵⁶ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 6, 43.

⁵⁷ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 75v.

⁵⁸ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 79.

⁵⁹ NA, f. MV-SR, kart. 1314, sign. 12/218/22, manipulační období 1925–1930.

⁶⁰ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 8.

⁶¹ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 22-23.

Obr. 3: Zajištění lihu pašovaného z Rumunska příslušníky pohraniční finanční stráže v roce 1926. Muzeum Policie České republiky.

Obr. 4: Příslušníci pohraniční finanční stráže a zadržení pašeráci z roku 1926. Muzeum Policie České republiky.

S ohledem na zákonné zrušení uchvatitelských odměn navrhovali, aby Společnost skutečně vyplácela odměny 4–5 korun. Zároveň bylo shledáno, že mnozí pohraničníci se této problematice obětavě věnovali a dosahovali velmi pěkných výsledků. Mezi osoby navržené k mimořádné odměně patřil např. přednosta technické kontroly v Berehově Ing. Kazil, který měl být oceněn částkou 1500 korun, a finanční naddozorci Josef Šťastný (Velatín), Josef Krafta (Selo Solotvina), František Štětina, Bohuslav Jordán (Terešva), Jan Kulíšek (Buština), Jan Žofka (Dolní Apša) pak měli dostat částku 600 korun k povzbuzení k vytrvání v dané činnosti.⁶² Dodatečně byl částkou 1000 korun odměněn správce tačovského inspektorátu Daniel Getče, na kterého se nedopatřením zapomělo, ač jako jediný místní rodák na inspektorátu byl „jedním z nejsvě-

⁶² DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 9, 42.

domitějších a nejneúnavnějších pronásledovatelů pašeráků“.⁶³ Tyto odměny pak patrně obdarované orgány využívaly k placení si informátorů, což již dříve dělaly z uchvatitelských odměn. Poté, co byly zrušeny, již na to neměly peníze a počet úspěchů klesl.⁶⁴ Předmětem kritiky byly i Viktorinovy lampy, které sloužily jen k odběru denaturovaného lihu, ale lampy samotné byly často zaprášené či rovnou nevybalené, tudíž se doporučovalo, aby firmě bylo odebráno povolení k velkoprodeji.⁶⁵

Dle výpovědi jednoho z pašeráků byly v Rumunsku přímo továrny na prodej lihu do Československa, kde své produkty slévaly do plechovek bez otvorů, aby se snáze pašovaly a pašeráci nemohli nic odlévat.⁶⁶ Nízké tresty dle uherských norem vedly k tomu, že se pašeráci financům vysmívali do očí a drzé vystupování nebylo ničím neobvyklým a to díky zdoluhavosti soudního řízení a malému trestu.⁶⁷ Ostatně, možnost roztrhání vlky, což se také stávalo, bylo mnohem větší nebezpečí.⁶⁸ Další překážkou bylo rozhodnutí Hlavního finančního ředitelství v Užhorodě, které zakázalo domácí prohlídky, tudíž pokud pašerák vběhl do domu, finančníci měli smůlu...⁶⁹ Místy dokonce si dělníci vymáhali denaturovaný líh jako součást platu.⁷⁰

Zemské četnické velitelství pro Podkarpatskou Rus ve věci pašování navrhovalo, aby došlo k zesílení pohraniční finanční stráže na hranicích s Rumunskem a četnictvu aby byly povoleny domovní prohlídky ve věcech důchodkových, neboť např. stanice v Iršavě a Bílkách obdržely k tomu zvláštní povolení od iršavského hlavnoslužnovského úřadu a také vyplácení odměn civilním osobám ve stejné výši jako četnictvu, pokud pomohly s odhalením pašeráků, a pašerákům zvýšit tresty peněžité i na svobodě.⁷¹ Podobné stanovisko zastávalo i Hlavní finanční ředitelství v Užhorodě, které počátkem roku 1926 např. sdělilo, že brzy dojde k zesílení pohraniční finanční stráže a že četnické stanice ve věci povolení domovních prohlídek se mají obracet právě na ředitelství, které bylo navíc ochotno přispívat na práci s konfidenty. Se zřizováním stanic pohraniční finanční stráže však byly problémy, např. v Rokosivě byla sice podepsána smlouva o pronájmu vhodné budovy, ale obyvatelé obce hrozili vypálením majiteli budovy a ten se obával transakci dokončit.⁷²

Obr. 5: Kontrolní orgány Hlavního finančního ředitelství v Užhorodě na snímku z roku 1925. Muzeum Policie České republiky

⁶³ NA, f. MV-SR, kart. 1314, sign. 12/218/22, manipulační období 1925–1930.

⁶⁴ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 25–26.

⁶⁵ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 12–14.

⁶⁶ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 27.

⁶⁷ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 28–29.

⁶⁸ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 77.

⁶⁹ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 31.

⁷⁰ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 36.

⁷¹ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 65.

⁷² DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 69–69v.

K nedostatku finanční správy patřilo, že výzvedné orgány finanční sloužili k různým administrativním a jiným šetřením, tudíž se nemohli zcela věnovat svým základním povinnostem.⁷³ Na druhou stranu u Hlavního finančního ředitelství v Užhorodě fungovalo detektivní oddělení za vedení trestního referenta a jednotlivým finančním ředitelstvím byli přidělováni výzvední orgánové, v březnu 1926 jich bylo pět, kdy Chust, Mukachevo a Užhorod mělo jednoho a Berehovo dva.⁷⁴ Finanční správa svým zákazem služebních psů orgánům pohraniční finanční strážě úspěšně sabotovala dosahování lepších výkonů, což si pohraničníci dobře uvědomovali.⁷⁵ Došlo-li k přestřelce mezi pohraničníky a pašeráky, a pokud tito utrpěli ztráty na životech, tak se dané oblasti vyhýbali.⁷⁶ Jinak podloudníci využívali zejména letní nízkou hladinu Tisy.⁷⁷ Společnost pro zpeněžení lihu však byla toho názoru, že občasné zastřelení pašeráků nemělo potřebný efekt, protože příslušník byl pak vyšetřován, popř. přeložen, event. musel na místě čelit pomstychtivosti přeživších pašeráků.⁷⁸ Ostatně ti sami neváhali proti pohraničníkům sami zahájit palbu, jako např. ve večerních hodinách 9. prosince 1924 na břehu Tisy u Selo Soltoviny, kde dvoučlenná hlídka financů zpozorovala pět pašeráků, kteří po hlídce sami vystřelili jako první, přičemž jednomu financovi proděravěli oděv, ale našťastí bez zranění. Postižený financ Jindřich Majksner v odpověď dvakrát vystřelil, načež se pašeráci rozhodli k útoku, ale další dva Majksnerovy výstřely je odradily, protože jedním z nich byl jejich komplic zasažen, tudíž místo útoku jej odtáhli na rumunskou stranu řeky, kde zanechali tělo mezitím zesnulého zasaženého pašeráka. Na československé straně zůstalo šest plechovek se 115 litry lihu.⁷⁹

Dále požadovala rozšíření pravomocí finanční strážě nejen na samotnou hranici, ale i na celé pásmo v šíři 15 kilometrů, permanentní povolení k domovním prohlídkám, jakož i personální posílení sboru a spolupráci s armádou na zahuštění ostrahy hranic. Společnost dále doporučovala přesazovat ty příslušníky, kteří se na místě oženili s místní ženou a kteří se nemohli vykazat žádnými úspěchy.⁸⁰ Některé pašeráky, např. na nádraží v Užhorodě, se také dařilo chytat též policií.⁸¹

Výprava orgánů Ministerstva pro zásobování lidu a její zjištění, že na chytání pašeráků se podílí významnou měrou též četnictvo, přiměla Společnost pro zpeněžení lihu, aby se obrátila na Ministerstvo vnitra, kterému poskytla opis zprávy kontrolorů z resortu zásobování lidu a také k návrhu, aby četnictvo bylo příjemcem uchvatitelských odměn za stejných podmínek jako příslušníci finanční strážě. Pozoruhodné je, že četnické oddělení Ministerstva vnitra se původně stavělo proti vyplácení těchto odměn, s odůvodněním, že Společnost pro zpeněžení lihu byla soukromou firmou a že „by to mohlo vésti k odcizování četnictva jeho vlastnímu zákonnému úkolu, tj. udržování veřejné bezpečnosti a veřejného pořádku“⁸² ale tento postoj se dlouhodobě neudržel.

Celá výprava orgánů Ministerstva zásobování lidu vedla ke zvýšení aktivity příslušníků finanční strážě, ale i protiopatření pašeráků, např. v Chustu hlavní organizátor pašování nechal známé orgány z Prahy při jejich druhé návštěvě regulérně sledovat od vystoupení z vlaku až do jejich odjezdu! Samozřejmě jej to stálo nemalý peníz a otevřeně si stěžoval na zvýšený dozor státních orgánů. Dalším opatřením pašeráků bylo, že před hlavní tlupou šly jedna dvě ženy s menšími nádobkami, které finanční stráž chytla a pak v klidu prošla hlavní skupina. Díky prvnímu podnětu na Ministerstvo spravedlnosti se soudy z jeho příkazu dané problematice věnovaly aktivněji. Navíc druhá návštěva vedla k tomu, že příslušníci finanční strážě nabyli dojmu, že se konečně někdo soustavně zajímá o jejich službu, což je povzbudilo k další služební aktivitě.⁸³

Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy ve spolupráci s dalšími resorty se snažilo přimět Ministerstvo financí, aby učinilo opatření, aby denaturovaný líh byl vyráběn jako naprosto nepoživatelný. To v roce 1923 přijalo nařízení určující složení denaturovaného lihu a dále jej upravovat nechtělo, neboť složení odpovídalo jak správnému užití denaturovaného lihu, tak i fiskálním hlediskům s tím, že v dané podobě se s konzumací dalo počítat „zcela ojedinelé u lidí naprosto abnormálních.“⁸⁴ Jenže lidé ab-

normální existovali, jak zjistily státní orgány: „Jeden náruživý piják denaturovaného lihu ujistil nás, že nyní co dává se do denaturace větší procento barvy je lepší/silnější/mocnější a také chuť je příjemnější.“⁸⁵ Proto se navrhovalo, aby se složení co nejčastěji měnilo, aby si na chuť pijáci nepřivykli a aby bylo složení chuťově co nejodpornější.⁸⁶ Četníci a lékaři na Podkarpatské Rusi zaznamenali, že „někteří lidé v továrnách na suchou destilaci dřeva [...] dovedou sněsti dose methylalkoholu, které by byl s to usmrtiti celou serií [!] lidí, máme-li na mysli, jak malá kvanta někdy stačila k smrtelné otravě člověka.“⁸⁷

O síle denaturovaného lihu svědčí příhoda Vasila Godvana, který pracoval jako lesní dělník. „Po práci slabě povečeřeli a jídlo zapili denaturovaným lihem. Odešli pak spát do horské koliby, kde rozdělali oheň, kolem něhož ulehli.“ Godvan ve spánku k němu natáhl nohy, které zakrátko chytly. „Patrně byl denaturovaným lihem omámen a přiotráven, neboť nepocítil plameny a neprobudil se ani tehdy, když mu na nohou chytl oděv. Nohy mu ohořely až po kolena. Jeho soudruzi byl ze spánku probuzeni teprve pronikavým zápachem spáleniny. Dogvan byl dopraven do nemocnice, kde mu obě nohy byly amputovány.“⁸⁸

Ještě v roce 1927 upozorňovali bojovníci s alkoholem, že se pil denaturovaný líh. V Mukachevu prý existovaly obchody, kde vesničané při nákupu nad 20 korun dostali zdarma jeden litr denaturovaného lihu a v Užhorodě služby hojně nakupovaly tuto látku pro své známé na venkově.⁸⁹ Situace se nezměnila ani v roce 1929, kdy se prodával s vodou ředěný denaturovaný líh jeden litr za 25 korun a přitom se nadále vydávala povolení obchodníkům k prodeji denaturovaného lihu, od kterých jej ve velkém kupovali překupníci...⁹⁰ A dodávky denaturovaného lihu z historických zemí na Podkarpatskou Rus pokračovaly i v roce 1930.⁹¹ V první kvartále roku 1932 bylo na Podkarpatské Rusi na odhaleno 17 tajných lihovarů.⁹²

Četnický tisk volal po zpřísnění trestů za tajnou výrobu lihu, neboť se jednalo o pouhý důchodkový přestupek, který pachatele nijak zvlášť neodrazoval, v důsledku čehož klesala cena alkoholu a zvyšovala se jeho spotřeba, která pak vedla k mnohým zbytečným výtržnostem a ztrátám na životech.⁹³ Stejně tak kritizoval ohromnou spotřebu a daňovou výtěžnost lihové produkce s tím, že vybrané daně ani zdaleka nepřevýšily napáchané škody.⁹⁴

Boj státních úřadů proti pašování lihu a jeho ilegální výrobě trval v neztenčené míře až do konce republiky, např. v roce 1937 žádal užhorodský zemský četnický velitel každý týden či dva, popř. někdy obden, ba i několikrát denně o vyplacení uchvatitelské odměny za zabavení pašovaného lihu a souvisejících kotlů!⁹⁵

Od léta 1925 se řešil proděj Francovky, kterou směli vyrábět firmy Alpa (Veselý a Chládek, Královo u Brna), Samson (Josef Rozgonyi, Užhorod), Fedorka (F. Krča a spol., Gelnice) a Diana (Medikamenta, výroba léčiv, úč. společnost, Bratislava). S drobným prodejem nebyl problém, přičemž se požadovalo, aby prodejce byl československým státním příslušníkem, bezúhonným a s příslušným oprávněním živnostenským.⁹⁶ Ostatně bylo známo, že francovka se pije právě tak, jako denaturovaný líh, hoffmannské kapky a ether s čajem. Idea zdravotnického referátu, aby francovka byla prodejná jen na lékařský předpis, však narazila na odpor Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, protože šlo o efektivní pomoc při revmatu a bolestech. S ohledem na jeho popíjení obyvatelstvem se muselo dbát na používání kvalitního lihu. Ministerstvo však alespoň bylo ochotno ještě o podnětu zdravotnického referátu pouvažovat.⁹⁷

Četníci pod vlivem

Bezpečnostní složky nečelily přílivu alkoholu jen zvenčí, ale dbaly též na to, aby neohrozil jejich akceschopnost zevnitř. Alkohol totiž skutečně přivedl některé četníky do problémů, např. Adolf Bartoš, velitel stanice ve Svalavě se 3. prosince 1921 zúčastnil „mimo službu úplně vyzbrojen a vstrojen honu, přivodil si potom lehký stupeň opilství, ve kterém služebně zakročil, což mělo za následek, že proti němu bylo spácháno veřejné násilí, při kterém byl vážně poraněn.“ Následně byl potrestán osmi dny zostřeného do-

⁷³ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 76v-77.

⁷⁴ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 78v.

⁷⁵ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 77v.

⁷⁶ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 84.

⁷⁷ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 84.

⁷⁸ NA, f. MV-SR, kart. 1314, sign. 12/218/22, manipulační období 1925-1930.

⁷⁹ DAZO, f. 29, opis 1, d. 677, fol. 25.

⁸⁰ NA, f. MV-SR, kart. 1314, sign. 12/218/22, manipulační období 1925-1930.

⁸¹ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 83.

⁸² NA, f. MV-SR, kart. 1314, sign. 12/218/22, manipulační období 1925-1930.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 77.

⁸⁵ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 35.

⁸⁶ DAZO, f. 63, op. 2, d. 638, fol. 38.

⁸⁷ Švagr Emil. Methylalkohol – methanol // *Bezpečnostní služba*, č. 10, roč. VI., 1936, s. 291.

⁸⁸ V opilosti necítil, že mu ohořely nohy // *Vyšší národ*, č. 8-9, 1930, roč. X., s. 147.

⁸⁹ Sedlák J. Alkoholism na Podkarpatské Rusi // *Vyšší národ*, č. 4, 1927, roč. VII., s. 46.

⁹⁰ Mor pití lihu na pálení v Podkarpatské Rusi // *Vyšší národ*, č. 5-6, 1929, roč. IX., s. 77-78.

⁹¹ Denaturovaný líh na výrobu kořalky z Prahy na Podkarpatskou Rusi // *Vyšší národ*, č. 1-2, 1930, roč. X., ss. 25-26.

⁹² 17 tajných lihovarů odhaleno na Podkarpatské Rusi // *Vyšší národ*, č. 3-4, 1932, roč. XII., s. 47.

⁹³ Pro přísnější trestání tajného pálení lihu // *Četnický obzor*, 15. května 1934, č. 10, roč. XV., s. 103.

⁹⁴ S čím zápolí četnictvo na Podk. Rusi // *Četnický obzor*, č. 15-16, 1. srpna 1936, roč. XVII., s. 169.

⁹⁵ DAZO, f. 2, op. 1, d. 297, fol. 1-57.

⁹⁶ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 76.

⁹⁷ DAZO, f. 63, op. 1, d. 110, fol. 76v.

máciho vězení.⁹⁸ Další četník, který se ve službě opil a obtěžoval hostinskou, obdržel 20 dní prostého vězení. Pravda, později usiloval ještě o vstup do cizinecké legie a pro nedodržení služebního postupu obdržel trest pěti dnů vězení, ovšem jinak bylo konstatováno, že obvykle se chová dobře. Nakonec stejně dosloužil u četnictva.⁹⁹

Jiný četník, Josef Březina, se prokázal být problémovým, např. v listopadu 1922 mimo službu napadl místního obyvatele, za což si vysloužil 14 dní profousního vězení, načež v lednu 1923 během cesty k soudnímu výsledku použil samovolně povozu, za který nezaplátil, ale zato utrácel za alkohol a způsobil další výtržnost, za což obdržel 15 dní domácího vězení; dále se v dubnu 1923 během dopravy služební pošty v hostinci opil a v cílové obci vynadal staniční kuchařce a osopil se i na zakročujícího četnického důstojníka. To však Březinovi nestačilo a hned v květnu 1923 „ve stavu úplné opilosti“ vnikl do jednoho mlýna v Užhorodě, kde „bezduvodně zpolíčkoval a bodlem ohrožoval“ místního zaměstnance, kterého spolu s dalším pracovníkem také zatkl a ignoroval zakročující policejní strážníky. Během eskorty obou zatčených mlynářských dělníků jednoho z nich „kopl nohou do zadnice“ a na policejní strážnici urazil přítomné výrokem „že jsou všichni zloději, že úřadují falešně, že jsou hovno a že je všechny zatkne“, načež jednoho policistu udeřil pěstí, dalšího zkusil zasáhnout židlí, ale místo toho zbořil kamna. Potom se fyzicky zkoušel bránit policistům zavolat na zemské četnické velitelství. Jelikož policisty začal ohrožovat poboční zbraní, byl jimi spoután, dokud si jej četníci neodvedli. Březinu od četnictva zákonitě vypoklonkovali – nejprve jej pensionovali a posléze propustili k 1. červnu 1923. Následně jej však v říjnu 1923 pražský brigádní soud odsoudil k degradaci z rotného na vojína a pět týdnů posádkového vězení zostřeného jednou za 14 dní postem a tvrdým ložem a samovazbou v posledních 14 dnech vězení. To mělo za následek mimo jiné zastavení pensijních požitků a změnu původního výroku o pensionování¹⁰⁰ v oblasti nároku na odpočivné platy, o které přišel.

Závěr

Rozpad Rakouska-Uherska a připojení Podkarpatské Rusi do čerstvě vzniklé Československé republiky vytvořil novou hranici v dříve jednotném uherském prostoru a narušil mnohé dosavadní vazby, včetně těch hospodářských. Přirozeným úkolem nové státní moci bylo zajistit ochranu vnější hranice a zabránit jak pronikání zahraničních agitátorů, tak zločinců na útěku, ale také zamezit pašování nejrůznějšího zboží. Po improvizaci prvních let existence státu byla ochrana hranice rozdělena mezi armádu, četnictvo a zejména pohraničí finanční stráž, jejímž hlavním úkolem bylo zabránit ilegálnímu dovozu zboží ze zahraničí, přičemž na Podkarpatské Rusi se jednalo zejména o pašovaný alkohol a líh ze sousedních států, jejichž státní orgány nezřídka podporovaly tento zjev. Bezpečnostní orgány věnovaly zvláštní pozornost rozšířenému pašování lihu, protože jeho nadměrná konzumace měla devastující účinek na obyvatelstvo se všemi dalšími zdravotními, sociálními a hospodářskými následky, nehledě na poškozování státní kasy.

Джерела та література

- Archiv Národního muzea (dále ANM), f. Československý abstinentní svaz, kart. 3, inv. č. 32.
 Archiv Ministerstva zahraničních věcí, f. II. sekce 1918–1939, III. řada, kart. 151.
 Beneš Jaroslav. *Finanční stráž československá 1918–1938*. Dvůr Králové nad Labem 2005, 183 s.
 V opilosti necítil, že mu ohořely nohy // *Vyšší národ*, č. 8-9, 1930, roč. X., s. 147.
 Holubec Stanislav. New state borders and (dis)loyalties to Czechoslovakia in Subcarpathian Rus, 1919–25 // *European Review of History/Revue européenne d'histoire*, No. 6, 2020, Vol. 27, ss. 744-745.
 Hubený David. The Formation of the Czechoslovak Gendarmerie in Carpathian Ruthenia // Novotný, Lukáš – Valkoun, Jaroslav – Dömök, Csilla: *Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century. Continuities and Discontinuities*. Wien, Hamburg 2023, pp. 104-117.
 Hubený David. K vojensko-bezpečnostním otázkám meziválečné Podkarpatské Rusi // Švorc, Peter – Lipinský, Ján (eds.): *Rusíni a Československo (1918–1938). Zborník odborných príspevkov z vedeckej konferencie, venovanej 100. výročiu vzniku ČSR, konanej dňa 15. 11. 2018 na Filozofickej fakule Prešovskej univerzity v Prešove*. Bratislava 2018, ss. 39-48.
 Hubený David. Krizové momenty z dějin československé policie v Berehově // *Paginae historiae*, č. 1, 2022, roč. 31, ss. 397-422.
 Hubený David. Personální záležitosti z počátků československé správy Podkarpatské Rusi – obsazování četnických postů // *Архасівські читання: історико-археологічні та етнологічні дослідження у контексті*

гуманітарного розвитку європейського суспільства. МАТЕРІАЛИ VI МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ. Миколаїв 15–16 квітня 2016 р. Миколаїв 2016, сс. 54-57;

Hubený David. Polní četnictvo na Podkarpatské Rusi v letech 1919–1920 // Bílek, Petr A. – Jiroušek, Bohumil – Novotný, Lukáš (eds.): *Československo 1918–1938/2018*. České Budějovice 2018, ss. 154-169.

Hubený David. Počátky československé státní policie v Užhorodě v letech 1919–1922 // *Paginae historiae*, č. 1, 2022, roč. 30., ss. 591-606.

Denaturovaný líh na výrobu kořalky z Prahy na Podkarpatskou Rus // *Vyšší národ*, č. 1-2, 1930, roč. X., ss. 25-26.

Державний архів Закарпатської області (dále DAZO), f. 63, op. 2, d. 302.

DAZO, f. 2, op. 1, d. 297.

DAZO, f. 29, op. 1, d. 632.

DAZO, f. 29, opis 1, d. 677.

DAZO, f. 63, op. 1, d. 110.

DAZO, f. 63, op. 4, d. 231.

DAZO, f. 63, op. 2, d. 252.

DAZO, f. 63, op. 2, d. 302.

DAZO, f. 63, op. 2, d. 387.

DAZO, f. 63, op. 2, d. 638.

Mor pití lihu na pálení v Podkarpatské Rusi // *Vyšší národ*, č. 5-6, 1929, roč. IX., ss. 77-78.

Národní archiv, *fond Ministerstvo vnitra I. – stará registratura* (dále NA, f. MV-SR), kart. 1314, sign. 12/218/22, manipulační období 1925–1930.

NA, f. *Ministerstvo vnitra I. – prezídium*, sign. 225-197-14, fol. 1-3v;

NA, f. ZČV, kart. 1629, složka Adolfa Bartoně.

NA, f. ZČV, kart. 1629, složka Václava Blažka.

NA, f. ZČV, kart. 1629, složka Josefa Březiny.

Podkarpatské noviny, 20. X. 1924, č. 8.

Podkarpatská Rus a alkoholismus // *Vyšší národ*, č. 3-4, 1935, roč. XV., s. 39.

Попович Т. М. Організація чехословацької жандармерії на Підкарпатській Русі (1919–1921). // *Науковий вісник Ужгородського університету, серія Історія*, № 2, 2018, сс. 87-94.

Попович Тетяна Миколаївна. Утворення та перебування чехословацьких військових формувань на території Підкарпатської Русі (1919–1921 рр.) // *Науковий вісник Ужгородського університету, серія Історія*, № 2, 2020, сс. 148-154.

Pro přísnější trestání tajného pálení lihu // *Četnický obzor*, 15. května 1934, č. 10, roč. XV., s. 103.

S čím zápolí četnictvo na Podk. Rusi // *Četnický obzor*, č. 15-16, 1. srpna 1936, roč. XVII., s. 169.

Sedlák J. Alkoholism na Podkarpatské Rusi // *Vyšší národ*, č. 4, 1927, roč. VII., s. 46.

Švagr Emil. Methylalkohol – methanol // *Bezpečnostní služba*, č. 10, roč. VI., 1936, s. 291.

17 tajných lihovarů odhaleno na Podkarpatské Rusi // *Vyšší národ*, č. 3-4, 1932, roč. XII., s. 47

⁹⁸ NA, f. ZČV, kart. 1629, složka Adolfa Bartoně.

⁹⁹ NA, f. ZČV, kart. 1629, složka Václava Blažka.

¹⁰⁰ NA, f. ZČV, kart. 1629, složka Josefa Březiny.

David HUBENÝ

Smuggling and Securing the Borders of Subcarpathian Rus in the 1920s

The newly created border between Czechoslovakia on one side and Hungary, Poland and Romania on the other attracted the attention of the authorities of all participating states. It is clear that the most irritating situation for several years was on the Czechoslovak-Hungarian border, where significant illegal and often violent border crossings took place on the Hungarian side with the aim of questioning the border and destabilizing the entire Subcarpathian Rus. For this purpose, from time to time Czechoslovak patrols were fired upon and there were even several raids on the stations of Czechoslovak security agencies that were on duty in the border zone.

In the field of security agencies, Czechoslovakia continued the practice of the former monarchy, slightly changing it. In addition to the army, which was primarily supposed to protect the state from external enemies, and in emergency situations to assist the civil authorities, there were also security agencies subordinate to the Ministry of Internal Affairs. In particular, it was the state police, which usually operated only in large cities, while the border service was carried out only in the border Town of Berehove, as well as the gendarmerie, which provided protection in the countryside and in small towns. The subordination of the gendarmerie to the Ministry of the Interior was one of the few changes affecting the security services, since under Austria-Hungary the gendarmerie was subordinated to the ministries of home defence.

The (border) financial watch under the Ministry of Finance functioned as the last security component, but in Subcarpathian Rus it had to be rebuilt, both organizationally and in terms of personnel, because new interstate borders were created and, first of all, former Hungarian personnel did not transfer to the service of the Czechoslovak state. Since 1920, there has been an influx of Czechoslovak legionnaires returning from the fronts of the First World War due to the need to replenish the corps in Slovakia and Subcarpathian Rus. The advantage was that these cadres were experienced to a military environment and therefore worked closely with the army, field and regional gendarmerie.

In the twenties of the 20th century, which are discussed in this article, alcohol smuggling, abuse of denatured alcohol and secret burning of alcohol worried not only Subcarpathian Rus, but also other regions. In addition, the state authorities of neighboring countries often supported this phenomenon. The security authorities paid special attention to the spread of the smuggling of alcoholic beverages, the excessive consumption of which had a devastating effect on the population with all other medical, social and economic consequences, in particular, it caused damage to the state treasury.

Keywords: Subcarpathian Rus, Czechoslovakia, smuggling, alcohol, border

УДК 94(477.87-25)»1919/1938»:72.035.93

Ліна ДЕГТЯРЬОВА

Архітектура модернізму в Ужгороді 1919 – 1938 рр.: репрезентація державної політики

Стаття присвячена питанню реалізації державної політики в сфері містобудування та архітектури уряду Першої Чехословацької республіки в Ужгороді у період між Першою та Другою світовими війнами. Основна увага в роботі акцентується на державних пріоритетах у будівництві об'єктів житлового, адміністративного, промислового та інших призначень. У статті також аналізується вплив різних факторів на формування архітектурного образу міста з урахуванням особливостей регіону та пограничного розташування Ужгорода. Початок 1920-х років, коли в місті розгортається будівництво, умовно вважається і періодом формування та розповсюдження ідей архітектури модернізму в Європі. Відтак розбудова міської інфраструктури, урбаністичні рішення та архітектурні стилі, в яких урядом республіки проводиться масштабний будівельний рух в Ужгороді, розглядаються в статті у контексті розвитку європейського модернізму.

Ключові слова: Перша Чехословацька республіка, модернізм, архітектура модернізму, Ужгород, Підкарпатська Русь.

Вступ

Входження Підкарпатської Русі до складу Першої Чехословацької республіки (далі – І ЧСР або республіка) в 1919 р спричинило зміни не лише в геополітичному контексті. З'явилися нові вектори розвитку економіки та всіх видів інфраструктури міст і сіл краю. Уряд республіки зосередив зусилля на розбудові та осучасненні об'єктів охорони здоров'я, освіти, культури, промисловості та державного апарату. Міністерствами та відповідними адміністраціями в Ужгороді було спрямовано зусилля та ресурси на вирішення житлової кризи та забезпечення міста необхідними складовими сучасного міста. Більшість із цих сфер людської життєдіяльності в різних формах були відображені в об'єктах архітектури.

Масштабна розбудова Ужгорода розпочалася на початку 1920-х років, що водночас є часою рамкою поширення архітектури модернізму в Європі та решті світу. Перші спроби відмови від зайвих елементів та пошуків форм вираження функційності архітектури були зроблені ще на поч. ХХ ст. архітекторами Луїсом Салліваном¹, Отто Вагнером, Ле Корбюзьє, Йозефом Гоффманном, Петером Беренсом та іншими. Однак широкого розповсюдження архітектура модернізму набула саме після завершення Першої світової війни. Демонстрація фінансових можливостей забудовників шляхом використання різних форм оздоблення в сецесії та різних видах історизму на фасадах будівель стала тим символічним монархічним баластом, від якого принципово відмовилося більшість країн повоєнної Європи. Насамперед ними стали прогресивні демократичні республіки, утворені на друзках повалених імперій. Якщо 1918 став роком утворення нових держав на мапі Європи, то 1919 став остаточним етапом відліку сучасної архітектури, через яку уряди транслиювали свою прогресивність пріоритети в розвитку та політичні вектори. Одним із головних осередків з формування та розповсюдження засад модернізму стала організація Міжнародні конгреси сучасної архітектури (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne – CIAM²), заснована провідними світовими архітекторами в 1928 р. Символом чи навіть синонімом модернізму стала створена в 1919 р. школа Баугауз³, викладачами якої були сформульовані теорії модернізму та введені в практичне застосу-

¹ Луїс Салліван (1856 – 1924 рр., США), архітектор, автор максими «форма наслідує функцію», що стала одним із перших девізів архітектури модернізму.

² Urbanik Jadwiga. *Cesta k modernitě. Sídliště Werkbundu 1927-1932*. Vratislav: Muzeum architektury ve Vratislavi, 2017, s. 20.

³ Droste Magdalena. *Bauhaus. 1919-1933*, Köln: Taschen, 2019, 640 p.

вання. Нові концепції в поєднанні з новими технологіями будівництва та прагненням урядів держав і провідних архітекторів забезпечити гідним житлом всі верстви населення стали тим рушієм, який змінив обличчя європейських міст. Згодом відомий чеський теоретик мистецтва та архітектури Карел Тейґе так узагальнив роль сучасної архітектури: «В ужитковості та соціальній користі сучасної архітектури полягає її етичний зміст»⁴.

Уряди Веймарської, Чехословацької, Фінської, Литовської республік, Другої Речі Посполитої, Австрії, Туреччини та інших держав використовували технічні можливості та візуальну мову модернізму як спосіб наочно продемонструвати ідеї демократії, прогресивності та відкритості політики уряду. Однак не всі новоутворені держави Старого Світу сприйняли архітектуру модернізму однаково. Наприклад, свідома відмова урядових політик Королівства Румунії та Королівства Угорщини від архітектури модернізму в його авангардних течіях і вектор в бік історизму в симбіозі з поміркованим історизуючим ар деко⁵ яскраво свідчать на користь даної тези. Архітектура неobaroko та інших форм повернення до історичних стилів стала для урядової політики Угорщини одним із способів декларації ревізійоністських ідей та незгоди з рішеннями мирної угоди.

Для Підкарпатської Русі з центром в Ужгороді архітектура модернізму була, безперечно, новим, привнесеним, явищем. Однак, саме такою ця архітектура була і для більшості інших європейських територій та міст, які не змінювали при цьому приналежності до держави, і куди модернізм активно масштабувався з центрів його заснування. Чеські та словацькі архітектори стали не лише абмасадорами архітектурного модернізму, але й одними з найбільш успішних та активних творців нових сенсів в даному напрямі⁶. Чехословацькі архітектори та урбаністи доповнили світовий напрям модернізму характерними особливостями, а у випадку Підкарпатської Русі – додатковими локальними рисами. Радикальне перевтілення і масштабна розбудова саме пограничного Ужгорода у складі республіки були неминучими, адже місту відводилася роль столиці у краї (в перспективі – автономному). Відтак, у випадку Ужгорода до довгого списку задач у розбудові слід додати й регіональний виклик, що полягав у будівництві адміністративної інфраструктури. Збіг у часі з формуванням та імпортом до Підкарпатської Русі нових архітектурних течій та урбаністичних рішень підкреслив значущість цього перевтілення. Масштабність реалізацій є особливо видимою на контрасті з існуючим станом речей після завершення Першої світової війни. Аналізуючи кількість втілених державних проєктів на мапі міста і дозованість інвестицій в міську інфраструктуру в період, коли Ужгород був частиною Транслейтанії⁷, столицю Ужанської жупи можна назвати задвірками дуалістичної монархії. З 1919 р., без зміни географічного положення, позиція міста стала кардинально протилежною – в Ужгород було скеровано багатомільйонні державні інвестиції з метою створення репрезентаційних «східних воріт» сучасної антропоцентричної держави. Архітектура та урбаністичні рішення прочитуються в даному контексті як відображення системи цінностей та державної філософії. А Ужгород виступає полем репрезентації даних ідей.

Виклики перших років: будівництво кварталів і вирішення житлової кризи

Житлова криза, як найбільший виклик повоєнної Європи, в Ужгороді набула особливого локального забарвлення. Адже через приїзд держслужбовців, клерків та інших фахівців, які масово прибували переважно з історичних чеських земель з родинами на нові робочі місця, населення міста зросло майже вдвічі протягом 12 років. Державний апарат зі свого боку обіцяв на новій території як кар'єрне зростання, так і перспективи отримання якісного житла для одинаків і держслужбовців з родинами. Проєктуванням і розбудовою всіх напрямків наземного будівництва займалося Міністерство громадських робіт в особі підпорядкованого виконавчого органу – департаменту громадських наземних робіт⁸. У сфері відповідальності департаменту було проєктування та зведення споруд різного призначення, прокладання і будівництво доріг, регуляція річок та каналів тощо. В перспективі в Ужгороді мали бути споруджені адміністрації міністерств і житло для працівників цих канцелярій. Паралельно з розробкою плану урядово-житлового кварталу

⁴ Teige Karel. *Moderní architektura v Československu*, Praha : Odeon, 1930, s. 43.

⁵ Veszprémi Nora. *Whose Landscape Is It? Remapping Memory and History in Interwar Central Europe // Austrian History Yearbook 52*, 2021, pp. 227-252.

⁶ Novy Otakar. *Česká architektonická avantgarda*, Praha : Prostor, 2021, ss. 219-352.

⁷ Детальніше про аналіз архітектури та урбаністичних рішень в Ужгороді до Першої світової війни див.: Degtyaryova Lina. *Uzhhorod at the Turn of the 20th Century: Developed by Different Actors to Become a Human-Centred City // European City Planning at the turn of the 19th and 20th century*. 2022, June, 26. URL : <https://coolnouveau.sk/pdfviewer/zbornik/> pp. 46-52.

⁸ Millautz Jiří. *Organisace státní služby stavební / Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Uzhhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Uzhhorodě, 1933, s. 12.

департаментом громадських робіт було збудовано житлову колонію для державних службовців на півночі від історичного центру, що згодом отримала назву «Мала Прага». Спорудження даного кварталу-саду розпочалося в 1920 р., а наприкінці того ж року в нові помешкання вже заселилися 30 родин чиновників⁹. З міркувань економії¹⁰ та насамперед швидкості будівництва спеціальною житловою комісією при департаменті громадських робіт було прийнято рішення на користь 24 будинків з дерева та додаткової закупівлі готових модульних дерев'яних будинків. Лише наріжні проєкти – 1 для однієї родини та 5 для двох родин – були споруджені в 1922 – 1923 р.р. з цегли. Загалом проєкт Малої Праги приніс місту 53 нові квартири¹¹ для урядовців з родинами. Неповдалі квартал, навпроти колишніх королівських казарм, у 1922 – 1923 р.р. було зведено невеликий комплекс гуртожитків для холостяків, що працювали на державній службі, – так звану «свободарню» (чеськ. – «Svobodáreň»). В кожному з 5 одноповерхових споруд було по 11 кімнат, коридор, кухня, вбиральня та комора¹².

Глобальним кроком, відповідним до трендів тогочасних урбаністичних рішень в Європі, було будівництво сучасного адміністративного кварталу. Проте, навідріз від більшості міст, які вже на той час мали сформовані ознаки столиць чи центрів, адміністративний центр Ужгорода як майбутньої столиці краю було споруджено практично з нуля. В місті бракувало просторих і репрезентативних будівель, в яких могло б розміститися бодай якесь із філій міністерств. Винятком була колишня будівля жупанату (де тимчасово і розмістився цивільний уряд краю), в якій, однак, не було відповідного сучасного технічного оснащення. Будівельна програма нового урядового кварталу, що мав бути збудований на досі не урбанізованій території болота, виникла в результаті співпраці працівників департаменту громадських робіт і запрошеного на посаду головного розробника плану кварталу професора архітектури Адольфа Лібшера (1887–1965)¹³. Спершу було проведено роботи з осушення території Малої Галагова, на якій щовесни розливалася річка Уж та регуляція берегів.¹⁴ Регуляційний план Малої Галагова був виготовлений впродовж двох років. Паралельно велися різні види робіт, зокрема, на замовлення міністерств було розпочато розробку проєктів будівель та прокладалися нові вулиці. В рекордні терміни, орієнтовно за 13 років, було збудовано головні адміністративні будівлі: управління земського цивільного уряду, комплекс крайового, окружного судів та в'язниці, управління департаменту громадських робіт, адміністрації пошти та телеграфу, командування 12-ої чехословацької піхотної дивізії дивізії, фінансового управління, жандармського управління і станції, поліцейного управління, департаменту громадських робіт і філії Національного банку.

Як відповідь на виклики часу та відображеної в будівельній програмі кварталу антропоцентричної політики уряду, автором плану було розроблено змішану концепцію адміністративного кварталу. Згідно плану Лібшера житлові споруди були розташовані в кількахвилинній доступності до місця роботи урядовців. Окрім урядових адміністрацій та житлових будівель у кварталі були зведені об'єкти соціальної інфраструктури – Дім народного здоров'я, Лікарняна каса, Масарикова ювілейна чеська школа та Народна кухня. Концепцією кварталу були передбачені парки, сквери та набережна. Кав'ярні, ресторани та магазини¹⁵ також були заплановані на Малому Галагові, однак втілені лише частково. Внаслідок колапсу Версальської системи та анексії Підкарпатської Русі Угорщиною деякі плани чехословацького уряду на території кварталу реалізувати не вдалося. Зокрема, лише на проєкті залишилася русинська гімназія¹⁶, що була спроектована як одна з трьох доміант площі Бескида (чеськ. *Beskidova třída*), навпроти будівлі крайового суду. Деякі об'єкти з плану Лібшера 1921 – 1923 рр. було реалізовано в інших кварталах міста. Окрім того, з міркувань заощадження міського бюджету було прийнято рішення не будувати новий театр біля Масарикової школи, а реалізувати прибудову старого міського театру. Однак більшість житлових комплексів будівель для працівників різних управлінь кварталу були реалізовані згідно первісного плану, причому будівництво деяких із них було розпочато ще в першій пол. 1920-х р.р., випереджуючи появу адміністративних будівель. Станом на 1933 р. на Малому Галагові було зведено 71 секцію (під'їзди,

⁹ Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО) : Ф. 21, Оп. 12, Спр. 1067, Арк. 32.

¹⁰ Fialova Romana. *Medzivojnová architektura obytných budov Uzhhorodu*, Dizertačná práca, 2015, p. 62.

¹¹ Merz Antonín. *Činnost státní správy v oboru pozemních staveb / Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Uzhhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Uzhhorodě, 1933, ss. 51-52.

¹² ДАЗО: Ф. 21, Оп. 12, Спр. 1064, Арк. 18.

¹³ Liebscher Adolf. *Regulace Malého Galaga v Uzhhorodě / Horizont : revue současné kultury v Československu*, 1 (1-10), 1927, s. 154.

¹⁴ Karkan Alois. *Vývoj Uzhhorodu, Mukačeva, Berehova a Chustu / Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Uzhhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Uzhhorodě, 1933, s. 70.

¹⁵ Liebscher Adolf. *Regulace Malého Galaga...* s. 154.

¹⁶ Degtyaryova Lina, Olashyn Oleg. *Urban Planning and Construction of the Interwar City of Uzhhorod: Mission Interrupted // Architektúra & Urbanizmus*, 2020, Vol. LIV, 1-2, Bratislava: Historický ústav SAV, pp. 106-115.

які в тогочасних публікаціях та в проєктній документації були вказані як будинки) з 289 помешканнями¹⁷ для урядовців різних адміністрацій. Це були багатоквартирні сучасні комплекси, оснащені електричним освітленням, пічним опаленням, а після 1930-го року – центральним водопостачанням. У квартирах окрім житлових кімнат були спроектовані: кухня, сучасний санвузол, комора та в більшості проєктів – кімната для хатньої робітниці.

Промислові об'єкти та міська інфраструктура

Програмними для державного будівництва стають об'єкти промислового та комунікаційного призначення. До останніх належать як вокзали, так і пошти та телеграфи, а також абсолютно нові «палаці» повітряного сполучення – летовища. Коштом акціонерних товариств збудовано або модернізовано важливі об'єкти промисловості та виробництва. Одним із таких прикладів є масштабна перебудова парової електростанції акціонерного товариства «Подкарпаторуські електрарні». Значну частину акцій електростанції в 1928 р. придбало підприємство з виробництва електротехніки «Чесько-Моравська Колбен Данек» (Českomoravská Kolben-Daněk, ČKD)¹⁸ та встановило на базі підприємства потужні турбіни власного виробництва. Вже в 1936 році ужгородське підприємство забезпечувало електрикою 65 населених пунктів¹⁹. Неповдалі на річці Уж в 1938 р. братиславською будівельною компанією Müller & Kapsa²⁰ була збудована гідроелектростанція за запланованим кошторисом біля 30 млн чеськ. крон²¹.

Для будівництва ужгородського летовища державою було викуплено у магістрату міста ділянку під горою Червениця площею 20 000 м² за 20 тис. чеських крон та взято в оренду на 30 років кілька кадастральних ділянок загальною площею 82 га. Комплекс будівель летовища складався з типового ангару для літаків, одноповерхової адміністративної будівлі в стилі функціоналізм і двоповерхових житлових будинків для працівників летовища²². В адміністративній будівлі були приміщення канцелярій працівників, зала очікувань, зала митного і паспортного контролю, метеорологічна служба, вбиральні з умивальниками та ванни²³. На урочистому відкритті летовища «Ужгород» 4 травня 1929 р. були присутні міністр громадських робіт В. Рубік, губернатор Підкарпатської Русі А. Бескид, земський президент А. Розсипал і мер Ужгорода К. Грабар. Регулярні повітряні сполучення з пересадками у Кошицях, Братиславі та Брно з'єднували Ужгород з Прагою. Вже в перший рік роботи перевагами повітряного сполучення скористалися 714 пасажирів і було перевезено 95 кг поштового багажу. Через підняття цін на перельоти та економічну кризу в 1932 р. літаки доправили лише 375 пасажирів, проте обсяг поштових перевезень значно збільшився – до 319 кг²⁴.

Вартим уваги був також приклад реалізації державного проєкту, підпорядкованому міській владі, однак за кошти інвесторів та уряду – збудований у 1926–1927 р.р. на околиці міста за проєктом «Шкодових заводів з м. Пльзень» (Škodovi závody v Plzni)²⁵ сучасний комплекс міської скотобійні з холодильними камерами та м'ясним ринком. Також на території підприємства були приміщення для зерна, хліви для різних видів худоби, адміністративна будівля, головна будівля для забою худоби, окреме приміщення для кошерної обробки м'яса та інше. Забудовником виступив так званий «синдикат», яким в даному разі були Slovenska všeobecná úvěrní banka a.s. v Bratislavě та Podkarpatská banka a.s. spol. v Užhorodě. Загальний кошторис будівництва склав майже 6,5 млн крон²⁶. Інновацією для міста стало обладнання камерами «Шкодових заводів з м. Пльзень» для виробництва льоду на продаж для потреб містян. Раніше лід видобували лише з річки та зберігали в коморах для подальшого продажу. З появою чистого льоду, що відповідав гігієнічним вимогам, попри заклики міської ради, однак, використання льоду з річки не припинилося.

¹⁷ Mihálka Julius. O rozvitiju horoda Užhoroda / *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Užhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933, s. 63.

¹⁸ Merfait Jan. Rozvoj elektraren a soustavna elektrisace / *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Užhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933, ss. 45-47.

¹⁹ Nečas Jaromír. Podkarpátska Rus od převratu do roku 1936 // *Podkarpatoruská Revue*, Bratislava, 1936, č. 7-8.

²⁰ ДАЗО : Ф. 21, Оп. 26, Спр. 322, Арк. 23.

²¹ Millauc Jiří. Veřejné práce na Podkarpatské Rusi / *Publikace pro zem Podkarpatská Rus 1919-1932* (ed. Bianchi Gustav), Banská Bystrica : Slovan, 1932, s. 25.

²² Popelka Rastislav. *Šíření funkcionalizmu – československá medzivojnová architektúra Užhorodu*. PhD. Slovenská Technická Univerzita v Bratislavě, 2013, s. 85.

²³ *Slavnostní otevření letiště v Užhorodě Letectví*, Praha : Čs. Aeroklub, 1929, 9 (6), s. 401.

²⁴ Mares Vaclav. Vyvoj leteckej dopravy / *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Užhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933, ss. 45-47.

²⁵ ДАЗО: Ф. 93, Оп. 1, Спр. 813, Арк. 7, 8, 73.

²⁶ ДАЗО: Ф. 93, Оп. 1, Спр. 521, Арк. 68.

Плани щодо будівництва водогону з'являлися в місті ще на початку ХХ століття²⁷, однак до завершення Першої світової війни реалізовані вони не були. Роботи з проєктування міського водогону велися з 1923 року²⁸, паралельно із концептуальним планом розвитку міста та генеральним планом адміністративно-житлового кварталу Малий Ґалаґов²⁹, над яким працював проф. Адольф Лібшер. Відповідно, в архітектурних проєктах, що створювалися наприкінці 1920-х років, підключення до системи водогону і каналізації вже було передбачено. Вхідна будівля міського водогону була збудована на горі Кальварія в 1931 році за проєктом Людовита Ельшлеґера³⁰. З одного боку, це є найменший ужгородський інфраструктурний об'єкт міжвоєнного періоду, з іншого – він нагадує верхівку айсберга, адже є наверхшам розгалуженої системи міського водогону. Безпосередньо під вхідною будівлею була збудована машинна зала водосховища та два масштабні підземні залізобетонні резервуари загальним об'ємом 2000 м³, що забезпечували в перші роки після побудови кілька сотень приватних та адміністративних будівель. У 1930 році в Ужгороді була збудована масштабна система центрального водопостачання та каналізації. До 1932 року до системи міського водогону і каналізації було під'єднано 700 будинків з 2400 існуючих, також було встановлено понад 300 протипожежних наземних гідрантів.

Серед пріоритетів політики республіки були охорона здоров'я, освіта, підтримка культурних товариств і меншин, культурні інституції тощо. Поступово була розбудована, або – як у випадку з міською лікарнею – осучаснена міська система об'єктів соціального призначення. На реновацію комплексу міської лікарні в Ужгороді державою було виділено 2,4 млн крон. У 1928 році на території лікарні було збудовано новий павільйон – поліфункційну будівлю закладу освіти та підготовки акушерок³¹, яка функціонувала і як пологовий будинок. Чотириповерхова функціоналістська будівля за проєктом чеського архітектора Йозефа Главачека була оснащена найкращим медичним обладнанням, сучасними ліфтами та збудована з дотриманням актуальних вимог щодо гігієни в медичних закладах.

Певні об'єкти міської інфраструктури з'явилися у міжвоєнний період в місті вперше. У 1930-х рр. басейни стають необхідною ознакою сучасного чехословацького міста. Ставлення до тілесного здоров'я, загартовування, спорту в республіці добре відображене в популярності товариства «Сокіл», тренувальна база і стадіон якого були розташовані в Ужгороді в міському парку. Басейни в республіці – це майже завжди інноваційні прогресивні архітектурні та інженерні об'єкти, як і в випадку ужгородської реалізації. Конкурс на будівництво сучасного функціоналістичного басейну виграла місцева фірма Alexander Kavasz з вартістю робіт близько 620 тисяч крон³². Муніципальний відкритий басейн був збудований у 1937 – 1938 рр.³³ на території міського парку за кошти бюджету міста, проте за ініціативи та з фінансовою підтримкою уряду.

Згадані вище будівлі є лише частиною з переліку об'єктів промислового призначення та міської інфраструктури, збудованих в Ужгороді урядом республіки. Окрім того, в місті в рамках державного будівництва було прокладено нові дороги, тротуари та споруджено транспортний міст, сучасну будівлю елеватора та інші важливі об'єкти. Серед таких слід зазначити Масарикову школу, ремісниче училище, міський кінотеатр з бібліотекою, міський музичний павільйон, Руську народну кухню, соціальні будинки і худобинець.

Морфологія фасадів: стилі республіки в Ужгороді

Сформовані в школі Баугауз в Веймарській республіці основні засади модернізму були задекларовані в відомих «5 принципах Ле Корбюз'є», що формують образ лаконічної, позачасової архітектури, переважно збудованої на основі залізобетонного каркасу, без декоративних елементів, з використанням білого і сірого кольорів фасадів. Відсутність декору веде нас далі, до неможливості ідентифікувати авангардну архітектуру за національною ознакою, локалізувати її приналежність. Атрибуція стилів не є і не повинна бути догматичним питанням, однак зробимо спробу все ж окреслити стилі, що в межах напряму модернізм були оприявлені в Ужгороді в міжвоєнну добу.

З напряму модернізм одразу на початку 1920-х рр. зародилося кілька стилів, один з яких, international style, особливо промовисто декларує особливість неналежності до країни чи тери-

²⁷ Degtyaryova Lina. Užhorod at the Turn ... pp. 46-52.

²⁸ ДАЗО: Ф. 21, Оп. 12, Спр. 566, Арк. 1.

²⁹ Degtyaryova Lina, Olashyn Oleg. Urban Planning... pp. 106-115.

³⁰ Kaspar Miloslav. Vodovod města Užhoroda / *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Užhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933, ss.115-116.

³¹ Дегтярьова Еліна. Архітектура освітніх закладів Ужгорода 1919 – 1938 р.р. та концепція держави добробуту в Чехословацькій республіці // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 2 (47), 2022, с. 11.

³² ДАЗО: Ф. 93, Оп. 1, Спр. 3272, Арк. 24.

³³ ДАЗО: Ф. 93, Оп. 1, Спр. 3290, Арк. 165.

торії, акцентуючи, що ця архітектура не має ідентифікаторів за локацією. Однак ще до його появи в другій пол. 1920-х рр. група чеських архітекторів на чолі з Йозефом Гочаром і Павлом Янаком в деяких державних проєктах 1920-х р.р. винайшла архітектурний стиль рондокубізм³⁴, що став маніфестом національної ідентичності чехословацької республіки. Рондокубізм відомий також за назвами: «чеське ар деко», «національний стиль», «дужковий стиль», «стиль банку Легіо»³⁵, «чеський декоративізм» та інші. Рондокубізм вирізняється використанням масивних виразних декоративних, виконаних в тиньку, півциркульних, трикутних та круглих елементів на відносно гладких поверхнях фасадів. Ці елементи, що повторюють орнаменти народної чеської дерев'яної архітектури, є даниною історичному корінню, що знайшла відображення в архітектурі та предметах інтер'єру. Також характерним для рондокубізму є використання досить яскравих кольорів тиньку – поєднання червоного та білого, а також подекуди і синього – як відсилки до прапору республіки. Рондокубізм розвивався в хронологічних межах 1920 – 1924 р.р., проте ознаки стилю зустрічалися і пізніше, переважно в співіснуванні з архітектурою модерністичного традиціоналізму чи вернакулярного модернізму. Можемо відзначити лише три ужгородські приклади імплементації рондокубізму, причому в досить поміркованій виразності: тимчасову будівлю цивільного уряду за проєктом Алоїза Дріяка, житловий багатоквартирний будинок для військовослужбовців на набережній Рошковича за проєктом Військово-проєктної канцелярії у Празі та адміністративно-житлову (первісно) споруду для працівників фінансового управління на площі Друґетів (нині вул. Панааса Мирного). Останній об'єкт в процесі розпрацювання проєкту був практично повністю позбавлений рондокубістичних ознак³⁶.

Наступною стилістичною особливістю урбаністично-архітектурних рішень республіки на початку 1920-х рр. є вернакулярна архітектура міжвоєнного модернізму житлових колоній та кварталів. У випадку Ужгорода та інших міст Підкарпатської Русі це був перший приклад імпорту переосмисленої чеськими архітекторами та урбаністами версії британської концепції міста-саду Ебенізера Говарда (Sir Ebenezer Howard, 1850 – 1928). Вернакулярна модерністська архітектура, що не відповідає ані візуальним, ані конструктивним критеріям модернізму, демонструє, однак, ідеї напряму цілком красномовно – через гнучкість рішень і швидке досягнення мети в забезпеченні комфортним житлом чималої групи людей. Як стверджує у своїй праці³⁷ Вендула Гнідкова, так склалося історично, що в Чехословацькій республіці підхоплені ідеї Говарда були втілені саме в форматі кварталу-саду (zahradní stvrť). Основна відмінність кварталів-садів від первісної ідеї міст-садів Говарда – квартали були меншими за масштабом, часто проєкти не передбачали повністю автономну соціальну інфраструктуру та були реалізовані переважно неподалік історичних центрів міст, а не в вигляді сателітів відносно метрополій як це було в оригінальній концепції Говарда. Будинки для родин урядовців, збудовані в рустикальному чи вернакулярному стилі на Підкарпатській Русі, утворювали або квартали (в Ужгороді, Хусті, Солотвині), або окремі вулиці чи групи будівель (у Сваляві, Перечині, Великому Березному та інш.) – в залежності від кількості державних урядовців, що переїхали до міста чи села з чеських земель. Деякі замовлення на проєкти даного типу отримала фірма Freiwald-Vöhm із Праги, що спеціалізувалася в той час на подібних об'єктах. Для Ужгорода фірма виконала проєкти цегляних наріжних будинків в колонії будинків для урядовців Мала Прага³⁸. Більшість будинків для 1 чи 2 родин в ужгородському кварталі-саді Мала Прага були збудовані з дерева як тимчасові антикризові рішення, тож стиль сільської архітектури з невеликими ділянками для садків поруч із будинками в даному разі є тим більше виправданим.

Паралельно в часових рамках з рондокубізмом у Празі і дещо із запізненням в Ужгороді набув поширення і розвитку офіційний стиль – модерністичний класицизм. Адміністративні будівлі на Малому Ґалаґові за винятком будівлі управління пошти і телеграфу, збудовані в міжвоєнний період, можна віднести до цього стилю. У залежності від об'єкту це є більш чиста форма імплементації стилю чи поєднана з функціоналізмом. Тенденція будувати урядові об'єкти саме з ознаками класицистичних будівель, які часто несуть риси античних храмів і вирізняються монументальністю, була характерною для рішень, що приймалися в Празі Міністерством громадських робіт в перші

³⁴ В українській історіографії проблематика рондокубізму була висвітлена, наприклад, в: Лінда С. М., Михайлишин О. Л. Ствердження нації. Архітектура Чехословаччини міжвоєнного періоду: рондокубізм // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, № 836, 2015, сс. 3-14.

³⁵ Lukeš Zdeněk, Kotalík Jiří T., Karasová Daniela & další. *Legiobanka – Architektura, lidé, příběhy*. Praha : Titanic, 2015, s. 69.

³⁶ ДАЗО: Ф. 21, Оп. 12, Спр. 1262, Арк. 242.

³⁷ Vendula Hnídková. Lost in Translation? The Idea of the Garden City and its Migration to the Czech Lands, 1900–1938 // *Art East Central*, 1 (1), 2021, pp. 77-104.

³⁸ ДАЗО: Ф. 21, Оп. 12, Спр. 1064, Арк. 18.

роки існування республіки³⁹. Адміністративні будівлі та державні інституції Другої Речі Посполитої, Литовської республіки⁴⁰, Фінської республіки та інших європейських демократичних держав у період між світовими війнами також несуть ознаки цього офіційного стилю. Модерністичний класицизм слугував інструментом для найбільш прямої і очевидної демонстрації держави як апарату міці, сили та захисту через мову архітектури. Також через елементи грецького канону в архітектурі надавалася до прочитання на підсвідомому рівні демократія як основний політичний напрямок, і тут приклад Чехословацької республіки є доречним, враховуючи вектор державної політики щодо місцевого населення Підкарпатської Русі⁴¹ впродовж короткого існування держави. Спрощені риси ордерної системи, симетрія фасаду, мінімальна кількість декоративних елементів⁴², однак часто гіперболізовані розміри вхідних груп, карнизів чи сходових маршів в інтер'єрах – ці ознаки в різних акцентаціях можна згадати в контексті ужгородської будівлі цивільного земського уряду (1932 – 1936, арх. Франтішек Крупка), окружного суду (арх. Адольф Лібшер), крайового суду (арх. Адольф Лібшер), жандармського управління (арх. Бендржіх Адабек), поліцейного управління та філії Національного банку (арх. Франтішек Шрабек).

Основний масив характерних модерністських будівель в республіці чеські та словацькі фахівці позначають терміном «функціоналізм». І саме цей термін було б доречно вжити відносно поліфункційної споруди командування 12-ої військової дивізії, фінансового управління, жандармського управління та деяких багатоквартирних будівель на Малому Ґалаґові. В певній мірі не було б помилковим і вживання терміну «функціоналізм» стосовно будівлі поштового та телеграфного управління в Ужгороді на кордоні Малого Ґалаґова зі старим центром. Однак ми поділяємо думку тієї групи дослідників, які схильні вживати стосовно цієї будівлі та подібної архітектури термін «авангардна архітектура» або «чеський авангард»⁴³. Останній термін є дещо суперечливим, адже представники словацької архітектурної сцени також доклалися до побудови цього маркера прогресивної архітектури республіки⁴⁴. Йозеф Гочар у своєму проєкті будівлі поштового та телеграфного управління широко демонструє засади модернізму, втілені в архітектурному авангарді: плаский дах, вільний фасад, стрічкові вікна та вільне планування інтер'єру завдяки залізобетонному каркасу. Відсутні лише колони-опори з переліку 5 правил Ле Корбюз'є, що не перешкоджає відносити цю будівлю до найбільш вагомих творів видатного чеського архітектора.

Авангардна архітектура, або, як її ще називають «стиль школи Баугауз», став магістральним стилем для втілення потреб архітектури освітніх і медичних закладів республіки. В першу чергу через ідеологічну складову – як політичну, так і мистецьку. Фасад став інструментом, що в тому числі свідчить своїм авангардним вирішенням про сучасність внутрішнього технічного оснащення. Також на той час вже було доведено позитивний вплив природного освітлення та інсоляції як на фізичне, так і на емоційне здоров'я людей. В свою чергу технологія залізобетонних скелетів давала можливість створювати великі віконні прорізи швидко і відносно недорого. Великі вікна стали обов'язковою вимогою в будівництві шкільних та медичних об'єктів у І ЧСР і ознакою доби модернізму. Вони стали одним із найбільш очевидних маркерів архітектури функціоналізму та авангарду. В повній мірі правило будувати медичні та освітні заклади саме в авангардній гільці модернізму в Ужгороді реалізоване не було. Однак в даних питаннях витримано баланс між призначенням цих будівель і загальною стилістикою кварталу. Масарикова школа (1930 – 1932 рр., арх. Петр Кропачек), та будівлі зі сфери охорони здоров'я вирізняються чистотою форм, ліній і пропорцій на тлі традиціоналістських доміант Малого Ґалаґова, водночас, завдяки скатним дахам, зберігають загальний камертон кварталу. Первісно проєкт Дому народного здоров'я на території кварталу відображав ідеї авангарду в архітектурі в повній мірі. Припускаємо, що високі скатні дахи на фінальній ітерації проєкту 1930 р.⁴⁵ були втілені архітектором на прохання Міністерства охорони здоров'я як замовника або департаменту громадських робіт. При-

³⁹ Vybíral Jindřich, Vážnost a důstojnost ministerských budov / *Duch, který pracuje. A Spirit at Work* (ed. Hnídková Vendula). Praha : Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze, 2020, pp. 126-127.

⁴⁰ Julija Reklaitė (ed.). *Kaunas Architectural Guide*, Vilnius : LAPAS books, 2017, 336 p.

⁴¹ Див., наприклад: Грицак Ярослав, *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття*, Київ : Yakaboo Publishing, 2019, с. 345.

⁴² Окрім проєктів першої половини 1920-х років, в яких майже завжди при достатньому фінансуванні архітектори в своїх проєктах на замовлення міністерств передбачали скульптури в екстер'єрі.

⁴³ Novy Otakar. *Česká...*, 2021, 637 s.

⁴⁴ Див., наприклад: Henrieta Moravčíková. *Friedrich Weinwurm: architekt*, Bratislava : Slovart, 2014, 373 s.

⁴⁵ Mikulaninec Štěpán. *Zdravotnictví a sociálně zdravotní poměry na Podkarpatské Rusi / Podkarpatská Rus* (ed. Zatloukal Jaroslav), Bratislava : Klub přátel Podkarpatské Rusi v Bratislavě, 1936, s. 171.

чиною може бути не лише ускладнений в умовах великих опадів догляд за пласким дахом, але і стилістична відповідність будівель зі скатними дахами, розміщеними в ядрі комплексу будівель на Малому Галагові. Таким чином в центрі кварталу лише головний об'єкт – будівля Земсько-го цивільного уряду – спроектований з візуально пласким дахом. Додатковим чинником причини «вдягання» високих дахів на сучасний проєкт будівлі вбачаємо у намаганні зробити цю будівлю більш близькою для локального ландшафту, адже консультації та лікування в Домі народного здоров'я отримували не лише містяни, але і вихідці з підкарпаторуських сіл. Трохи далі від центру кварталу знаходиться ще одна будівля медичного призначення – лікарняна каса, будівництво якої розпочалося в 1937 р., а завершене було вже при угорській владі. У проєкті цієї функціоналістської чотириповерхової будівлі з великими вікнами і виразними вікнами-термометрами в бічних крилах, правило плаского даху як ознаки сучасної модерністської архітектури є витриманим.

Характерним для політики уряду республіки в містобудуванні є також оминання стилю ар деко, що, натомість, став магістральним у приватному будівництві на межі 1920-1930-х рр. Як виняток ар деко в державних проєктах зустрічається лише в інтер'єрі Народного банку та частково в проєкті комплексу міського кінотеатру та бібліотеки, збудованого на замовлення магістрату міста.

Висновки

Приєднання Підкарпатської Русі з центром в Ужгороді до 1 ЧСР спричинило в місті масштабний будівельний рух. За неповні 20 років місто Ужгород отримало нові промислові та стратегічні об'єкти: летовище, сучасна міська скотобійня, водогін, елеватор тощо. Було збудовано новий урядовий квартал і декілька житлових колоній та кварталів. Вибір акцентів, на яких було зосереджено державну політику Чехословацької республіки на Підкарпатській Русі та зокрема прикордонному Ужгороді, швидкість та ефективність реалізації цих планів характеризують владу республіки як таку, що прагнула створити державу загального добробуту (welfare state) майже за 20 років до винайдення цього терміну. Уряд республіки робив великі ставки на Ужгород як на повноправну столицю краю, який, однак, не отримав автономії протягом 19 років співіснування з чеськими і словацькими землями. Архітектурні та урбаністичні методи, імпортовані з чеських, а згодом також і словацьких земель, не лише підняли комфорт рівня життя в Ужгороді, але і заклали підвалини для розвитку міста на майбутні століття. Столична масштабність адміністративних будівель, продуманість інженерних рішень в кожному з проєктів дозволяє використовувати ці приміщення для сучасних потреб більше ніж 100-тисячного Ужгорода без розширення первісних об'ємів будівель. Завдяки рішенню Сен-Жерменської мирної угоди в 1919 році і приєднанню Підкарпатської Русі до Першої ЧСР фактично було розширено на схід ареал розповсюдження архітектури модернізму з її інноваційними урбаністичними рішеннями та архітектурними стилями. Адже політика колишнього центру – Будапешту – відносно офіційної архітектури в період 1918 – 1932 рр. переживала стагнаційні процеси, спричинені відмовою від авангардної архітектури. Таким чином, приналежність пограничного міста Ужгорода до архітектури модернізму представлена в контексті тогочасних європейських трендів в містобудуванні в повній мірі та доповнена особливостями, притаманними модернізму Чехословацької республіки.

Джерела та література

Грицак Ярослав. *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття*, Київ : Yakaboo Publishing, 2019, 656 с.

Vendula Hnídková. Lost in Translation? The Idea of the Garden City and its Migration to the Czech Lands, 1900–1938 // *Art East Central*, 1 (1), 2021, pp. 77-104.

Veszprémi Nora. Whose Landscape Is It? Remapping Memory and History in Interwar Central Europe // *Austrian History Yearbook* 52, 2021, pp. 227-252.

Vybíral Jindřich, Vážnost a důstojnost ministerských budov / *Duch, který pracuje. A Spirit at Work* (ed. Hnídková Vendula). Praha : Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze, 2020, pp. 126-127.

Henrieta Moravčíková. *Friedrich Weinwurm: architekt*, Bratislava : Slovart, 2014, 373 s.

Дегтярьова Еліна. Архітектура освітніх закладів Ужгорода 1919 – 1938 р.р. та концепція держави добробуту в Чехословацькій республіці // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 2 (47), 2022, с. 8-20.

Degtyaryova Lina. Uzhhorod at the Turn of the 20th Century: Developed by Different Actors to Become a Human-Centred City // *European City Planning at the turn of the 19th and 20th century*. 2022, June, 26. URL : <https://coolnouveau.sk/pdfviewer/zbornik/> pp. 46-52.

Degtyaryova Lina, Olashyn Oleg. Urban Planning and Construction of the Interwar City of Uzhhorod: Mission Interrupted // *Architektúra & Urbanismus*, 2020, Vol. LIV, 1-2, Bratislava: Historický ústav SAV, pp. 106-115.

Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО) : Ф. 21, Оп. 12, Спр. 1067, Арк. 32.

ДАЗО: Ф. 21, Оп. 12, Спр. 566, Арк. 1.

ДАЗО: Ф. 21, Оп. 12, Спр. 1064, Арк. 18.

ДАЗО: Ф. 21, Оп. 12, Спр. 1262, Арк. 242.

ДАЗО: Ф. 21, Оп. 12, Спр. 1064, Арк. 18.

ДАЗО : Ф. 21, Оп. 26, Спр. 322, Арк. 23.

ДАЗО: Ф. 93, Оп. 1, Спр. 813, Арк. 7, 8, 73.

ДАЗО: Ф. 93, Оп. 1, Спр. 521, Арк. 68.

ДАЗО: Ф. 93, Оп. 1, Спр. 3272, Арк. 24.

ДАЗО: Ф. 93, Оп. 1, Спр. 3290, Арк. 165.

Droste Magdalena. *Bauhaus. 1919-1933*, Köln : Taschen, 2019, 640 p.

Karkan Alois. Vývoj Užhorodu, Mukačeva, Berehova a Chustu / *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Užhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933, s. 70.

Kaspar Miloslav. Vodovod města Užhoroda / *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Užhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933, ss. 115-116.

Liebscher Adolf. Regulace Malého Galaga v Užhorodě / *Horizont : revue současné kultury v Československu*, 1 (1-10), 1927, s. 154.

Лінда С. М., Михайлишин О. Л. Ствердження нації. Архітектура Чехословацької міжвоєнного періоду: рондокубізм // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, № 836, 2015, сс. 3-14.

Lukeš Zdeněk, Kotalík Jiří T., Karasová Daniela & další. *Legiobanka – Architektura, lidé, příběhy*. Praha : Titanic, 2015, s. 69.

Mares Vaclav. Vvoj leteckej dopravy / *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Užhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933, ss. 45-47.

Merz Antonín. Činnost státní správy v oboru pozemních staveb / *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Užhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933, ss. 51-52.

Merfait Jan. Rozvoj elektraren a soustavna elektrisace / *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Užhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933, ss. 45-47.

Mihálka Julius. O rozvitiju horoda Užhoroda / *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Užhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933, s. 63.

Mikulaninec Štěpán. Zdravotnictví a socialně zdravotní poměry na Podkarpatské Rusi / *Podkarpatská Rus* (ed. Zatloukal Jaroslav), Bratislava : Klub přátel Podkarpatské Rusi v Bratislavě, 1936, s. 171.

Millauc Jiří. Veřejné práce na Podkarpatské Rusi / *Publikace pro zem Podkarpatská Rus 1919-1932* (ed. Bianchi Gustav), Banská Bystrica : Slovan, 1932, s. 25.

Millautz Jiří. Organise státní služby stavební / *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933* (ed. Musil Jaromir), Užhorod : Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, 1933, 12 s.

Nečas Jaromír. Podkarpatska Rus od převratu do roku 1936 // *Podkarpatoruská Revue*, Bratislava, 1936, č. 7-8.

Novy Otakar. *Česká architektonická avantgarda*, Praha : Prostor, 2021, ss. 219-352.

Popelka Rastislav. *Šíření funkcionalizmu – československá mezivojnová architektúra Užhorodu*. PhD. Slovenská Technická Univerzita v Bratislave, 2013, s. 85.

Slavnostní otevření letiště v Užhorodě Letectví, Praha : Čs. Aeroklub, 1929, 9 (6), s. 401.

Teige Karel. *Moderní architektura v Československu*, Praha : Odeon, 1930, 43 s.

Urbanik Jadwiga. *Cesta k modernitě. Sídliště Werkbundu 1927-1932*. Vratislav : Muzeum architektury ve Vratislavi, 2017, 20 s.

Fialova Romana. *Medzivojnova architektura obytných budov Užhorodu*, Dizertačná práca, 2015, p. 62.

Julija Reklaitė (ed.). *Kaunas Architectural Guide*, Vilnius : LAPAS books, 2017, 336 p.

Elina Degtyareva

Modernist Architecture in Uzhhorod 1919-1938: Representation of the State Policy

The paper deals with the implementation of state policy in the urban planning and architecture of the government of the First Czechoslovak Republic in Uzhhorod in the period between the First and Second World Wars. The paper's focus highlights the priorities in constructing residential, administrative, industrial, infrastructure and other purposes. The paper also analyses the influence of various factors on the formation of the city's architectural image, taking into account the features of the region and the border location of Uzhhorod. The beginning of the 1920s, when construction was taking place in the city, is tentatively considered the period of the formation and spread of ideas of modernist architecture in Europe. Thus, the development of urban infrastructure, urban solutions, and architectural styles, in which the republic's government was conducting a large-scale construction movement in Uzhhorod, are considered in the paper in the context of the development of European modernism.

Keywords: First Czechoslovak Republic, modernism, modernist architecture, Uzhhorod, Subcarpathian Ruthenia.

Список ілюстрацій :

1. Дерев'яні будинки житлового кварталу для урядовців Мала Прага, 1920-ті рр. Джерело: ДАЗО.
2. Панорама Малого Ґалаґова з річки Уж, 1944 р. Джерело: Fortepan, Vörös Hadsereg.
3. Комплекс споруд ужгородського летовища, 1928 р. Джерело: Letectví.
4. Рядова забудова багатоквартирних будинків для державних урядовців на Малому Ґалаґові, 1920-ті рр. Джерело: Horizont.
5. Будівля адміністрації пошти та телеграфу, 1930-ті рр. Джерело: Stero črt a obrzkû z Podkarpatské Rusi.

Фото 1. Дерев'яні будинки житлового кварталу для урядовців Мала Прага, 1920-ті рр. Джерело: ДАЗО.

Фото 2. Панорама Малого Ґалаґова з річки Уж, 1944 р. Джерело: Fortepan, Vörös Hadsereg.

Фото 3. Комплекс споруд ужгородського летовища, 1928 р. Джерело: Letectví.

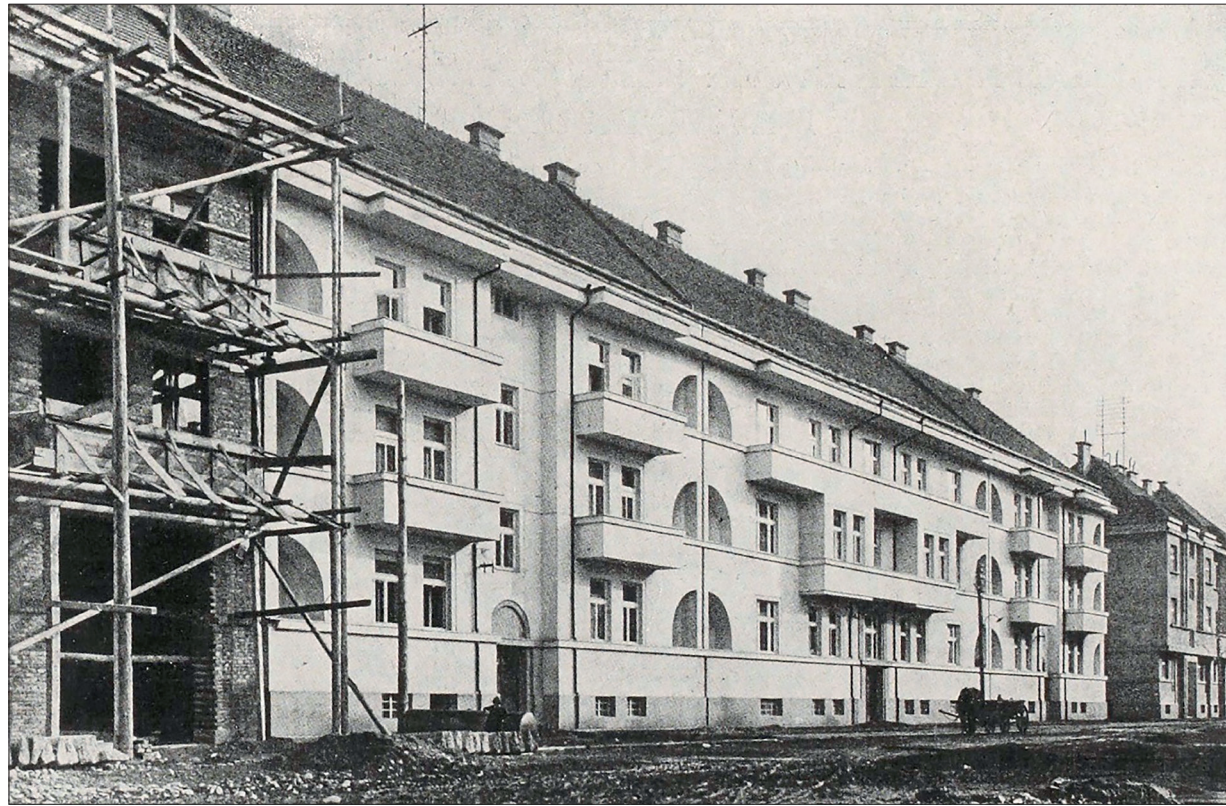

Фото 4. Рядова забудова багатоквартирних будинків для державних урядовців на Малому Ґалаґові, 1920-ті рр. Джерело: Horizont.

Фото 5. Будівля адміністрації пошти та телеграфу, 1930-ті рр. Джерело: Stero črt a obrazků z Podkarpatské Rusi.

УДК 94(477.87)(=411.16)«1938/1939»

Юрій СЛАВІК

Євреї Закарпаття по обидві сторони кордону (1938-1939 рр.)

У статті йде мова про становище єврейської громади Підкарпатської Русі після встановлення у краї нового кордону між Угорщиною та Чехословаччиною за результатами першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Аналізується ставлення до євреїв з боку угорської влади на півдні регіону, а також автономної влади Карпатської України на півночі протягом 1938-1939 рр. Встановлено, що в угорській частині регіону, попри прихильне відношення значної частини євреїв до нової влади, єврейські підприємці зіткнулися із законодавчими обмеженнями своєї діяльності, а багатьох євреїв піддавали переслідуванню за проческі та прокомуністичні настрої. Найбільш радикально були налаштовані угорські військові, які здійснювали акти фізичного насилля проти євреїв. Особливу увагу у статті приділено Карпатській Україні, де єврейська громада займала вагоме місце в місцевій економіці і була другою етнічною спільнотою в регіоні. Констатовано поживлення антисемітських тенденцій в межах автономії, переважно зі сторони військово-політичної організації Карпатська Січ. Водночас зауважено спроби автономної влади Карпатської України на чолі із прем'єр-міністром Августиним Волошином налагодити взаємовигідні стосунки із єврейською громадою краю.

Ключові слова: Угорщина, Карпатська Україна, євреї, Карпатська Січ, антисемітизм, Голокост.

Голокост єврейської громади Закарпаття в роки Другої світової війни став найбільшою етнодемографічною катастрофою регіону в новітній історії. Будучи до війни третьою за величиною громадою краю (близько 100 тис осіб, або майже 14 % населення), то по її звершенні в 1946 році євреї склали заледве 1 % населення, що в абсолютних цифрах – біля 7 тисяч осіб¹. З першими проявами цієї катастрофи місцеве єврейство зіткнулося на рубежі 1938-1939 років, коли регіон опинився в епіцентрі геополітичних змін пов'язаних з експансією нацистської Німеччини в Центральній Європі.

Історіографія по різному оцінює становище єврейської громади в період розчленування Чехословацької республіки. Якщо антисемітські заходи в автономній Словаччині чи на територіях, які відійшли до складу Угорщини за Віденським арбітражем не викликають у дослідників суттєвих розбіжностей в оцінці, то ситуація в автономній Карпатській Україні спровокувала певну дискусію. Одна частина дослідників, посилаючись переважно на спогади євреїв, що пережили Голокост та публікації авторства деяких діячів українського руху стверджують про складне становище євреїв в період автономної Карпатської України², владу якої називають антисемітською³. Особливо акцентується на антисемітизмі в середовищі військово-політичної організації Карпатська Січ. Умовні опоненти такої оцінки вказують на відсутність офіційних обмежувальних антисемітських заходів зі сторони місцевої влади, хоча і констатують про певне поширення антисемітських ідей в середовищі Карпатської Січі⁴.

¹ Тиводар Михайло. *Етнодемографічні процеси на Закарпатті (I – початок III тисячоліття)* [online] URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/37879/01-Tyvodar.pdf?sequence=1> (дата звернення 16.08.2023)

² Segal Raz. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown and Mass Violence (1914-1945)*. Stanford: Stanford University Press, 2016, 196 p.

³ Елинек, Й.-А.. *Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848-1948)*. Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2010, 498 с.; Радченко Ю. *Забуте насилля: Карпатська Січ та євреї (1938-1939)* [online] URL: www.uamoderna.com/md/radchenko-carpathian-sich/2016, (дата звернення 16.08.2023)

⁴ Балабан Богдан, Гайдук Тарас. *Карпатська Україна та єврейське питання (жовтень 1938 – березень 1939) // Україна модерна: міждисциплінарний науковий часопис, № 24: Єврейські історії українських теренів,*

Зміна кордонів ЧСР внаслідок Мюнхенської конференції призвели до активізації територіальних претензій за етнічним принципом і зі сторони Угорщини. Як результат 2 листопада 1938 року за мовчазної згоди західних держав міжнародний арбітраж у Відні за участі Італії та Німеччини задовільнив частину вимог Угорщини, внаслідок чого південні частини Словаччини та Підкарпатської Русі відійшли її складу. Підкарпатська Русь була поділена на дві частини: південна разом із Ужгородом та Мукачевом відійшла до Угорщини, а на решті території із центром в Хусті продовжувала формуватися автономна частина у складі Чехословаччини на чолі із представниками українофільського спрямування.

Напередодні Віденського арбітражу в Підкарпатській Русі (загальна площа 12,6 тис. кв. км) за даними газети «Нова Свобода» проживало 105 тис. євреїв, або майже 13% від усього населення краю (834 тис. осіб). Відповідно до рішення цього арбітражу до Угорщини відійшла частина Підкарпатської Русі (1,7 тис. кв. км), де мешкало 27,4 тис. євреїв або 15 % населення, а у Підкарпатській Русі / Карпатській Україні їх залишилось 77,6 тис. осіб або 12 % населення⁵. Опинившись у нових політичних реаліях єврейська громада краю відчула хвилю антисемітизму, яка мала вже не тільки побутовий характер, а набула державного характеру. Проте в різних частинах регіону антисемітські тенденції мали свої особливості і масштабність реалізації.

В південній частині краю прихід угорської влади в листопаді 1938 р. сприймався єврейською громадою півдня регіону неоднозначно. Залишилися численні свідчення того, що єврейське населення вітало прихід угорських військ. Навіть майбутній регентський комісар Підкарпаття та переконаний антисеміт Міклош Козма констатував у своєму щоденнику, що «...серед євреїв Мукачева, більшість настроєна до угорців дружньо». Водночас про єврейську громаду Берегова писав, як про більш лояльну до чехословацької влади⁶. Прихід угорців позитивно сприймало в основному старше покоління євреїв, які мали певні ностальгічні спогади про старий режим. За свідченнями жительки Мукачева Тільди Галлперт, молоде покоління, виховане при чехословацькому демократичному режимі, важко переживало крах республіки і з настороженістю віднеслося до нової влади.

Головною причиною прихильного ставлення старшого покоління євреїв до Угорщини на початковому етапі було те, що для багатьох із них угорська влада асоціювалася із австро-угорським періодом, коли євреї займали досить привілейоване становище внаслідок ряду законодавчих урядових ініціатив, які урівнювали в правах християн та іудеїв. У 1900 р. євреї склали всього 5% від загальної кількості населення Угорщини, проте їх відсоток у деяких видах діяльності був значно більшим. Так, наприклад, євреї склали 57,9% всіх торгових та банківських робітників, 48,3% лікарів, 34,1% юристів та 23,8% інженерів, 20-25% були членами парламенту.⁷ Таким чином, на початку ХХ ст. євреї займали ключові позиції в державному організмі Угорщини, що створювало для них сприятливі умови для існування. Крім цього, у міжвоєнний період, угорська мова залишалася основною мовою спілкування для багатьох євреїв Підкарпатської Русі, тому прихід угорців сприймався спокійно і навіть прихильно.

Попри відкрите прихильне ставлення до Угорщини та урочисті мітинги з нагоди зустрічі угорських військових, утиски не оминули євреїв у нових політичних реаліях. Численні свідчення євреїв, які пережили Голокост, вказували на випадки фізичного насилля та пограбування євреїв з боку угорських солдат уже в листопаді 1938 р. Прояви фізичного насилля та зневажливого ставлення до євреїв за національною та релігійною ознакою з боку угорських військових часто траплялися у громадських місцях Ужгорода. Вони викликали незадоволення та навіть протести у місцевих проугорськи налаштованих діячів⁸.

Значну частину євреїв, які не мали чехословацького громадянства, в перші місяці після арбітражу було депортовано за межі Угорщини. Як зазначав голова комісії для біженців при уряді Карпатської України М. Бандусяк, із усіх депортованих до Карпатської України євреїв було найбільше. За його ж словами, більшість новоприбулих євреїв не залишалися в межах автономії, а тримали шлях

2017, сс. 41-63; Гийдел, Ернест. Ахіллесова діра [Рец.]: Raz Segal. Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown and Mass Violence (1914-1945). Stanford University Press, 2016 // *Україна модерна: міждисциплінарний науковий часопис*, № 24: Єврейські історії українських теренів, 2017, сс. 170-189.

⁵ Офіцинський Роман. Євреї Карпатської України (1938-1939): соціально-економічне і національно-культурне становище // *EUROPA ORIENTALIS Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw bałtyckich*, 11 (2020), сс. 29-42;

⁶ Ваків Марієтта. Воєнна підготовка угорської армії в жовтні-листопаді 1938-го року для повернення Закарпаття в Угорщину на основі поглядів Міклоша Козмо // *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття [Текст] : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф., 5-6 червня 2014 р.*, К., 2014, сс. 394-396.

⁷ Славів Юрій. *Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті*, Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017, сс. 32-33.

⁸ Що нового в Ужгороді? // *Нова Свобода*, 1939, число 22, с. 3

до Праги з подальшим метою еміграції закордон⁹. Відмітимо, що до аналогічних депортаційних заходів вдавався і уряд Карпатської України у координуванні чехословацькими федеральними органами влади. Серед депортованих за смугу нового кордону були переважно проугорські елементи, серед яких були і євреї. Як правило, це були контрзаходи у відповідь на подібні угорські депортації. Проте, такі дії на той час важко оцінювати як антисемітські дії обох влад, оскільки вони мали чіткий політичний підтекст. Аналогічні підходи застосовувалися й щодо представників інших етнічних груп. Наприклад, згідно звіту окружного уряду у Великому Березному із території округу від кінця листопада і до 24 грудня 1938 року було вислано 45 осіб, з яких: 25 угорців, 17 євреїв, двоє поляків та один росіянин¹⁰. Водночас в Словаччині після Віденського арбітражу, між 2 та 5 листопада 1938 року, автономною владою було депортовано 7500 євреїв на території, які мали відійти до Угорщини із заборною повертатися до Словаччини. Причиною цьому стали проугорські мітинги у Братиславі за участі євреїв із закликami увійти до складу Угорщини¹¹.

Проте найбільшого переслідування євреї новоприєднаних територій півдня Підкарпатської Русі зазнали за активну участь у громадсько-політичному житті краю в чехословацький період. Багато євреїв зазнавали тиску за прокомуністичні та прочеські настрої, які були поширені серед місцевого єврейства. У листопаді 1938 р. угорська жандармерія розпочала слідство проти С. Гершковіча, мешканця с. Концово, якого звинуватили в антиугорських та прокомуністичних висловлюваннях, а також у співпраці з чеськими силовими структурами. Подібні звинувачення були висунуті М. Шварцу, жителю с. Розівка, якого підозрювали у тому, що він, будучи сільським старостою в період чеської влади, намагався відкрити в селі чеську школу. Крім того, перед приходом угорських військ, він всіляко протидіяв поширенню серед населення угорських листівок та забороняв вивішувати на будинках угорські прапори. У с. Петрові, за повідомленням газети «Нова Свобода», угорські солдати взагалі побили до смерті місцевого єврея Ф. Шамуеля та важко поранили Є. Розенфельда за те, що ті ще за чеської влади пожертвували 10 тис. корун на оборону держави. Останній нелегально перейшов на територію Карпатської України, про що повідомляла газета.

Значного утиску місцеві євреї зазнали в економічній сфері. Зокрема, на приєднаних територіях були введені законодавчі обмеження на економічну діяльність євреїв, що було наслідком дії в Угорщині так званого «І антиєврейського закону» (офіційно закон називався «Про забезпечення рівноваги суспільного та економічного життя»). Це зумовило зменшення можливостей для їхнього заробітку, особливо в сфері торгівлі та послуг, де участь євреїв була домінуючою в регіоні. Так, згідно цього закону встановлювався 20%-го ліміт участі громадян іудейського віросповідання у сферах торгівлі, підприємництва та інтелектуальній сфері. Критерієм визначення громадян, які підпадали під дію цього закону було саме іудейське віросповідання¹². Для порівняння станом на 1930 в економіці Підкарпатської Русі, євреї склали 80 % всіх торговців та 77 % власників готелів та закладів громадського харчування, 32 % освітан¹³.

Виключення робилися тільки для тих, хто мав заслуги в Першій світовій війні у складі угорського війська та тим, хто відмовився від іудаїзму до 2 серпня 1919 р., а також їхніх дітей. Зазначимо, що згідно цього закону, на впровадження таких лімітів було передбачено термін у 5 років, проте ця норма так і не була дотримана. Подібна ситуація в майбутньому склалася і на решті територій окупованої Карпатської України, де після березня 1939 р. була встановлена військова адміністрація, що діяла до липня 1939 р. В цей час в Угорщині був прийнятий так званий «другий антиєврейський» закон, який ще більше обмежував економічні та громадянські права євреїв і вже не передбачав адаптаційного періоду. На нових територіях реалізація антиєврейського законодавства набувала жорсткіших форм, ніж на інших територіях Угорщини, через значний вплив тут військових, які були найбільш радикально налаштовані проти євреїв.¹⁴

Антиєврейські настрої угорських військових та частини політичної еліти частково базувалися на легенді про масову імміграцію галицьких євреїв до Угорщини, яка була центральним міфом угорського антисемітизму на межі ХІХ-ХХ століття. Згідно неї, консервативні «східні» євреї, які масово і нелегально прибували з Галичини, зупиняли асиміляцію місцевих євреїв, які тут жили тривалий час, призвели до економічної дезінтеграції і готувалися до «окупації» країни. Такою спробою «окупації»

⁹ Сірко О. Справа еміграції з територій окупованих Мадярщиною, в Карпатській Україні (розмова з др-ом М. Бандусяком, комісаром еміграції в К. Україні) // *Нова Свобода*, 1939, Число 46, с. 4.

¹⁰ Пагіря Олександр. *Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: у 2 кн. КНИГА І*. Львів: Україна Модерна; Видавництво Українського Католицького університету, 2020, с. 53.

¹¹ Frankl Michal. Země nikoho 1938. Deportace za hranice občanství // *Forum Historiae*, roč. 13, č. 1, 2019, ss. 92-115.

¹² Славів Юрій. *Шлях до Аушвіцу: ... с. 23.*

¹³ Офіцинський Роман. Євреї Карпатської України (1938-1939... сс. 29-42.

¹⁴ Славів Юрій. *Шлях до Аушвіцу: ... с. 24*

значна частина угорської політичної еліти сприймала Угорську Радянську республіку 1919 року¹⁵. З огляду на те, що на межі XIX-XX століття більшість мігрантів осідали у північно-східній Угорщині, то з поверненням частини Підкарпатської Русі, де переважала доля євреїв консервативного хасидського спрямування, дані тези набули нового розвитку. Крім того, єврейське домінування в різних сферах соціально-економічного життя регіону на фоні поширення ідеї про гомогенізацію угорського простору на базі консервативного націоналізму з християнським обличчям – також не сприяли розвитку єврейської громади у нових політичних реаліях.

Дещо іншою для євреїв була ситуація у автономній Карпатській Україні, яка продовжувала бути частиною Чехословацької республіки. Для розуміння становища євреїв в Карпатській Україні, вважаємо, дану проблему варто розглядати у ширшому контексті політичних, економічних, соціальних та геополітичних обставин, в яких опинився регіон протягом 1938-1939 років. Перш за все, варто зауважити, що Чехословацька криза 1938 року багато в чому вплинула і на міжнародні відносини в різних частинах республіки. Пожвавлення націоналістичних рухів у федеративних частинах республіки, масова єврейська імміграція з Австрії та Німеччини та зростаючий вплив нацистської Німеччини в Центральній Європі призвів до росту антисемітських тенденцій, що проявлялись не тільки на суспільному, але і на інституційному рівнях. Друга Чехословацька республіка, що постала після Мюнхенської змови вересня 1938 року втратила свою всебічну демократичність і дух міжнародної толерантності і набувала тоталітарних обрисів. Такими проявами стали самоліквідація більшості політичних партій та впровадження антисемітських обмежень в республіці. Аналогічні процеси відбулися і у федеративних її частинах, але мали свої особливості.

Карпатська Україна після Віденського арбітражу національний склад населення регіону дещо змінився. В результаті зміни кордонів євреї стали другою за кількістю етнічною громадою в регіоні із потужним впливом на місцеву економіку та соціальну сферу. Для порівняння тільки у сфері медицини, із 132 діючих лікарів в Карпатській Україні після Віденського арбітражу, 41 був єврей (31 %). Як згадувалося раніше у сфері освіти, торгівлі та сфері послуг частка євреїв коливалася від 30 до 80 %. З огляду на такий вплив євреїв на крайову економіку та в умовах складної економічної ситуації, зумовленої відримом найбільш розвинutoї частини регіону, уряд Карпатської України намагався залучитися підтримкою єврейської громади. Розрахунок був на те, що євреї традиційно були лояльними до державної влади. Саме з цією метою 28 грудня 1938 р. в м. Хуст голова уряду Карпатської України Августин Волошин дуже прихильно прийняв делегацію крайової єврейської громади в складі 12 осіб на чолі з депутатом чехословацького парламенту Хаїмом Кугелем. На цій зустрічі А. Волошин заявив:

«Я до жидів, які шанують свою релігію і національність, завжди відносився прихильно. Конституція держави не була змінена так, щоб не забезпечувала для всіх громадян федеративної держави однакові права. ... А щодо культурних потреб жидівського населення, то вони будуть, по можливості сповнені... Погоджуюся з думкою заснування жидівської центральної канцелярії, яка могла б бути зв'язком між владою та жидівським населенням»¹⁶.

Таке відношення прем'єр-міністра Августин Волошина до євреїв не було суто декларативним. Красномовно про це свідчить випадок, що стався із євреєм Самуелем Швімером у Великому Березному. У листопаді 1938 року до канцелярії прем'єра прийшов лист від державної прокуратури у Великому Березному з проханням до А. Волошина написати скаргу на місцевого єврея Самуеля Швімера, який у бесіді Михайлом Дагуличем негативно відзивався на прем'єр-міністра. Як зазначалося у відповіді начальника законодавчого відділу урядової канцелярії на цей запит: «... отсим з поручення пана прем'єра повідомляю Державну прокуратуру, що пан прем'єр не бажає подальшого поступовання у тій справі. З просьби виходить, що то малося стати лише перед одним свідком, а не публічно і тому простить обвиненому цю обіду»¹⁷. Таким чином, особисто прем'єр-міністр намагався продовжувати толерантну політику по відношенню до нацменшин і згладжувати гострі кути політичного протистояння в суспільстві.

До слова, лояльність до єврейського населення і спроба залучитися їх підтримкою була помічена і політичними опонентами українського руху. Русофільська газета «Карпаторуський голос» доволі саркастично підсумувала зустріч А. Волошина із представниками єврейської громади: *«Интересно, что скажет на это Гитлер, когда евреи на Карпатской Руси получат больше прав, чем карпаторусские «мацкали»?»¹⁸*. І справді, становище євреїв у Карпатській Україні на фоні зростаючого

¹⁵ Stark Tamás. *Hosszu út az „idegen” zsidók galíciai deportálásához* [online]. URL: <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1955-hosszu-ut-az-idegen-zsidok-galiciai-deportalasahoz> (дата звернення: 16.08.2023)

¹⁶ Цит. за Балабан Богдан, Гайдук Тарас. *Карпатська Україна ...* сс. 41-63.

¹⁷ Аржевітін Станіслав. *Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи*, Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013, сс. 255-256

¹⁸ Что с «Еврейской Центральной Канцелярией»? // *«Карпаторусский голос»*, 1939, 12 марта, с. 2.

антисемітизму в Європі було більш сприятливе ніж в сусідніх Угорщині, Словацькій автономії, чи навіть Польщі, де вже антисемітські заходи впроваджувалися на владному рівні. Навіть тоді коли у листопаді 1938 р. у Німеччині відбувалися масові погроми єврейських крамниць, а у сусідній Словаччині зі сторони влади був оголошений бойкот єврейських товарів та підприємців, то у Карпатській Україні шпальти провладної газети активно рясніли рекламою місцевого єврейського бізнесу. Проте, попри відсутність офіційних рішень стосовно євреїв зі сторони влади, ставлення правлячих кіл до єврейської меншини в регіоні мала свою періодичність.

На початку, з огляду на вагу євреїв в економічному житті краю, зі сторони влади були спроби налагодження взаємовигідних стосунків та схилення євреїв до підтримки уряду. Крім цього, важливий був і політичний розрахунок, оскільки голоси єврейської громади були важливі у майбутніх виборах до Сойму. Переломним моментом стала підтримка євреями рішення центрального уряду про призначення чеського генерала Л. Прхали до уряду Карпатської України, що було різко негативно сприйнята представниками українського руху. Після цього у місцевих мас-медіа прокотилася хвиля антисемітських заяв, в чому найбільше проявився друкований орган карпатських січовиків газета «Наступ». Тоді, в січні 1939 року один із очільників Карпатської Січі Іван Рогач заявляв: *«Жиди, які живуть на нашій земля і з нашої землі, показали свою ворожість з вісткою про приїзд ген. Прхали. Ми це пам'ятаємо»¹⁹*. На шпальтах провладної газети «Нова Свобода» з приводу цього було зазначено: *«Коли чеські шовіністи очікували свого генерала, багато жидів націпило собі чеські прапори і приключилося до чехів. Ми це все добре бачили і тому застерігаємо їх не провокувати нас. Інакше ми розв'яжемо жидівське питання у нас так, що це не дуже буде подобатися їм»²⁰*. Проте такі заяви носили радше декларативний характер, оскільки вже через три тижні міністр Ю. Ревай, даючи інтерв'ю в Празі міжнародним мас-медіа, коментуючи єврейське питання зазначив: *«...карпато-український уряд не думає розв'язувати те питання радикально. Жидівський елемент творить 12 % населення краю і є в господарському житті краю, передовсім торгівлі надзвичайно сильно заступлений. Тому радикальна розв'язка жидівського питання викликало б нелад в господарському житті»²¹*.

Така заява одного із ключових міністрів та ще й міжнародним журналістам може свідчити про продовження намагань влади налагодити співпрацю з єврейською громадою. На пом'якшення позиції могли вплинути і результати виборів, що відбулися 12 лютого. За їх результатами проурядова сила УНО отримала 92,4 % підтримки населення, що було важливо для утвердження автономної влади. Немалу роль у цьому відіграли голоси єврейської громади. Хоча демократичність цих виборів безперечно є сумнівною, з огляду на безальтернативність вибору, але варто згадати, що вони були признані центральною владою у Празі, а їх результати трактувалися як *«іще один успіх внутрішньої політичної консолідації та як поразку недружніх нам (чехословацькій владі – Ю.С.) елементів»²²*.

Описуючи настрої населення, зокрема і єврейського, перед виборами до Сойму, український письменник і урядовець В. Бірчак відмічав: *«... в Буштині бачили в рядах походу кілька рядів... жидів: старих і молодих, пейсатих і бородатих, з лямпіонами, що підносили вгору руку й заєдно гукали: «Слава Україні!»*. Пояснюючи таку проукраїнську позицію місцевих євреїв він констатував: *«... жидів завів у ряди маніфестантів трагізм їхнього положення в Європі, зокрема в Мадярщині, де проти жидівські закони з дня на день загострюються, і в парі з цим тривожна віра, що в українській державі їм пощастить. Бо Карпатська Україна, одинока з потрійної федерації, що донині не видала проти жидівських законів. Фактом є, що карпатоукраїнські жиди із зав'язаних донедавна мадяронів зробилися нині не менш зав'язаними українофілами, українськими патріотами з простої калькуляції самозбереження»²³*. Як стверджував у своїх спогадах оунівець Є. Стахів, в одному селі на Тячівщині після його агітаційної промови на підтримку УНО до нього звернулися представники місцевої громади з проханням дозволити в селі поставити дві виборчі урни: для українців і окремо для євреїв. Мотивували вони це тим, що в селі є багато русофілів, які будуть голосувати проти правлячої партії, а вони таким чином хотіли задекларувати свою підтримку владі та «Батьку Волошину»²⁴. Проте окремих урн для нацменшин у Карпатській Україні так і не було запроваджено. Згодом, у післявиборчій промові Августин Волошин навіть подякував євреям за їхні голоси²⁵.

¹⁹ Радченко Юрій. *Забуте насилля: Карпатська Січ та євреї (1938-1939)*. [online] URL: www.uamoderna.com/md/radchenko-carpathian-sich/2016, (дата звернення: 16.08.2023)

²⁰ Жиди в статистиці // *Нова свобода*, число 17, 27 січня 1939 р., с. 4.

²¹ Міністр Ревай до представників преси в Празі // *Нова Свобода*, число 38, 21 лютого 1939 р., с. 5.

²² Пагіря Олександр. *Карпатська Україна в документах ...* с. 120.

²³ Бірчак Володимир. *Карпатська Україна: Спогади й переживання*, Ужгород: Гражда, 2007 р., с. 114.

²⁴ Стахів Євген, *Крізь тюрми, підпілля і кордони. Повість мого життя.*, Київ, 1995, с. 54.

²⁵ Михайлюк Марина. *Закарпатська преса про ставлення урядовців Підкарпатської Русі/Карпатської України та Карпатської Січі до єврейської громади (до 80-річчя проголошення незалежності Карпатської України)* // *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*, вип. 1(40), 2019, сс. 70-77;

Загалом за 5 місяців діяльності автономного уряду на чолі із Августином Волошином і справді не було прийнято жодного документу, який би обмежував права єврейського населення. Натомість такі рішення були впроваджені центральним урядом у Празі та в автономній Словацькій республіці. Водночас саме в Карпатській Україні єврейське питання стояло гостріше, оскільки це була найбільша громада в порівнянні із іншими частинами республіки (в Чехії та Моравії частка єврейського населення становила – 1 %, а в Словаччині – 3% – Ю.С.), а участь євреїв в економічному житті краю була домінуючою.

Водночас, попри відсутність антисемітських дій зі сторони влади, не можна говорити про відсутність антисемітизму у суспільно-політичному та повсякденному житті краю. Рупором антиєврейської риторики і певних дій виступала організація Карпатська Січ, що складалася переважно із молодого покоління українських націоналістів, як і місцевих, так і з інших регіонів України. Організація пропагувала домінуюче становище українців в суспільно-політичному та економічному житті краю, а також мала античеську, антиугорську та антиєврейську риторику. Домінуючими антиєврейськими тезами січовиків були: поширений на той час образ «жидокомуни», прочехословацька та проугорська лояльність, а найбільше економічне домінування євреїв над місцевим людом. Описуючи роль євреїв в регіональній економіці зазначено і у програмі правлячої партії УНО. Описуючи майбутні дії влади з покращення становища місцевих селян вказувалося: «Українська влада Карпатської України проведе земельну та лісову реформу, забезпечить селян дешевим кредитом на відбудову та інтенсифікацію сільського господарства. ... Українська влада строго каратиме та заборонить лихву і використання селян. Усуне кривди, заподіяні лихварями та проведе відновлення селянських господарств»²⁶. Уже після виборів до сойму КУ, посилаючись на програму УНО у націоналістичному часописі «Наступ» було виголошено сподівання з більш конкретним формулюванням, що нова влада піддасть ревізії та удержавлення всіх «жидівських маєтків до гольда» та передасть їх безземельним селянам, а у сфері торгівлі створить курси для сільської молоді, які б дали змогу: «витиснути жидів з їх дотеперішнього експлуатаційного становища»²⁷. Крім соціально-економічного становища на селі у програмі УНО також було задекларовано традиційну на той час асоціацію більшовицького режиму з євреями. Описуючи становище робітників в Карпатській Україні було виголошено позицію «проти московсько-жидівського інтернаціоналу... Проти московсько-жидівської диктатури, що називає себе «диктатурою пролетаріату»... Проти соціального визиску українського робітника новою паразитарною московсько-жидівською буржуазією»²⁸.

Деякі дослідники стверджують, що пожвавлення антисемітизму в Карпатській Україні було зумовлено впливом ідеології ОУН через її членів із-за Карпат, які протягом 1938-1939 року масово прибували до Карпатської України і долучалися до лав Карпатської Січі. На їх думку, саме емігранти із Галичини стали каталізатором україно-єврейського міжетнічного насилля в регіоні у зазначений період. І як наслідок, зустріч угорських військ єврейською громадою у березні 1939 року сприймалося із ентузіазмом з огляду на попередній тиск зі сторони загонів Карпатської Січі²⁹. Це відповідає дійсності лише частково. Як уже зазначалося раніше, на відступлених за Віденським арбітражем територіях Підкарпатської Русі частина місцевих євреїв також привітно зустрічала угорські війська. Водночас заснування ОНО «Карпатська Січ» відбулося уже в Хусті після Віденського арбітражу, а більшість діячів ОУН з сусідньої Галичини долучилися до її лав протягом зими 1938-1939 року. Безперечно, ідеологія ОУН, яка передбачала виняткове становище українців у суспільно-політичному та економічному житті, мала вплив на становище євреїв в регіоні. Проте вважаємо, при розгляді проявів антисемітизму в період Карпатської України треба розуміти ширший контекст історії взаємовідносин місцевого українського/русинського населення з євреями.

Щонайменше із кінця XIX століття і до подій Голокосту в регіоні головним лейтмотивом протиріч між двома етносами було сприйняття євреїв, як економічного домінанта над русинами, що призводило до значного зубожіння останніх.³⁰ Майнова диференціація в поєднанні з релігійними та побутовими упередженнями вносили певний резонанс у взаємовідносини між євреями та місцевими русинами/українцями. Як згадувала жителька села Ганичі Тячівського р-ну Діна Дрезнер (1928 р.н.): «Неєвреї завжди були антисемітами, вони заздрили, що ми маємо, а вони ні»³¹. Єва Шло-

²⁶ Подання секретаріату Українського національного об'єднання тексту програми УНО на реєстрацію до Міністерства внутрішніх справ Карпатської України // *Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України*. Том 1, Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020, с. 222.

²⁷ Закріпити перемогу! // *Наступ*, число 9 (15), 1 березня 1939 р., с. 1

²⁸ Подання секретаріату Українського ... с. 225

²⁹ Segal Raz. *Genocide in the Carpathians*: ... ss. 57, 61.

³⁰ Жаткович Юрій. *Замітки етнографічні з Угорської Русі* [online] URL: <http://litopys.org.ua/rizne/etno02.htm> (дата звернення: 16.08.2023)

³¹ Drezner Dina, USC Shoah Foundation Institute testimony of Drezner Dina, VHA Interview Code: 30181

мові із с. Заріччя ставлення до євреїв так охарактеризувала: «Відносини з місцевими людьми були різні. Як на мене, чехи до нас ставилися краще, ніж русини. Ми були більше освічені, краще одягалися, були багатші, як і чехи. Русини були бідніші і працювали переважно на землі»³². Цікаву рефлексію на взаємовідносини місцевих карпатукраїнців та євреїв подала у своїх спогадах уродженка Ужгорода Рая Гальперн: «Завжди існував прихований антисемітизм. Євреї були різними; вони не вірили в Христа і їх у кращому випадку терпіли. Євреї був працьовитим; він мав ділову хватку і мав успіх. Отже, євреїв зневажливо поважали, але, водночас, заздрили і ненавиділи»³³.

У чехословацький період антагонізм між двома народами часто носив латентний характер і проявлявся тільки в окремих випадках. До прикладу, є багато єврейських спогадів з різних куточків Підкарпатської Русі, де фіксуються негативне ставлення місцевих дітей-русинів, які часто драгували єврейських дітей вигуками із закликком вислати євреїв до Палестини. Серед дітей також використовуються образливі вигуки на релігійну тему. Наприклад, неєврейські діти часто кричали до євреїв, що вони нещасні і вбили Ісуса, кидали до них камінням, тощо. Як згадувала Естер Оффер із Хуста: «діти, які були невчені і грязні могли на вулицях сказати мені: ти грязна жидовка»³⁴. І таких прикладів прояву антисемітизму з боку дітей, на відміну від дорослих у спогадах зафіксовано багато. Певною мірою, така поведінка дітей показує антисемітський характер батьків, оскільки діти дозволяли собі висловлювати те, про що говорили вдома їхні батьки, які з різних причин не проявляли це відкрито. Побічним прикладом цього є спогад уже згадуваної Діни Дрезнер, яка відмічала, що відносини між євреями та русинами до війни загалом були хороші, але коли русини святкували весілля у сусідньому від їхньої хати готелі, то вони намагалися не виходити на вулицю, бо русини ставали, дослівно: «дикими, коли напивалися». Подібній конфлікту побутового характеру мали місце і в період Карпатської України. 31 січня 1939 року у селі Драгово, за повідомленням місцевої жандармської станції, відбулося «протижидівське безчинство». Було побито вікна у 6 єврейських будинках. Напад здійснили біля 20-30 молодиків русинського/українського походження. Причиною конфлікту за звітом жандармерії стало побиття робітника Івана Ришка місцевими євреями, які відомстили йому за напад, який той із друзями, будучи на підпитку, раніше здійснив проти драгівського єврея Ісака Янковича³⁵. Не виключено, що у таких побутових суперечках могли брати участь і карпатські січовики, що в майбутньому могло вплинути на негативне сприйняття їх євреями. Такі випадки показують, що антисемітські упередження панували серед місцевого населення, але часто проявлялися вони, так би мовити, у несвідомому стані.

Загалом, чехословацька влада намагалася обмежити вплив євреїв на крайову економіку за рахунок впровадження земельної реформи, поширення мережі кооперативів та банків із можливістю взяття дешевих кредитів та боротьбою із алкоголізмом. Як відзначив класик чеської літератури Іван Ольбрахт у нарисі «Село одинадцятого століття» (1932), пануванню євреїв-фінансистів на міжвоєнному Закарпатті покладали край «Підкарпатський банк», «Легіобанк», «Словацький банк» і «Дунайський банк», що давали позики під низькі відсотки. У крупних містах легіонерські швейні майстерні та взуттєві магазини чехословацького концерну «Батя» перебрали на себе задоволення попиту на товари і послуги, що невпинно зростав у регіоні³⁶. Проте результати цих нововведень мали частковий ефект, особливо у віддаленій гірській місцевості. За спогадами жителя м. Рахова Юрія Ерстенюка, з встановленням автономної влади Карпатської України, її сприйняття серед людей було дуже піднесеним. Одним із факторів піднесення, як він згадував, було сподівання на те, що: «вже нас не будуть жиди обважувати, будуть наші крамниці. Не буде така велика данина»³⁷.

Такі очікування призвели до активізації звернень місцевого населення до нової влади про врегулювання різного роду суперечок з євреями. Так, 18 лютого 1939 року до міністерства господарських справ надійшло звернення від пароха села Вонігово Юрія Станинця, де вимагалось від влади зобов'язати місцевого єврея Вольфа, який збирався емігрувати до Америки, продавати свої землі місцевим селянам, а не сільському нотарю чехові. Як зазначалося у зверненні: «...у Вонігові половина хутора є в руках 3-4 жидів і майже ціле село робить у сих жидів ту землю на третє. Та ось, коли жиди вже хочуть продати землю і народ хоче купити, бо велика недостача землі між селянами, земля йде в чужі руки. Прошу в імені народа, шоби було видано розпорядження, шо в сяких случаях перші

³² Slomovitz Eva, USC Shoah Foundation Institute testimony of Slomovitz Eva, VHA Interview Code: 24130

³³ Rae Halpern. *The Light behind The window*. New York, NY, Shengold Publishers, Inc. 1991, P. 38-39

³⁴ Esther Offer, USC Shoah Foundation Institute testimony of Esther Offer, VHA Interview Code: 21141

³⁵ Аржевітін Станіслав. *Карпатська Україна*: ... с. 235.

³⁶ Офіцинський Роман. *Євреї Карпатської України (1938-1939)*: ... сс. 29-42.

³⁷ Зан Михайло. Політична участь етнічних меншин у державотворенні Карпатської України // *Карпатська Україна – незалежна держава. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України (Ужгород, 14-15 березня 2019 р.)*. Ужгород: «Аутдор-шарк», 2019, с. 50-76

покупці землі мають бути українці, хлібороби того села, де земля знаходиться»³⁸. Селяни та січовики села Верб'яж 28 лютого зверталися до Центральної української народної ради з вимогою змінити «сільський жидівський уряд», оскільки, як було зазначено у заяві: «Ми з нашими ворогами ни гони працювати і не хочемо».

Також селяни зверталися до місцевих відділів січовиків, які часто самовільно виконували роль судів у цивільних спорах між місцевими селянами та євреями. У січні 1939 року жандармська станція у с. Торунь подала обширний звіт районному управлінню у Воловому про такі випадки у своїй зоні відповідальності. Серед причин суперечок: потрава паші, невиплата боргів, недоплата при купівлі товару, тощо. В усіх випадках, як зазначено у звіті, при розгляді цих справ залучалися місцеві січовики, які переважно приймали рішення на користь селян із застосуванням методів грубої фізичної сили проти євреїв. Так сталося із Ханом Фуксом із Торуня, якого січовики побили в результаті майнової суперечки між ним і жителями села Лопушне Анною Баранчуковою, яка звернулася до місцевої Січі за допомогою³⁹. Як писав націоналістичний часопис «Наступ»: «... жиди так збогатіли на селянській кривді, що нині вони є дуками, а селяни знайшлися над пропастью безвихідної ситуації»⁴⁰

Про антиєврейські акції КС писав британський журналіст Майкл Вінч, який перебував в Хусті. Підґрунтям акцій вважав економічне домінування євреїв, яких обкладали податками; спекулянтів заарештовували, бізнес конфісковували. Як ми бачимо, такі дії часто були провоковані самими селянами, які у Карпатській Січі вбачали силу, що здатна вирішити їх майнові суперечки із євреями та послабити їх монопольне становище. Інколи антиєврейські дії, зокрема фінансові стягнення з євреїв, були елементом зловживань окремих місцевих чиновників та командирів Карпатської Січі⁴¹. Проте такі випадки носили локальний характер, не були системними і санкціоновані автономною владою і, ймовірно, залежали від ідеологічних переконань чи просто меркантильного інтересу членства та лідерів місцевих осередків. Як результат можемо констатувати, що антисемітизм із проявами фізичного насилля не був новим явищем міжетнічних відносин в регіоні, але в цей час змінилися умови його розвитку. З побутового та релігійного антагонізму між двома національними меншинами, протягом досліджуваного періоду відбувається певна зміна ролей, де одна із сторін почала виступати як домінуюча сила в регіоні, що призводило до наростання протиріч та проявів фізичного насилля.

Водночас, як уже було сказано, політичне керівництво Карпатської України не було схильне до радикального ставлення до єврейської громади і попри політичну орієнтацію на Німеччину, навіть намагалася налагодити взаємовигідні стосунки з євреями з огляду на їх вагомий вплив на регіональну економіку. Така поміркована політика уряду викликала опозицію в середовищі радикально налаштованих карпатських січовиків. Про це яскраво свідчить лист М. Бандусяка від 22 лютого 1939 р. до слідчої комісії при Президії Української Центральної Народної Ради (Хуст) про недоліки в діяльності Карпатської Січі та окремих осіб. «Обвинувачення вношу проти них не з яких-небудь особистих міркувань, а виключно в публічному інтересі, – пояснював він. – Як є загальнозвісно, групу так званої націоналістичної молоді представляють І. Рогач, С. Росоха, І. Роман, а з ними співпрацюють Галаган, В. Забавський, І. Петрусь, Ю. Химинець та ін.... Підкопують авторитет українського правительства, спеціально міністра Ревая, твердячи, що його минулість не дає запоруку правильного ведення держави, а п. прем'єр Волошин старий і малоенергійний, тому таку владу треба міняти... Особисто і при помочі січовиків агітують проти офіційного часопису «Нова Свобода», мовляв, вона... соціалістична, називаючи її редакторів марксистами. Це твердив Забавський та Петрусь, і не таїться тим переконанням Рогач». Згадувалося у цьому листі і про антиєврейські заходи січовиків: «...Січовики підозрюються в розбоях, було сконстатовано, що ходять п'яні, по галицькому звичаю терором видирають від жидів гроші і подібне ... І. Рогач закликав січовиків розбивати вікна, бити жидів по морді та зривати чеські прапори. Внаслідок такого виховання січовики билися з вояками і поліцією»⁴².

Таке опонування Карпатської Січі до уряду Карпатської України спонукало Августина Волошина повністю підпорядкувати організацію, яка своїм радикалізмом, інтригами та провокаціями додавала автономній владі чимало клопоту. Головним центром опозиції до уряду був Військовий Штаб, сформований переважно із членів ОУН. На початку березня 1939 року за погодженням із

³⁸ Аржевітін Станіслав. *Карпатська Україна: ...* сс. 256-257.

³⁹ Аржевітін Станіслав. *Карпатська Україна: ...* с. 233.

⁴⁰ На Верховині не весело // *Наступ*, число 11 (17), 8 березня 1939 р., с. 4

⁴¹ Зан Михайло. Єврейська етнічна громада Карпатської України у спогадах британського журналіста та дипломата Майкла Вінча // *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина*. Ужгород, 2019, сс. 100-106.

⁴² Аржевітін Станіслав. *Карпатська Україна: ...* сс. 818-821

центральною владою у Празі мала бути проведена ревізія особового складу й заміна всього командного складу на 300 українських старшин з чехословацької армії. Результатом цих змін мало стати очищення Січі від емігрантських елементів, яких планували вислати в табори праці або за межі Карпатської України, а в ОНОКС мали залишитися виключно автохтони⁴³. Проте через окупацію Карпатської України Угорщиною ці плани так і не були реалізовані.

Таким чином, на рубежі 1938-1939 років єврейська громада Закарпаття зіткнулася із першим випробуванням напередодні трагічних подій Голокосту в роки Другої світової війни. Угорська та українська влада, що утвердилися по обидва боки новоствореного, після листопада 1938 року, кордону по різному будували свою політику по відношенню до єврейської громади. З встановленням угорської влади у південній частині регіону єврейські підприємці зіткнулися із законодавчими обмеженнями своєї діяльності, а багатьох євреїв піддавали переслідуванню за професійні та прокомуністичні настрої. Попри прихильне ставлення частини єврейського населення краю до угорців, нова влада розглядала їх, як чужорідний та ворожий в політичному плані елемент та небезпечний з точки зору економічної безпеки держави. Найбільш радикально були налаштовані військові, які здійснювали акти фізичного насилля проти євреїв на основі ідеологічних переконань.

Подібна ситуація склалася і в Карпатській Україні, проте антиєврейські заходи не знайшли відображення в офіційних діях влади. Натомість автономна влада, з огляду на складну економічну та політичну ситуацію, намагалася заручитися підтримкою євреїв. Толерантне ставлення до євреїв було і у прем'єр-міністра автономії та лідера українофільського руху в регіоні Августина Волошина. Важливо відмітити, що уряд Карпатської України складався із представників місцевої інтелігенції, учасників різних політичних сил міжвоєнного періоду (Соціал-демократична, Аграрна та Християнсько-народна партії), ідеологія яких не передбачала пропаганду міжетнічного протистояння і базувалася на засадах дотримання прав і свобод національних меншин. Більш радикально єврейське питання розглядалося в середовищі військово-політичної організації «Карпатська Січ». З поширенням ідей українського націоналізму та політична орієнтація на нацистську Німеччину в середовищі карпатських січовиків, сприйняття євреїв набуло нових форм – як чужорідного в національному і ворожого в політичному плані елементу, проте домінуючим все ж залишався економічний чинник у ставленні до євреїв. Мали місце і експропріативна активність січовиків та прояви насилля проти євреїв, але їх масовість, характер і послідовність є доволі суперечливі, як і толерування таких дій зі сторони карпатоукраїнської влади. Вважаємо, що у питанні становища євреїв в період Карпатської України варто розмежовувати ставлення автономної влади, що намагалася налагодити взаємовигідні стосунки із місцевою єврейською громадою і погляди Карпатської Січі, які мали виражений антисемітський характер.

Джерела та література

Аржевітін Станіслав. *Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи*, Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013, 868 с.

Балабан Богдан, Гайдук Тарас. Карпатська Україна та єврейське питання (жовтень 1938 – березень 1939) // *Україна модерна: міждисциплінарний науковий часопис*, № 24: Єврейські історії українських теренів, 2017, с. 41-63.

Бірчак Володимир. *Карпатська Україна: Спогади й переживання*, Ужгород: Гражда, 2007, 198 с.

Ваків Марієтта. Воєнна підготовка угорської армії в жовтні-листопаді 1938-го року для повернення Закарпаття в Угорщину на основі поглядів Міклоша Козмо // *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття [Текст]: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф.*, 5-6 червня 2014 р. К., 2014, сс. 394-396.

Ваків Марієтта. Питання галицьких євреїв-мігрантів в угорській історіографії кінця XIX-початку XX століть // *Науковий вісник УжНУ, Серія: Історія*, вип. 1 (32), 2014, сс. 135-146.

Гийдел Ернест. Ахіллесова діра [Рец.]: Raz Segal. Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown and Mass Violence (1914-1945). Stanford University Press, 2016 // *Україна модерна: міждисциплінарний науковий часопис*, № 24: Єврейські історії українських теренів, 2017, сс. 170-189.

Drezner Dina, USC Shoah Foundation Institute testimony of Drezner Dina, VHA Interview Code: 30181.

Елинек, Й.-А. *Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848-1948)*, Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2010, 498 с.

⁴³ Посівнич Микола. *Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929-1939 роках*, Львів: ТзОВ Видавнича фірма «Афіша», 2010, с. 205; Пагіря Олександр. *Карпатська Україна в документах ...* сс. 146-147.

Esther Offer, USC Shoah Foundation Institute testimony of Esther Offer, VHA Interview Code: 21141
Жаткович Юрій. *Замітки етнографічні з Угорської Русі* [online] URL: <http://litopys.org.ua/rizne/etno02.htm> (дата звернення: 16.08.2023)

Жиди в статистиці // *Нова свобода*, число 17, 27 січня 1939 р., с. 4.

Закріпити перемогу! // *Наступ*, число 9 (15), 1 березня 1939 р., с. 1

Зан Михайло. Політична участь етнічних меншин у державотворенні Карпатської України // *Карпатська Україна – незалежна держава. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України (Ужгород, 14-15 березня 2019 р.)*, Ужгород: «Аутдор-шарк», 2019, сс. 50-76.

Зан Михайло. Єврейська етнічна громада Карпатської України у спогадах британського журналіста та дипломата Майкла Вінча // *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина*. Ужгород, 2019, сс. 100-106.

Михайлюк Марина. Закарпатська преса про ставлення урядовців Підкарпатської Русі/Карпатської України та Карпатської Січі до єврейської громади (до 80-річчя проголошення незалежності Карпатської України) // *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*, вип. 1(40), 2019, с. 70-77;

Міністр Ревай до представників преси в Празі // *Нова Свобода*, число 38, 21 лютого 1939 р., с. 5

На Верховині не весело // *Наступ*, число 11 (17), 8 березня 1939 р., с. 4

Офіцинський Роман. Євреї Карпатської України (1938–1939): соціально-економічне і національно-культурне становище // *EUROPA ORIENTALIS: Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw bałtyckich*, 11 (2020), сс. 29-42;

Пагіря Олександр. *Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: у 2 кн. КНИГА I*, Львів: Україна Модерна; Видавництво Українського Католицького університету, 2020, 356 с.

Подання секретаріату Українського національного об'єднання тексту програми УНО на реєстрацію до Міністерства внутрішніх справ Карпатської України // *Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України. Том 1*, Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020, сс. 222-225.

Посівнич Микола. *Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929-1939 роках*. Львів: ТзОВ Видавнича фірма «Афіша», 2010, 368 с.

Радченко Юрій. *Забуте насилля: Карпатська Січ та євреї (1938-1939)* [online] URL: www.uamoderna.com/md/radchenko-carpathian-sich/2016, (дата звернення 16.08.2023)

Rae Halpern. *The Light behind The window*. New York, NY, Shengold Publishers, Inc. 1991, pp. 38-39.

Сірко О. Справа еміграції з територій окупованих Мадярщиною, в Карпатській Україні (розмова з др-ом М. Бандусяком, комісаром еміграції в К. Україні) // *Нова Свобода*, 1939, Число 46, с. 4.

Segal Raz. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown and Mass Violence (1914-1945)*. Stanford: Stanford University Press, 2016, 196 p.

Славик Юрій. *Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті*, Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017, 156 с.

Slomovitz Eva, USC Shoah Foundation Institute testimony of Slomovitz Eva, VHA Interview Code: 24130

Stark Tamás. *Hosszú út az „idegen” zsidók galíciai deportálásához* [online]. URL: <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1955-hosszu-ut-az-idegen-zsidok-galiciai-deportalasahoz> (дата звернення: 16.08.2023).

Стахів Євген. *Крізь тюрми, підпілля і кордони. Повість мого життя*. Київ: Рада, 1995, 318 с.

Тиводар Михайло. *Етнодемографічні процеси на Закарпатті (I – початок III тисячоліття)* [online] URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/37879/01-Tyvodar.pdf?sequence=1> (дата звернення 16.08.2023)

Frankl Michal. Země nikoho 1938. Deportace za hranice občanství // *Forum Historiae*, roč. 13, č. 1, 2019, ss. 92-115.

Что с „Еврейской Центральной Канцелярией” ? // *Карпаторусский голос*, 1939, 12 марта, с. 2.

Що нового в Ужгороді? // *Нова Свобода*, 1939, число 22, с. 3

Yurii SLAVIK

Jews of Transcarpathia on Both Sides of the Border (1938-1939)

The article deals with the situation of the Jewish community of Subcarpathian Rus after the establishment of a new border between Hungarian kingdom and Czechoslovakian republic based on the results of the First Vienna Arbitration on November 2, 1938. The attitude towards the Jews from the Hungarian authorities in the southern part of the region, as well as from the autonomous authorities of Carpathian Ukraine in the north during the period of 1938-1939, is analyzed. It was found that in the Hungarian part of the region, despite the favorable attitude of a large part of Jews to the new government, Jewish entrepreneurs faced legal restrictions on their activities, and many Jews were persecuted for their pro-Czech and pro-communist sentiments. The most radical were the Hungarian military, who committed acts of physical violence against Jews. The article pays special attention to Carpathian Ukraine, where the Jewish community held an important place in the local economy and was the second ethnic community in the region. A revitalization of anti-Semitic tendencies in the autonomy, mainly on the part of the military-political organization Carpathian Sich was ascertained. At the same time, the attempts of the government of the Carpathian Ukraine, headed by Prime Minister Augustyn Voloshyn, to establish mutually beneficial relations with the region's Jewish community were noted.

Key words: Hungary, Carpathian Ukraine, Jews, Carpathian Sich, antisemitism, Holocaust.

УДК: [39:929.7+821.161.2](477)»18/19»

ГЕОПЕТИКА ПОГРАНИЧЧЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ОПТИЦІ

Олександр ВАСЯНОВИЧ

Прояви соціальної ідентичності дрібної шляхти кінця ХІХ – початку ХХ століття в українській художній літературі

- **Олександр ВАСЯНОВИЧ**
Прояви соціальної ідентичності дрібної шляхти кінця ХІХ – початку ХХ століття в українській художній літературі..... 93
- **Юлія АРТИМИШИН**
Сучасна українська література про депортованих українців з Польщі: прикордоння та малі батьківщини..... 104
- **Інна ШУМСЬКА**
Ідентичність поляка в умовах вимушеної еміграції (на матеріалі Мирослава Мацеровського «Samí swoi i obcy»)..... 111
- **Олена БОНДАРЕВА**
Ідентичність українців у межових ситуаціях війни (на матеріалі української драматургії 2022 року)..... 117
- **Михайло КРАСІКОВ**
Слобідська Україна: маркери культурної ідентичності мешканців регіону часів російської агресії..... 134

У статті розглядаються прояви соціальної ідентичності дрібної шляхти в матеріальній та духовній культурі, висвітлені в літературних творах українських письменників другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Між шляхтою і селянством була помітна ворожнеча з усталеним поділом на «своїх» і «чужих». Шляхта в різних регіонах України жила переважно компактно, відмежовуючись від селянства навіть у церкві, школі, корчмі. Характерною рисою шляхти була зарозумілість, якою вона постійно хизувалась.

Проживаючи тривалий час на селі, шляхта, як і решта селян, займалася землеробством і тваринництвом. У будівництві житла шляхта практично не відрізнялася від простих селян, але вона намагалася внести в свій побут європейські риси, доповнюючи його окремими деталями: вирізуючи більші вікна, настеляючи підлогу в кімнатах, встановлюючи міські меблі тощо. Перебуваючи в схожих соціально-економічних умовах, шляхта споживала подібну їжу, що й селяни. Набагато більше відмінностей простежується в стилі одягу. В шляхетському одязі все більше речей почали виготовляти з купованих фабричних матеріалів. Одяг шляхти здебільшого відповідав одягу сільського населення, хоча мав певні міщанські елементи.

Шляхта не мала істотних відмінностей у духовній культурі. У літературі чітко простежуються своєрідні упередження шляхти щодо шлюбно-сімейних відносин. Намагаючись зберегти кастову замкнутість, шляхта укладала шлюби лише між особами своєї соціальної групи.

Розглянутий етнографічний матеріал дозволяє зробити такі висновки:

У літературній творчості українських письменників ХІХ – початку ХХ ст. знаходимо більш-менш значні відмінності в побутовій культурі шляхти, що відрізняла її від навколишнього селянства. Специфічні деталі будівництва житла, виготовлення одягу, громадської діяльності, родинних стосунків тощо завжди підкреслювали відмінність знаті від інших жителів. Незважаючи на відсутність будь-якого впливу на політичне життя Росії та Австро-Угорщини в ХІХ – на початку ХХ ст., дрібна шляхта продовжувала групуватися в окремий соціальний прошарок. Шляхта свідомо підтримувала ці відмінності, намагаючись таким чином підкреслити свою знатність і перевершити селянство.

Ключові слова: шляхта, матеріальна культура, духовна культура, ідентичність, художня література

Українська дрібна (ходачкова, малоземельна, дрібнопомісна, околична) шляхта, як особлива соціальна група, мала окремі, притаманні саме їй, елементи традиційно-побутової культури, що впливало на рівень збереження її самобутності та внутрішньої консолідації. Феномен шляхтича особливо цікавий для періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст., оскільки шляхетські привілеї практично втратили своє значення. Дрібна шляхта, яка за своїм матеріальним становищем майже не відрізнялася від селянства, намагалася зберегти свою станову вищість. Загалом процес ідентифікації особи відбувається за умови протиставлення себе комусь «чужому», не такому, як «я». У цьому випадку критерієм самоідентичності може бути належність до певної соціальної групи: шляхти чи селян, що проявилось у побуті через певні особливості матеріальної та духовної культури. Ця стаття присвячена помітній неприязні між шляхтою та селянством з усталеним поділом на «своїх» та «чужих», висвітленій в українській художній літературі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Грушевський Михайло. *Барська околична шляхта до кінця XVIII ст.* Львів : Світ, 2002, Т. 5, сс. 323-325.

Долецький Віктор. *Зникаюче дрібне дворянство Правобережної України чи загадка чиншової шляхти* [online] URL: <https://prashhur.com/zniayuuche-dribne-dvoryanstvo-pravoberezhnoyi-ukrayini-chi-zagadka-chinshovoyi-shlyahiti/> (дата звернення 30.05.2023).

Зубрицький Михайло. Село Мшанець Старосамбірського повіту: Матеріали до історії галицького села // *Записки Наукового Товариства Шевченка*, Т. 70, 1906, сс. 114-167.

Історія Витвиці в документах і спогадах / Уклала О. Витвицька. [Б. м. : Б. в.], 1992, 119 с.

Комарники [online] URL: <http://vysochanskiy-sas.com/komarniki/241-komarniki> (дата звернення 30.05.2023).

Кузич-Березовський Іван. *Березівське боярство на тлі історії України*, Детройт : [Б. в.], 1962, 320 с.

Несен Ірина. Околична шляхта на теренах північно-східної Житомирщини: особливості історичного розвитку та етнографічного життя // *Наукові записки з української історії*, № 21, 2008, сс. 84-97.

Несен Ірина. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу // *Народна творчість та етнографія*, № 6, 2004, сс. 91-97.

Несен Ірина. Поховальні та поминальні обряди в середовищі "околичної" шляхти Північно-Східної Житомирщини (кінець XIX – початок XX століття) // *Вісник Львівського університету. Серія історична*, Вип. 44, 2009, сс. 241-264.

Нечуй-Левицький Іван. *Живцем поховані*, Київ : Наукова думка, 1966, Т. 7, сс. 260-293.

Нечуй-Левицький Іван. *Причепи*, Київ : Наукова думка, 1966, Т. 1, сс. 126-370.

Свидницький Анатолій. *Люборацькі* [online] URL: www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10486 (дата звернення 30.05.2023)

Сливка Любов. *Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772-1914 рр.)*, Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009, 110 с.

Сливка Любов. Польові дослідження етносоціального розвитку дрібної шляхти Галичини впродовж XIX – на початку XX століття // *Матеріали до української етнології*, № 8, 2009, сс. 301-307.

Сородник Семен. *Історія корчинської шляхти. Минуле і сучасне села Корчин*, Львів : Панорама, 2002, 64 с.

Тхоржевська Тетяна, Якиминська Любов. Левко Юркевич і покодимська шляхта // *Народна творчість та етнографія*, № 4, 2013, сс. 138-139.

Український народний одяг XVIII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського, Київ : Наукова думка, 1988, 272 с.

Франко Іван. *Довбанюк* [online] URL: www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3853 (дата звернення 30.05.2023).

Франко Іван. *Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу. Деяко про шляхту ходачкову*, Київ : Наукова думка, 1980, Т. 26, сс. 180-186.

Цеглинський Григорій. *Шляхта ходачкова*, Львів : [Б. в.], 1911, 115 с.

Чайковський Андрій. *Малолітний*, Київ-Станіславів : [Б. в.], 1920, 152 с.

Чайковський Андрій. *Олюнька*, Львів : Каменярь, 1966, сс. 77-240.

Чайковський Андрій. *У чужому гнізді. Повісті з XIX ст.*, Львів : Червона калина, 1994, Т. 5, сс. 26-348.

Черв'як Корній. *Килимарство на Коростенщині* // *Краєзнавство*, № 3-10, 1929, сс. 13-44.

Черв'як Корній. *Шляхта околишня на Коростенщині*, Коростень : [Б. в.], 1928, 20 с.

Яковенко Наталія. *Україна аристократична // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст.*, Київ : Україна, 1994, сс. 301-344.

Oleksandr VASIANOVICH

Manifestations of the Social identity of the Petty Nobility of the late 19th and early 20th Centuries in Ukrainian Fiction

The article examines the manifestations of the social identity of the petty nobility in terms of material and spiritual culture, highlighted in the literary works of Ukrainian writers of the second half of the 19th and early 20th centuries.

There was noticeable hostility between the gentry and the peasantry, with an established segregation into "ours" and "strangers". The gentry in different regions of Ukraine lived mostly compactly, distancing themselves from the peasantry even at church, school, and inn. A characteristic feature of the gentry was arrogance, which they constantly flaunted.

Having lived in the countryside for a long time, the gentry, as well as the rest of the peasants, were engaged in agriculture and cattle breeding. In house-building housing, the gentry practically did not differ from ordinary peasants. But the gentry tried to introduce European features into their home life, supplementing it with individual details: cutting out more oversized windows, laying floors in rooms, installing urban furniture, etc. The gentry consumed food similar to that of the peasants. They were in similar socio-economic conditions. Much more significant differences can be traced in the style of clothing. In aristocratic clothing, more and more things began to be made from purchased factory materials. Gentry clothes mainly corresponded to those of the rural population, although they had certain bourgeois elements.

The gentry did not have significant differences in spiritual culture. The literature clearly traces the gentry's peculiar prejudices regarding marriage and family relations. The gentry concluded marriages only between persons of their social group, trying to preserve their caste isolation.

The considered ethnographic material allows us to draw the following conclusions: In the literary work of Ukrainian writers of the 19th and early 20th centuries, we find more or less significant differences in the household culture of the nobility, which distinguished it from the surrounding population. Specific details in building a house, making clothes, social activities, family relations, etc., always emphasized the distinction of the nobility from other residents. Despite the lack of particular influence on the political life of Russia and Austria-Hungary in the 19th and early 20th centuries, the minor gentry continued to group as a separate social stratum. The nobility consciously maintained these differences, trying in this way to emphasize their nobility and surpass the peasantry.

Keywords: the gentry, material culture, spiritual culture, identity, fiction

УДК 821.161.2.09»20»:314.151.3-054.74(=161.2)

Юлія АРТИМИШИН

Сучасна українська література про депортованих українців з Польщі: прикордоння та малі батьківщини

У статті коротко окреслено основні етапи вивчення простору та територій. Зокрема виділено поняття «топографічний поворот», «просторовий поворот», геопетика. Проаналізовано українську художню та публіцистичну літературу про Закерзоння, депортованих українців з Польщі. Виділено ключові сюжетні лінії, які присвячені польсько-українському прикордонню, депортованим українцям з Польщі та сучасній українській громаді у Польщі. Зауважено, що художня література презентує головно сконструйований простір малої батьківщини та сентименти пов'язані з ним. Натомість стверджено, що у публіцистиці висвітлено проблематику польсько-українських відносин, існування української громади, підтримання її ідентичності.

Ключові слова: українська література, депортовані українці з Польщі, польське-українське прикордоння, образ малої батьківщини, ностальгія.

Війна в Україні через вторгнення Російської Федерації принесла численні втрати, внесла суттєві корективи у життя, вплинула на зміни простору. У цій геополітичній реальності, яка постала після двох світових воєн, розпадів союзів держав поняття простору (глобалізації та глокалізації), поняття кордону-бар'єру-межі, а водночас перспективи їх дослідження залишаються надалі важливим.

Актуалізація дослідження середовища/території, їх цілісності в гуманітаристиці здійснена в наукових працях представників Школи «Анналів» та італійських істориків, прихильників галузі мікроісторії¹. Світоглядні зміни у 1960-1970-х рр. та поява нової філософської парадигми постмодернізму, уможливили подальші методологічні пошуки у гуманітарних науках. Ці перетворення та дискусії в контексті так званого «лінгвістичного перевороту», вплив різних дискурсів глобалізаційного руху змінили культурну історію². Невпинна цифрова революція та поява нових інструментів, низка технічних нововведень розширили можливості досліджень пов'язаних із простором³.

Новий етап ознаменував так званий «топографічний поворот» у культурологічних розвідках. Картографування та вивчення простору стає топосом, загальнопоширеним підходом у культурологічних працях, іншими словами відбувається зміна історіографічного нарративу на етнографічну перспективу⁴, адже уявлення про навколишнє середовище «представлене у тих чи тих географічних образах, є продуктом конкретної культури»⁵.

Чергове поживлення у 1980-х рр, зокрема оновлення та творення дискурсів простору у різних аспектах людської діяльності, багатоманітних вимірах ідентичності витворило цілісне розуміння соціального життя⁶. Отже від 1990-х рр. зросло зацікавлення істориків тематикою просторового виміру минулого, яке у свою чергу сприяло кооперації з науковцями з геоісторії та культурної

¹ Kümin B., Osborne C. At Home and in the Workplace: A historical introduction to the «spatial turn». *History & Theory. Studies in Philosophy of History*. Middletown: Wesleyan University, 2013. Vol. 52, Is. 3: *Forum: At Home and in the Workplace: Domestic and Occupational Space in Western Europe from the Middle Ages*. p. 308

² Kümin B., Osborne C. At Home ... p. 309

³ Ibid. 309

⁴ Weigel S. On the «Topographical Turn». *Concepts of Space in Cultural Studies and Kulturwissenschaften*. A Cartographic Feud // *European Review*, 2009. Vol. 17, p. 191.

⁵ Яковенко Н. *Вступ до історії*. Київ: Критика, 2007, с. 219.

⁶ Warf B., Arias S. Introduction: the reinsertion of space in the humanities and social sciences. *The Spatial Turn Interdisciplinary perspectives* / Ed. B. Warf and S. Arias. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2008, p. 4.

географії⁷. Цей методологічний злам прийнято називати «просторовим поворотом». Осмислення простору, створення його образів, символіки, деконструкції знаходить своє продовження у різних галузях гуманітарної науки, міждисциплінарних підходах. На межі 1980-1990-х років серед гуманітарних дисциплін стараннями шотландського поета та філософа Кеннета Вайта навіть був виділений окремий динамічний напрямок «геопоетики». Галузь об'єднує дослідницькі практики спрямовані на вивчення способів творення в літературі, мистецтві та культурі простору, а також методів надання йому сенсу⁸.

Слід зауважити, що цей концепт геопоетики користуються популярністю не лише у науковців, а й використовується з політико-ідеологічною метою. У 1995 р. у Москві створено «Кримський геопетичний клуб» (куратором обрано Ігоря Сіда) як підсумок «Босфорського форуму сучасної культури», що проходив в м. Керч та на о.Тузла⁹. За ширмою поетичного клубу, який радше тяжів до «псевдонауковості», чи то пак нагадував розваги інтелектуалів, відбувалось систематичне впровадження ідеї геопоетики, яка мала прийти на зміну геополітики. Саме з таким лозунгом «Кримський клуб» у 1996 р. організував Першу конференцію по геопоетиці, у якій особливе місце призначалось Кримському півострову, що мав стати «полігоном» для реалізації цієї ідеї¹⁰.

Про маніпулятивність цих тез про особливий простір для порозуміння, який ніби то творили представники «Кримського клубу» свідчить стаття його очільника – Ігоря Сіда, опублікована у червні 2014 р. із промовистою назвою «Геопоетика Криму». Як зауважував автор, «... з точки зору "художньої" геопоетики, Крим історично був відірваним від України. З точки зору наукової та прикладної геопоетики спостерігається така ж картина»¹¹. На початку 2014 р., коли він побачив, що Україні загрожує вибух через не вирішену «соціокультурну напругу», він знову повернувся до цієї проблеми, але було занадто пізно. Адже, як зауважував Ігор Сід, проголошені тези у 1999 р. про заміну «геополітики геопоетикою» є утопічними¹². Водночас автор підсумовує, що якщо налагодити взаємодію діячам культури із різних регіонів України, то це «рано чи пізно це відгукнеться розквітом геопетичної творчості – тим, чого трагічно не вистачало в країні до сьогодні». Проте у наступних реченнях сам спростовує свої твердження, зауваживши, що скептично ставить ся до можливості повернення Криму до України¹³.

В українській науці вивчення регіонів, простору, їх теоретико-методологічних підстав висвітлювалося на сторінках збірника наукових-праць «Регіональна історія України», виданих у 2007-2017 рр. Інститутом історії України Національної академії наук України¹⁴. Ці питання розглянуті у низці розвідок¹⁵ та монографії Ігора Чорновола¹⁶, який ґрунтовно проаналізував концепт фронтиру, його еволюцію, перспективу застосування до вивчення історії України¹⁷. У цьому ж контексті вартими уваги

⁷ Torre A. A «Spatial Turn» in History? Landscapes, Visions, Resources. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. Paris, 2008, Nr. 5 (63). URL: https://www.cairn-int.info/article-E_ANNA_635_1127--a-spatial-turn-in-history.htm (дата звернення: 24.02.2020)

⁸ Kasperski E. Geopoetyka. Ku nowej poetyce przestrzeni – pierwszy krok w smurach... *Geografia wyobrazona regionu. Literackie figury przestrzeni* / red. D. Kalinowski, M. Mikołajczak, A. Kuik-Kalinowski. Kraków: Universitas, 2014, s. 22.

⁹ Крымский геопетический клуб: правда о Крымском клубе. URL: <http://www.liter-net.1gb.ru/club/index.html> (дата звернення 10.03.2020).

¹⁰ «От геополитики – к геопетике». Первая конференция по геопетике. Москва, Крымский клуб (Крымский геопетический клуб) 24.04.96 г. URL: <http://www.liter-net.1gb.ru/geopoetics/> (дата звернення 10.03.2020)

¹¹ Сид И. Геопетика Крыма. URL: <https://politconservatism.ru/articles/geopoetika-kryma> (дата звернення 11.03.2020).

¹² Сид И. Геопетика Крыма. URL: <https://politconservatism.ru/articles/geopoetika-kryma> (дата звернення 11.03.2020).

¹³ Сид И. Геопетика Крыма...

¹⁴ Регіональна історія України: зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JUJ_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21COLORTERMS=0&S21STR=regions (дата звернення 02.03.2020).

¹⁵ Чорновол І. Теорія компаративних фронтірів. *Регіональна історія України: збірник наукових статей*. Київ, 2009, Вип. 3, сс. 41-66; Його ж : Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру. *Регіональна історія України: збірник наукових праць*. Київ, 2011, Вип. 5, сс. 77-110; Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України / *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2013, Вип. 23, сс. 260-282.

¹⁶ Чорновол І. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Київ: Критика, 2016, 374 с.

¹⁷ Чорновол І. *Компаративний підхід. Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України / Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Київ: Критика, 2016, сс. 163-187; Його ж : Перспективи застосування теорії фронтиру до історії України (лабораторія історика компаративних фронтірів) / *Чорновол І. Компаративні фронтири...* сс. 191-264.

ані своєї мови. Тільки то, що в хаті... Ще й боялись поляків, а поляки нас сі бояли. Їх попередили, що то їдуть бандити, бандитів везуть»⁴³; «Привезли нас. А тут така ріка, в нас такої не було. Люди сі перестрашали, що привезли нас та й хочуть потопити»⁴⁴.

Натомість герої із другого та третього покоління – це ті нащадки, які вистояли, вирости із виплеканим батьками почуттям українськості, зрештою самі долучились до розбудови української громади в тій чи іншій мірі. Історії цих людей, розкиданих по цілій Польщі, це і про травми батьків, які пережили виселення, концтабір Явожно: «Вони у Явожно, крім усього іншого, сильно голодували. І потім тато, куди б не вибирався з хати, навіть на кілька годин, у сусіднє село, то завжди брав з собою чай і булки»⁴⁵, їх вплив на подальше життя, прагнення повернутись до рідних сторін: «Я там просто існував, чекав на Україну! Далі я би в тій Канаді згнів...»⁴⁶ (оповідає пан Іван, який переїхав у рідне село Воля Романова після еміграції до Канади, а його батько повернувся у 1950-х роках; практикування, чи то пак збереження власної ідентичності, збудованої на уявленнях, частково ідеалістичних споминах про Україну: «В нас у родині ніколи не розмовляли польською – батьки нас вчили української, це була перша наша мова. Польську я вже почула від дітей, з якими гралася. Батьки нам розказували, що наша Батьківщина – Україна... А де для вас Батьківщина?... – Україна!... Батьки не знали України, але при тому ніколи не говорили, що вони жили у Польщі. Вони казали: у нас вдома» (розмова із Стефанією)⁴⁷.

Ще однією важливою сюжетною лінією, яка присутня майже у всіх розмовах із дітьми та внуками українців Польщі є питання побудови власної ідентичності, пошуки орієнтирів, які б допомагали надалі творити та відчувати свою українськість⁴⁸. О. Криштопа чи не вперше висвітлює проблеми поколінь, які виховані в українських традиціях, відчувають дещо менше тиску за своє етнічне походження, проте перед ним все гостріше постає проблема асиміляції⁴⁹.

Висновки. Вивчення прикордоння як особливої території, яка постала внаслідок геополітичних змін, творення та переміщення міждержавних кордонів та водночас простору «зустрічі-взаємозв'язку-супротиву» культур та релігій є можливим за допомогою художньої літератури (публіцистики, репортажів).

Одним з перших прикладів літературного топографування простору Закерзоння в українській художній прозі можна вважати твір «Вічний календар» (2019 р.) Василя Махна. Героями оповіді є мешканці вигаданого села на лівому березі Сяну, яких депортували до України 1945 р. (у село на Поділлі звідки також виселили місцевих мешканців – поляків). У центрі сюжету розповіді про організацію переселення українців та поляків, подальшого життя депортованих українців України. У творі бачимо збірний образ порубіжжя: маленькі містечка та села, які мають тривалу історію, зокрема і спільного проживання українців та поляків. Цей простір для героїв книги – ідеальне, втрачене місце, куди знову і знову линуть у думках та снах. У публіцистиці натомість головне місце займають мешканці, які творять приватний простір «своєї спільноти».

У репортажах Л. Белея та Я. Сатурчака «Асиметрична симетрія. Польові дослідження українсько-польських відносин» через розмови з українцями Польщі подано короткий нарис життя української громади в Польщі від 1950-х до 1990-х. Звернено увагу на негативні сторони співжиття – стереотипи та непорозуміння щодо українців, однак наголошено на можливості їх подолання (у час Революції Гідності) та об'єднання громад перед викликами демократії.

У публіцистичному збірнику О. Криштопи (2019), який вийшов у рік 75 роковин депортації українців з Польщі та 72 річниці акції «Вісла» акцент зроблений на спільноті українців – свідків операції «Вісла» та їх наступних поколінь нащадків. Розмови із старшим поколіннями українців сповнені болісними емоціями страху за перед загрозами щодо збереження української ідентичності в часі комуністичної Польщі в перші роки після примусової депортації. Натомість наступні генерації розповідають про свій шлях до українства, плекання свого простору, відчуття українськості у сучасній демократичній Польщі.

Джерела та література

Белей Л., Сатурчак Л. Асиметрична симетрія. Польові дослідження українсько-польських відносин. Київ: Темпора, 2014, 544 с.

Верменич Я. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018, 351 с.

Верменич Я. Історична регіоналістика: Навчальний посібник / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014, 412 с.

Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / наук. ред. П. Тронько. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003, 516 с.

Верменич Я. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018, 369 с.

Верменич Я. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015, 482 с.

Гаврилів Т. Територія само(в)пізнання: «Чар Марока» Софії Яблонської-Уден. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2019, Вип. 32, сс. 331-340.

Гаврилів Т. Ідентичнісні імплікації: «з країни рижу та опію» Софії Яблонської-Уден. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2018, Вип. 31, сс. 251-266.

Гаврилів Т. Коронний край, прикордонний край, блаженний край? – Galizien Йозефа Рота і Galicien Інґеборґ Бахман. Понад кордонами. Студії німецькомовної літератури / упоряд. Г. Р. Бріттнахер, І. Штефан, Є. Волощук, О. Чертенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013, Вип. 3: Центральні землі – коронні землі – межові землі, сс. 137-147.

Голик Р. Літературний та мемуарно-есеїстичний образ Львова: на перехресті традицій. Слово і час. Київ: Національна Академія Наук України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2015, Вип. 9, сс. 39-49.

Долинська М. Львів: простір на тлі мешканців (XIII-XIX ст.). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2014, 168 с.

Долинська М. Історична топографія Львова XIV-XIX ст. Львів: Видавництво Національного університету Львівська політехніка, 2006, 356 с.

Інтерв'ю з Махно Василем, 1964 р.н., записане 9 вересня 2020 р. Зберігається в архіві авторки.

Kasperski E. Geopoetyka. Ku nowej poetyce przestrzeni – pierwszy krok w smurach... Geografia wyobrazona regionu. Literackie figury przestrzeni / red. D. Kalinowski, M. Mikołajczak, A. Kuik-Kalinowski. Kraków: Universitas, 2014, pp. 21-40.

Криштопа О. Останні українці Польщі. Брустурів: Дискурсус, 2019, 224 с.

Крымский геопоэтический клуб: правда о Крымском клубе. URL: <http://www.liter-net.1gb.ru/club/index.html> (дата звернення 10.03.2020).

Kümin B., Osborne C. At Home and in the Workplace: A historical introduction to the «spatial turn». History & Theory. Studies in Philosophy of History. Middletown: Wesleyan University, 2013. Vol. 52, Is. 3: Forum: At Home and in the Workplace: Domestic and Occupational Space in Western Europe from the Middle Ages, pp. 305-318.

Махно В. Вічний календар. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019, 624 с.

Монолатій І. Від Донецька до Перемишля. Як сучасна література «пам'ятає» українські міста. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019, 256 с.

Нагорна Л. Територіальні ідентичності в системі трансдисциплінарних регіональних досліджень. Регіональна історія України: збірник наукових праць. Київ, 2012, Вип. 6, сс. 35-52;

Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008, 405 с.

«От геополитики – к геопоэтике». Первая конференция по геопоэтике. Москва, Крымский клуб (Крымский геопоэтический клуб) 24.04.96 г. URL: <http://www.liter-net.1gb.ru/geopoetics/> (дата звернення 10.03.2020)

Павлишин М. Література, нація і модерність. Львів, Київ: Центр гуманітарних досліджень, Смолоскип, 2013, 88 с.

Регіональна історія України: зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. URL:http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&l21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=JUU_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=I=&S21COLORTERMS=0&S21STR=regions (дата звернення 02.03.2020).

⁴³ Белей Л., Сатурчак Л. Асиметрична симетрія. Польові дослідження українсько-польських відносин. Київ: Темпора, 2014, сс. 34-36.

⁴⁴ Там само, с. 37.

⁴⁵ Там само, с. 162.

⁴⁶ Там само, с. 101.

⁴⁷ Там само, с. 165.

⁴⁸ Там само, сс. 215-223.

⁴⁹ Там само, сс. 166-167.

Сид И. Геопетика Крыма. URL: <https://politconservatism.ru/articles/geopoetika-kryma> (дата звернення 11.03.2020).

Torre A. A «Spatial Turn» in History? Landscapes, Visions, Resources. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. Paris, 2008, Nr. 5 (63). URL: https://www.cairn-int.info/article-E_ANNA_635_1127-a-spatial-turn-in-history.htm (дата звернення: 24.02.2023)

Warf B., Arias S. Introduction: the reinsertion of space in the humanities and social sciences. *The Spatial Turn Interdisciplinary perspectives* / Ed. B. Warf and S. Arias. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2008, pp. 1-10.

Weigel S. On the «Topographical Turn». Concepts of Space in Cultural Studies and Kulturwissenschaften. *A Cartographic Feud. European Review*, 2009, Vol. 17, pp. 187-201.

Чорновол І. Компаративний підхід. Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України / Чорновол І. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Київ: Критика, 2016, сс. 163-187.

Чорновол І. Перспективи застосування теорії фронтиру до історії України (лабораторія історика компаративних фронтів) / Чорновол І. *Компаративні фронтири...* сс. 191-264.

Чорновол І. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Київ: Критика, 2016, 374 с.

Чорновол І. Теорія компаративних фронтів. *Регіональна історія України: збірник наукових статей*. Київ, 2009, Вип. 3, сс. 41-66;

Чорновол І. Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру. *Регіональна історія України: збірник наукових праць*. Київ, 2011, Вип. 5, сс. 77-110

Чорновол І. Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2013. Вип. 23, сс. 260-282.

Яковенко Н. *Вступ до історії*. Київ: Критика, 2007, 376 с.

Yulia ARTYMYSHYN

Modern Ukrainian Literature about Ukrainians Deported from Poland: Borderlands and Small Homelands

The article briefly outlines the main stages of researching space and territories. In particular, the concepts of "topographic turn", "spatial turn", and geopolitics are highlighted. Ukrainian fiction and non-fiction literature about the Zakerzons, Ukrainians deported from Poland, was analyzed. The key storylines are highlighted, which are dedicated to the Polish-Ukrainian borderline, Ukrainians deported from Poland, and the modern Ukrainian community in Poland. It is noted that fiction mainly presents the constructed space of the small homeland and the sentiments associated with it. Instead, it is stated that the problems of Polish-Ukrainian relations, the existence of the Ukrainian community, and the maintenance of its identity are highlighted in publicism.

Keywords: Ukrainian fiction, Ukrainians deported from Poland, Polish-Ukrainian borderline, images of the small homeland, nostalgia

УДК 94-054.7-051(438):355.01

Інна ШУМСЬКА

Ідентичність поляка в умовах вимушеної еміграції (на матеріалі Мирослава Мацеровського «Samі swoi і obsу»)

У статті проаналізовано трансформаційний вплив еміграції на прикладі історій окремих сімей за художнім репортажем М. Мацеровського «Samі, swoi і obsу». Наукова новизна полягає в заглибленні теми вимушеної еміграції в межах художнього репортажу, який зосереджений на спільній історичній трагедії України та Польщі у ХХ столітті. Актуальність визначена посиленою увагою до наративів про еміграцію на тлі сучасної російсько-української війни.

Розглянуто репрезентацію еміграції крізь призму понять «пограниччя», чи «прикордоння». З'ясовано, що ця тема відіграє важливу роль у висвітленні побіжних тем – виживання, формування ідентичності, диференціація свого/чужого (на прикладі відчуття дому).

Звернено увагу, що окремі епізоди підпадають під статус «межова ситуація» (за К. Ясперсом), оскільки вимушена еміграція супроводжувалась небезпекою та загрозою смерті. На додачу, поняття «межової ситуації» було розглянуто в контексті формування ідентичності, оскільки фронтірність простежувалась на обох рівнях – як просторовому, так і метафоричному.

Ключові слова: еміграція, пограниччя, репортаж, межова ситуація, свій/чужий, війна, ідентичність.

Постановка наукової проблеми. Досвід вимушеної еміграції – актуальна тема, яка все частіше звучить у літературних текстах різних авторів. З-поміж них найменш досліджені художньо-документальні жанри, зокрема художній репортаж. Специфіка цього жанру полягає в комбінації літературного та журналістського тексту, який створює суспільну картину дійсності.

В історії ХХ ст. Україна та Польща пережили спільну трагедію, внаслідок якої тисячі людей змушені були залишити свої домівки й шукати нового життя в іншому місці з однією метою – вижити. Закономірно, що ця тема була актуалізована в художній та художньо-документальній літературі й отримала реценцію в багатьох жанрах.

Література про креси має давню історію, яка бере свій початок ще із старопольських часів і до сьогодні не втрачає активного інтересу серед авторів¹. У праці «Historia literatury kresowej» Болеслав Гадачек зазначає: «*Literatura kresowa obejmuje bogaty korpus utworów od wysoko- do niskoartystycznych, wyodrębniając się swoistym repertuarem problemów i wątków, filozofią i poetyką oraz własną symbiozą i synergią rozwojową w poszczególnych okresach i gatunkach literackich*»². Однак, попри те, що літературознавці активно досліджують художні тексти, існує великий пласт літератури, який досі належно не опрацьований, зокрема це публіцистичні жанри, які в останні роки досить швидко розвиваються – спогади, есеї, біографії та репортажі. Серед них, зокрема, «*Orowiadania poleskie*» Францішка Вислоуха, «*Lepszy dzień nie przyszedł już*» Олександри Зелковської-Бем, «*Kresy (literackie) bez granic*» Єжи Гізелла, «*Usyrać gory. Historie z Polesia*» Малгожати Шейнерт, «*Samі swoi і obsу*» Мирослава Мацеровського. Валідність такої тематики певною мірою також визначена сучасними подіями на території України. Досвід вимушеної еміграції – це те, що переживають зараз мільйони українців через російську збройну агресію щодо України. З огляду на посилену співпрацю Польщі та України, вважаємо, що дослідження схожого травматичного досвіду еміграції обох народів у публіцистичних жанрах є актуальним.

¹ Jarzębski Z. Kresy w literaturze polskiej // *Pamiętnik Literacki*, 93/2, 2002, pp. 230-237.

² Hadaczek B. *Historia literatury kresowej*. Kraków: Universitas, 2011, s. 9.

Джерела та література

- Барабаш Ю. *Чуже – Інакше – Своє*, Київ: Темпора, 2020, 216 с.
- Bolton H. Mission as a Frontier Institution in the Spanish-American Colonies // *American Historical Review*, No.1, 1917, pp. 42-61.
- Nadacek B. *Historia literatury kresowej*, Kraków: Universitas, 2011, 452 s.
- Кропивко І. «Трансгресія і фронтір в культурі й літературі постмодерну» // *Studia Wschodniosłowiańskie*, № 18, 2018, сс. 15-37.
- Lattimore O. *Inner Asian Frontiers of China*. Boston: Beacon Press, 1962, 585 p.
- Maciorowski M. *Sami swoi i obcy. Z kresów na kresy*. Warszawa: Agora, 2015, 400 s.
- Поліщук Я. *Фронтірна ідентичність: Одеса ХХ століття*. Київ: Дух і Літера, 2019, 208 с.
- Rieber A. The Comparative Ecology of Complex Frontiers / *Imperial Rule* (ed. by A. Miller and A. Rieber). Budapest: New York, 2003, pp. 178-210.
- Sahlins P. *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Los Angeles: Berkley, 1989, 351 p.
- Скуртул Г. Слідами еміграції в сучасній українській прозі (до питання реконструкції поняття «еміграція») // *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*, 2012, сс. 91-94.
- Сухомлинов О. *Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему*. Донецьк: Юго-Восток, 2008, 212 с.
- Тернер Ф. Значення фронтіру в американській історії // *Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії*, № 18, 2011, сс. 11-46.
- Форум. «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // *Україна Модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії*, № 18, 2011, сс. 47-78.
- Jarzębski Z. Kresy w literaturze polskiej // *Pamiętnik Literacki*, 93/2, 2002, pp. 230-237.
- Jaspers K. Reason and Existenz : five lectures. New York: Noonday Press, 1955, 157 p.

Inna SHUMSKA

The Identity of a Pole in the Conditions of Forced Emigration (based on the Book by Mirosław Macierowski "Sami swoi i obcy")

In the article, the transformative impact of emigration is analyzed using the examples of individual families' stories through the fictional reportage of M. Macerovsky's «Sami, swoi i obcy». The scientific novelty lies in the exploration of the theme of forced emigration within the framework of fictional reportage, which focuses on the collective historical tragedy of Ukraine and Poland in the 20th century. The relevance is determined by the heightened attention to narratives of emigration against the backdrop of the contemporary Russian-Ukrainian war.

The representation of emigration is examined through the prism of the concepts of «border» or «boundary». It is found that this theme plays an important role in highlighting connected themes such as survival, formation of identity, and differentiation of own/alien (illustrated by the feeling of home).

Attention is drawn to the fact that specific episodes fall under the status of «border situation» (according to K. Jaspers), as forced emigration was accompanied by danger and the threat of death. Additionally, the concept of «border situation» is considered in the context of identity formation, as frontier existence is traced on both spatial and metaphorical levels.

Keywords: emigration, boundary, reportage, border situation, own/alien, war, identity

УДК 821.161.2-2.09»2022»:39(=161.2)

Олена БОНДАРЕВА

Ідентичність українців у межових ситуаціях війни (на матеріалі української драматургії 2022 року)

У статті розглянуто близько 50 текстів новітньої української драматургії та її 6 електронних ресурсів, відкритих загальному доступу. З'ясовано, що чимало драматургічних творів українських авторів раніше були позначені провіденційним катастрофізмом, пророкуючи ті чи інші трагічні події, які згодом реалізовувалися перед українцями і світом: ці моделі були безпосередньо пов'язані із загрозами українській ідентичності та її перманентними кризами. Ситуація з колективною ідентичністю радикально змінилася в українській драматургії від початку повномасштабної агресії Росії в Україні, тобто, після 24 лютого 2022 року. Відтоді саме драматургія стала потужним дискурсом, який бере на себе місію напрацювання нової художньої реальності на території колективної пам'яті та ідентифікаційних смислів. Ольга Анненко, Анна Багряна, Ігор Білиць, Андрій Бондаренко, Алекс Боровенський, Олександр Вітер, Олександр Гаврош, Анна Галас, Ірина Гарець, Інна Гончарова, Юля Гудошник, Ніна Захоженко, Максим Курочкін, Артем Лебедєв, Лена Лягушонкова, Олег Миколайчук, Олег Михайлов, Олександр Набока, Неда Неждана, Юля Нечай, Володимир Рафеєнко, Володимир Сердюк, Марина Смілянець, Костянтин Солов'єнко, Світлана Спасиба, Людмила Тимошенко, Ірина Феофанова, Катерина Холод, Віталій Ченський стають не лише митцями-літописцями екзистенційної російсько-української війни та фіксерами численних злочинів росіян проти українців: вони також активно напрацьовують смисли для моделі нової української ідентичності, яка пришвидшено формується та має колосальний запит у суспільстві й культурі. Усі драматургічні ситуації війни можна вважати межовими, тому вони максимально змінюють як героїв н'єс, так і самих драматургів, доповнюючи або повертаючи із забуття чимало змістів колективної пам'яті українців, створюючи нові «місця пам'яті» та «місця сили». Розміщення драматургічних текстів на відкритих ресурсах сприяє активному просуванню у світі не лише української драматургії 2022 року, але і створенню нею програми ідентифікаційних смислів та перспектив.

Ключові слова: екзистенційна війна; українська драматургія; колективний травматичний досвід; територія пам'яті; ідентичність.

Вступ. Від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну сучасна українська драматургія стала голосом українців у світі. Блисквично з'являється безліч драматургічних текстів, які перекладаються різними мовами та звучать у форматі сценічних читань на різних континентах. Українці ніколи не мали такої шаленої кількості оперативних драматургічних творів усередині нашої культури, які були би присвячені одній темі і створювалися у такому стислому часі. Драматурги різного віку, різних творчих генерацій та естетичних уподобань фіксують драматичний, нерідко трагічний досвід українців, набутий в укриттях та в окупації, у тортурі та стихійному протистоянні ворогу, у статусі біженців, волонтерів, воїнів. Цікаво, що майже весь цей досвід закономірно демонструє пошуки ідентичності та перебування людини/людей у певних межових ситуаціях, та й сама війна у драматургічній транскрипції стає кардинальним межовим топосом, який докорінно змінює людей та знімає з порядку денного чимало питань їх самоідентифікації та нашої колективної ідентичності. Це все відбувається за умов, коли «... російський соціум і політикум... і далі просувають імперський культ сили і перемоги. Таким чином, постає важливий інтелектуальний і культурний контекст і водночас причина нинішньої війни. Це – цілковитий розрив України з імперською та тоталітарною спадщиною»¹.

¹ Ясь О. Війна у проєкціях і конструкціях історичного часу. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2023 року // *Вісник НАН України*, 2023, № 4, с. 69.

Киридон Алла. *Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*. Київ: Ніка-Центр, 2016, 320 с.

Кригель Михайло. Київ – Мордор – Київ. Історія війни Максима Курочкіна, драматурга і сержанта із позивним «П'єса» [online] URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/12/14/7380600/> (Дата звернення 17.05.2023).

Курочкін Максим. Три спроби покращити побут [online] URL: <https://ukrdramahub.org.ua/sites/default/files/texts/pobut-2023.pdf> (Дата звернення 17.05.2023).

Лебедев Артем. Вертеп. Рукопис автора.

Лягушонкова Лена. Тополь М летить на кішку Брошку [online] URL: <https://docs.google.com/document/d/1-8kNY4gYov3a2d1ANMjd4OxSEjfyIEFO/edit> (Дата звернення 12.09.2022)

Матусяк Агнешка. *Вийти з мовчання: деколоніальні змагання української культури та літератури XXI століття з посттоталітарною травмою* / Пер. з польськ. Львів: ЛА Піраміда, 2020, 308 с.

Миколайчук-Низовець Олег. Захриплий голос тиші: Драма на дві дії про війну та кохання на межі можливого [online] URL: <http://kurbas.org.ua/news/nenazvana-viuna/6.pdf> (Дата звернення 13.04.2023).

Миколайчук-Низовець Олег. Нетудидитина / *Майдан. До і після. Антологія актуальної драми*. Київ: Світ Знань, С.7-32.

Михайлов Олег. Море залишиться [online] URL: <http://kurbas.org.ua/news/nenazvana-viuna/7.pdf> (Дата звернення 14.05.2023).

Неждана Неда. Закрите небо [online] URL: <http://kurbas.org.ua/news/nenazvana-viuna/8.pdf> (Дата звернення 14.05.2023).

Неждана Неда. Час чорного сонця. Хроніка одного затемнення на три дії / *ЧАСО&ПРОСТІР. Антологія сучасної української історичної драми: збірка п'єс* / упоряд. Н.Мірошніченко. Київ: Саміт-книга, 2020, сс.72-147.

Неназвана війна. Антологія актуальних українських п'єс / Упоряд. О.Миколайчук і Н.Мірошніченко [online] URL: <https://www.kurbas.org.ua/news/nenazvana-viuna/nenazvana-viuna.html> (Дата звернення 14.05.2023).

Нечай Юля. Тупі-пупі [online] URL: <https://paradefest.com.ua/anthology24/#s1-4>

Піратська бухта. Консерва [online] URL: <https://ukrdramahub.org.ua/play/konsyerva> (Дата звернення 17.05.2023).

Пухонська Оксана. *Літературний вимір пам'яті*. Київ: Академвидав, 2018, 304 с.

Рафеєнко Володимир. Мобільні хвили буття: П'єса. Львів: Видавництво Анетти Антоненко, 2023, 88 с.

Савченко Оксана. Я хочу додому [online] URL: <https://docs.google.com/document/d/1Vj-BaK97BDAdqXhtYspNCdNaqz1e1Z6Y/edit> (Дата звернення 13.04.2023).

Сердюк Володимир. Гамарджоба [online] URL: <https://dramaturg.org.ua/> (Дата звернення 1.05.2023).

Сердюк Володимир. На переправі через річку Кальміюс [online] URL: <https://dramaturg.org.ua/> (Дата звернення 1.05.2023).

Сердюк Володимир. Рівень тиску, частота пульсу [online] URL: <https://dramaturg.org.ua/> (Дата звернення 1.05.2023).

Сердюк Володимир. Чи я застарий для війни? [online] URL: <https://dramaturg.org.ua/> (Дата звернення 1.05.2023).

Симчич Надія. Хата, або кінець епохи вишневих садів [online] URL: <http://ukrainka.org.ua/node/4873> (Дата звернення 1.05.2023).

Смілянець Марина. Борщ. Рецепт виживання моєї прабабці [online] URL: <https://ukrdramahub.org.ua/play/borshch-retsept-vyzhyvannya-moyeyi-prababtsi> (Дата звернення 14.05.2023).

Спасибо Світлана. Вона+Війна [online] URL: <http://kurbas.org.ua/news/nenazvana-viuna/10.pdf> (Дата звернення 14.05.2023).

Тимошенко Люда, Смілянець Марина. Коти-біженці [online] URL: <https://ukrdramahub.org.ua/play/koty-bizhentsi> (Дата звернення 14.05.2023).

Тимошенко Людмила. Дуби, що тримають небо [online] URL: https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=331508115691304 (Дата звернення 30.05.2023).

Тимошенко Людмила. Моя мама чайник [online] URL: https://ukrdramahub.org.ua/sites/default/files/texts/moya-mama-chainik_0.pdf (Дата звернення 30.05.2023).

Тимошенко Людмила. Моя Тара [online] URL: https://ukrdramahub.org.ua/sites/default/files/texts/4_moya-tara.docx_.pdf (Дата звернення 30.05.2023).

Терновий Дмитро. Деталізація: Предметне життя для п'яти акторів: Пер. з рос. / *Майдан. До і після. Антологія актуальної драми*. Київ: Світ Знань, сс. 33-81.

Феофанова Ірина. Війна, кухня та 8 випадкових людей [online] URL: <https://ukrdramahub.org.ua/play/viyna-kukhnya-i-8-vypadkovykh-lyudey> (Дата звернення 16.05.2023).

Феофанова Ірина. Чужесранка [online] URL: <https://ukrdramahub.org.ua/play/chuzhesranka> (Дата звернення 30.05.2023).

Холод Катерина. Покер з долею [online] <https://arkush.net/book/7332/read> (Дата звернення 16.05.2023).

Ченський Віталій. Робінзон [online] URL: <https://ukrdrama.ui.org.ua/en/play/robinson> (Дата звернення 16.05.2023).

Ясь Олексій. Війна у проєкціях і конструкціях історичного часу. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2023 року. Вісник НАН України, 2023, № 4. сс. 62-71.

Ukrainian Drama Translations [online] URL: <https://ukrdrama.ui.org.ua/en> (Дата звернення 13.04.2023).

Olena BONDARIEVA

The Identity of Ukrainians in Borderline Situations of War (based on Ukrainian Drama in 2022)

The article examines about 50 texts of the latest Ukrainian drama and 6 of its open electronic resources that are in general access. It has been found that many dramatic works of Ukrainian authors were previously characterized by providential catastrophism, predicting certain tragic events that were later realized before Ukrainians and the world: these models were directly related to threats to Ukrainian identity and its permanent crises. The situation with collective identity has radically changed in Ukrainian drama since the beginning of Russia's full-scale aggression in Ukraine, that is, after February 24, 2022. Since then, dramaturgy has become a robust discourse that undertakes the mission of creating a new artistic reality in the territory of collective memory and identification meanings. Olga Annenko, Anna Bagryana, Ihor Bilyts, Andriy Bondarenko, Alex Borovensky, Oleksandr Viter, Oleksandr Gavrosh, Anna Galas, Iryna Harets, Inna Goncharova, Yulia Hudoshnyk, Nina Zahozhenko, Maxim Kurochkin, Artem Lebedev, Lena Lyagushonkova, Oleg Mykolaychuk, Oleg Mykhaylov, Oleksandr Naboka, Neda Nezhdana, Yulia Nechai, Volodymyr Rafeyenko, Volodymyr Serdyuk, Marina Smilianets, Kostyantyn Soloviyenko, Svitlana Spasyba, Lyudmila Tymoshenko, Iryna Feofanova, Kateryna Kholod and Vitaly Chensky become not only artists-chroniclers of the existential Russian-Ukrainian war and fixers of numerous crimes committed by Russians against Ukrainians: they also actively work out meanings for the model of a new Ukrainian identity, which is rapidly forming and has a colossal demand in society and culture. All dramaturgical situations of the war can be considered borderline; therefore, they maximally change both the heroes of the plays and the playwrights themselves, supplementing or returning from oblivion many contents of the collective memory of Ukrainians, creating new «places of memory» and «places of strength». Placing dramatic texts on open resources contributes to the active promotion in the world not only of the Ukrainian drama of 2022 but also of the program of identification meanings and perspectives created by it.

Keywords: existential war; Ukrainian drama; collective traumatic experience; memory area; identity.

УДК 316.7(477.54/.62):355.4(477-651.2:470-651.1)

Михайло КРАСИКОВ

Слобідська Україна: маркери культурної ідентичності мешканців регіону часів російської агресії

У статті аналізуються параметри культурного життя населення історико-географічного та історико-етнографічного регіону Слобожанщина (Слобідська Україна), які формувалися поступово, протягом майже чотирьох століть. Сьогодні, під час російсько-української війни і частковій окупації регіону та постійної загрози розширення окупаційної зони, знищення не тільки пам'яток культури, а й носіїв культури – людей, які її створювали та передавали нащадкам як певну соціальну цінність, маркери культурної ідентичності слобожан випробовуються на злам, зазнають трансформацій, але в цілому не поривають зв'язок із традицією. Наприклад, частина 18-40-річних харків'ян свідомо перейшли цілком на українську з березня 2022 року, частина людей середнього віку стали більше вживати українську після початку війни, однак мовні звички більшості слобожан не змінилися: вони не сприймають російську як «мову окупанта», і навіть у багатьох волонтерських осередках російська звучить з такою ж частотністю, як і українська. А домінантою, особливо в селах, насправді є суржик – повноправний діалект мешканців регіону.

Визначальним для Слобожанщини як регіону, що знаходиться на фронті, є діалог культур, принцип комплементарності, корисного взаємодоповнення та культурного взаємозбагачення етносів. Політика дерусифікації, при всій її правомірності, вступає в протиріччя з історичним досвідом населення регіону і спрямована на формування нових, етноцентричних, маркерів культурної ідентичності.

Ключові слова: Слобідська Україна, культурна ідентичність, російсько-українська війна

Війна, як і будь-який значний соціальний катаклізм, завжди загострює відчуття ідентичності тих, хто є учасниками збройного конфлікту. У кожній зі сторін є свій «образ ворога» (причому він може відрізнитися у пропагандистів, незалежних експертів, у воїнів і у місцевого населення), образ себе і образ «чужих серед своїх» (хто зараховується до «внутрішніх ворогів», «п'ятої колони» часто лише тому, що їхні думки чи дії не суголосні з трендом).

Регіональна ідентичність – параметр, який під час війни не є найголовнішим: в цей час важливіше, чи ідентифікує себе громадянин як член політичної нації і чи готовий він відстоювати її інтереси, ризикуючи втратити не тільки комфорт, час, здоров'я, але й життя¹. Проте і регіональний чинник залишається актуальним, оскільки поруч воюють «східняки» і «западенці», мешканці столиці й одесити. До того ж велика хвиля переселенців сунула зі сходу

України на її захід, що викликало як часткову руйнацію регіональних стереотипів («страшні бандерівці», «східняки-москалі»), так і часткове відтворення стереотипних «ідентифікацій» з обох боків.

Слобідська Україна опинилася з першого дня війни в епіцентрі бойових дій, які на її території продовжуються й по сьогодні. І це у частини населення викликало **кризу культурної ідентичності**. Але якою була регіональна самоідентифікація слобожан до 24 лютого 2022 р., і чи може вона відновитися після перемоги над агресором? Наскільки ризикованими для **адекватної історичної регіональної самоідентифікації** мешканців Слобожанщини є «політично правильні» рішення влади і відповідні дії «патріотично налаштованих» активістів з точки зору навіть не дальньої, а середньої перспективи? Над цими та іншими питаннями спробуємо поміркувати.

¹ Докладніше див.: Краси́ков Михайло. Україна часів російсько-української війни: виміри українськості. *Актуальні проблеми соціального розвитку в суспільстві змін* : матеріали 1-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 27-29 квітня 2023 р. / заг. ред. А. В. Кіпенський, Харків, 2023, сс. 17-19. [online] URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/64596>. (дата звернення 5.03.2024).

Назва «Слобідська Україна» історична (виникла у XVII столітті), але умовна. Територія цього історико-етнографічного регіону включає Харківщину (на думку В. Маслійчука та деяких інших дослідників – без Красноградського району, землі якого колись входили до Гетьманщини), північні частини Луганської та Донецької областей, схід Сумщини, південні частини Белгородської, Курської та Воронежської областей Росії. Звісно, що з XVII століття неодноразово змінювалися й саме населення краю, і його побут, звичаї, характер занять, тому говорити про його «ментальність», тобто про певні константи свідомості, можна тільки вельми обережно.

Серед безумовних **константних маркерів** слобожанської ідентичності треба назвати в першу чергу **географічний фактор**. Лісостеп (а саме так характеризується цей край) – це не просто зустріч лісової та степової зон, а певний «сімбіоз» **двох типів господарювання**, щоправда з домінантою степу. Степ – це неозорість, безмежжя, відкритість усім вітрам й усім небезпекам (де тут сховатися?), а ліс – можливість прихистку під час нападів кочівників. Степ – можливість орного землеробства, ліс – забезпечення дичиною, грибами й ягодами, будівельним матеріалом, дровами. **Принцип комплементарності, корисного взаємодоповнення** цих географічних умов швидко оцінили вже перші поселенці на території Дикого поля у першій половині XVII століття. **Цей принцип простежується в регіоні в усьому.**

Другим маркером слобожанської ідентичності є **етнічний фактор: цей край здавна був поліетнічним**. Українці, росіяни, поляки, німці, євреї, вірмени, греки, караїми і ще з десяток представників інших етносів протягом 400 років тут мешкали і могли порозумітися. Навіть єврейських погромів на Харківщині не було, хоча в самому Харкові виходив чорносотенний журнал «Мирный труд» і був осередок «Русского Собрания» на чолі з професором А. С. Вязігіним. Шовіністів та українофобів серед російської адміністрації, зрозуміло, вистачало, були вони й серед гласних Миської думи на початку XX століття, однак у тій же думі, наприклад, на всі антиукраїнські заяви Миколи фон Дітмара (зокрема з приводу вшанування пам'яті Миколи Лисенка) завжди звучала гідна відповідь з боку Миколи Міхновського, автора трактату «Самостійна Україна» (1900), або інших депутатів-українців.

Колонізували ці землі у XVII столітті «відчайдухи» – переважно українські «черкаси» (як вони називаються в усіх тогочасних документах), залишивши спогад про себе у поширених прізвищах Черкасов, Черкас, Черкасенко й таких топонімах Харківщини як Черкаська Лозова, Черкаські Тишки, Черкаський Бишкін. Однак поруч – села Руська Лозова, Руські Тишки, Руський Бишкін (інші назви – Нижньо-руський та Середньо-руський Бишкін, з 1946 р. – Нижній Бишкін)... Що характерно: вже на початку російської агресії 2022 року з'явилася пропозиція одного з мешканців Руської Лозової (яку росіяни обстрілювали з такою ж старанністю, як і села з українськими назвами) відмовитись від слова «Руський» у назві села, проте історики в інтернет-дискусіях відрадили це робити, зважаючи на те, що назва давня й не має ніякого відношення до сучасної Російської Федерації². Однак у Харкові нікому й на думку не спало заперечувати проти перейменування Московського проспекту, хоча ця назва така ж давня й до того ж вона зовсім не мала на меті ушляхувати столицю Московії, а лише означувала шлях на Москву (тобто це був «технічний» термін, географічне поняття): в умовах російської агресії «Московський» став сприйматися частиною харків'ян як маркер «російської присутності», і зникнення цієї назви почало усвідомлюватися як символічна зачистка України від «русского мира», хоча насправді ніякого ідеологічного навантаження й ніякої глорифікації номінація проспекту (а спочатку Московського шляху, Московської вулиці) не несла. Цікаво, що за часів німецької окупації Харкова під час Другої світової війни рішенням Миської управи (а її члени, звісно, були налаштовані антибільшовицьки) від 7.09 1942 року проспект, який з 1936 р. носив ім'я Сталіна, був, як і до 1917 р., розбитий на три вулиці: Московська, Старо-Московська, Корсиковська³. Повернення старих історичних назв не здавалося тодішнім українським патріотам ушляхенням сталінського режиму. Сьогодні апеляція до історичного минулого не спрацьовує, коли йдеться про російські топоніми, хоча спроби такі є. Наприклад, депутат Дмитро Булах, член Харківської топонімічної групи, слушно зауважує: *«Загалом зрозуміле несприйняття назви російських міст зараз в Харкові, тим більше тих міст, звідкіля нас атакують. Проте Білгородське шосе – це не ідеологічна назва, це просто вказівка напряму, як їхати на Белгород. Відповідно, зникає певна символічність – на відміну від Московського проспекту. Він не веде на Москву, але уособлює символічне значення, що найбільша*

² Петров Сергій. *Про наслідки війни у ставленні до москвитів на Харківщині*. 20.05. 2022. [online] URL: <https://maidan.org.ua/2022/05/pro-naslidky-viynu-u-stavlenni-do-moskovyativ-na-kharkivshchyni/> (дата звернення 5.03.2024).

³ *Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов...* / сост.: Е.Н. Дмитриева, Е.В. Дьякова, Н.М. Харченко; под общ. ред. С.М. Куделко, Харьков : САГА, 2011, с. 200.

Я – до сих пор от него не отвык.
 Все, что там елось, пилось, одевалось,
 По-украински всегда называлось.
 Все, что касалось культуры, науки,
 Всякие фигли, и мигли, и штуки –
 Это всегда называлось по-русски
 С «г» фрикативным в виде нагрузки.
 Ежели что говорилось от сердца –
 Хохма жаргонная шла вместо перца.
 В ругани вора, ракла, хулигана
 Вдруг проступало реченье цыгана.
 Брызгал и лил из того же источника,
 Вмиг торжествуя над всем языком,
 Древний, как Слово Данилы Заточника,
 Мат, именуемый здесь матерком.
 Все – интервенты, и оккупанты,
 И колонисты, и торгаши –
 Вешали здесь свои ленты и банты
 И оставляли ключья души¹³.

За сто років інгредієнти «мовного вінегрету» харківських ринків (і взагалі міст і містечок Слобожанщини) дещо змінилися: зник ідиш (лише люди пенсійного віку зрідка ще можуть сказати «*дрековское пальто*» чи «*в этом весь цимес*»), додалася купа англіцизмів, але те, що тоді звучало російською чи українською, – йменується так і сьогодні, хоча, звісно, є й паралельні варіанти; втім, частіше почуєш *носки* (а не *носки*), ніж *шкарпетки*. Що цікаво: коли іноземці в Харкові початку ХХ століття хотіли продати сорочки (причому зовсім не міщанам!), вони давали рекламу в міську газету «Южный край» і називали свій товар саме «сорочками», а не «рубашками», бо справді – те, що тут «одевалось, По-украински всегда называлось». В цілому Слобожанщина залишається мультикультурним і багатомовним регіоном, але з двома домінуючими мовними і культурними стихіями.

О. Титар, аналізуючи результати опитування першокурсників ХНУ ім. В.Н. Каразіна у 2004–2005 роках в межах наукової теми «Національно-культурна ідентичність населення Слобідської України XVIII – XXI ст.», дійшла висновку: «... для жителів слобожанського Порубіжжя мова не є важливим засобом етнічної ідентифікації, натомість бачимо, що більшість російськомовних українців розглядає себе як представників української політичної нації, а російську мову сприймає як інерціальне явище, що пов'язує з радянським минулим»¹⁴. Сьогодні ситуація, за нашими спостереженнями, змінилася не надто суттєво, якщо говорити про більшість населення регіону. Щоправда, корінні мешканці краю пов'язують свою російськомовність не з «радянськістю» у минулому (чимало російськомовних слобожан народилися після 1991 р. і взагалі не вчили російську в школі), а з побутовими мовними традиціями – так говорять в їх родинах і в їх референтних групах, зокрема й у соцмережах. Хоча, звісно, за час Незалежності статус української мови в регіоні суттєво піднявся, вона стала значно уживанішою, особливо серед молоді, більше того, з початком війни в певних колах харківської інтелігенції не прийнято переходити на російську, навіть коли до тебе звертаються цією мовою.

Візуальним маркером етнокультурного синкретизму на Слобожанщині є Покровський собор у Харкові 1689 р. (як і подібні храми в Ізюмі та Святогірській лаврі): за конструктивними особливостями – це типовий український храм, в якому використаний улюблений прийом місцевих майстрів – залом, однак у декорі ми бачимо орнаментику, розповсюджену в XVII столітті в московській традиції – зокрема поребрик. Стилистично такі храми визначають як «українське» або «козацьке» барокко, і виходить, що вони містять чужі, московські, елементи. Слава богу, поки що ніхто не закликає позбутися «імперського впливу» в українській старовинній архітектурі (може, не знають про такий «ганебний» нюанс, а може, здогадуються, що витоки «московського декору» – в давньоруській архітектурі), однак варто зазначити, що питання «чистоти» «національного стилю» абсолютно не хвилювало українських будівничих XVII століття, вони легко і з задоволенням переймали те, що їм подобалося. Тут наявний той самий «діалог культур», про який так точно писав

¹³ Слуцкий Борис. *Собрание сочинений в 3 т. Т. 1. Стихотворения 1939 – 1961* / вступ. ст., сост. с науч. подгот. текста, коммент. Ю. Болдырева, Москва : Худож. лит., 1991, сс. 398-399.

¹⁴ Титар Олена. *Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності*: монографія, Харків : Райдер, 2006, с. 154.

Михайло Бахтін. Інша справа, що в наш час очільники єпархії без жодних дозвільних документів визолотили на московський взірець бані храму (тоді як вони були за козацькою традицією криті гонтом і мали чорний колір) та перефарбували білі стіни у синюшний колір, залишивши білими лише елементи декору – знов таки за традицією, яка не притаманна архітектурі Слобожанщини XVII століття, що є злочинном, тим більше, що Покровський храм є пам'яткою архітектури національного значення¹⁵.

Покордонню взагалі властива (в мирні періоди історії) гнучка етнічність та подвійна культурна ідентичність (Г. Квітка-Основ'яненко, М. Костомаров у харківський період його життя, інші українські поети-романтики 1820-х – 1840-х років, зокрема Я. Щоголев та Л. Боровиковський, були двомовними і писали твори як українською, так і російською, до того ж дехто з цих поетів, наприклад, Л. Боровиковський, перекладав з російської твори О. Пушкіна та інших класиків). Сутність цієї мінливої ідентичності добре вхопив російськомовний поет-харків'янин Борис Чичибабін (прізвище за паспортом – Полушин) у вірші «Родной язык» (1951):

У меня – такой уклон:
 я на юге – россиянин,
 а под северным сияньем
 сразу делаюсь хохлом¹⁶.

Під «северним сияньем» поет має на увазі концтабір «Вятлаг», де він перебував 5 років і ледь не загинув (й де дійсно спостерігав згадане природне явище). Знаменно, що там він чітко усвідомлював свою інакшість, а саме українськість. Обираючи в якості псевдоніма звучне й цікаве прізвище матері, рід якої походить із Полтавщини, він, безумовно, відчував його національний колорит. Відчували це і його друзі по Харківському університету, коли жартома застерігали автора крамольних поезій:

Чи ти баба, чи ти дід,
 а писати так не слід!

Маркерами ідентичності для населення будь-якого регіону є **символічний простір знакових локацій: храми, монастирі, пам'ятки архітектури та історії, так звані «місця пам'яті» (локуси, пов'язані з певними історичними подіями) – те, що суспільство (чи якась його частина) хоче пам'ятати.**

Слобожанщина – не тільки поліетнічний, а й **поліконфесійний регіон**. Для місцевого населення до революційних подій 1917 р. була характерна **віротерпимість**, хоча православна церква тут, як і скрізь в імперії, достатньо довго переслідувала старообрядців (навіть палила їх молитовні будинки, як в селі Гур'їв Козачок у 1847 році¹⁷, у XIX столітті влада при першій можливості відправляла молодих старовірів у рекрути, а старообрядців літнього віку поміщала в богадільні¹⁸), намагалася боротися з протестантами й конкурувати з католиками. Однак, судячи з метричних книг православних храмів, шлюби між православними й католиками або протестантами не були такою вже рідкістю (прикладі – родини Серебрякових²⁰, Гіршманів). Та й православні зі старовірами часом уживалися під одним дахом, більше того, примудрялися поєднувати в собі непоєднуване, яскравим прикладом чого є родина І. Репіна. Мати художника походила з родини старовірів, проте була ревною парафіянкою православної церкви в Осинівці, околиці Чугуєва, в якому в XIX столітті була чимала громада старовірів-беспопівців. Ця православна жінка хрестилася двома перстами й вчила

¹⁵ Красиков Михайло. Монографія «Покровський собор у Харкові» С.А. Таранушенка і проблема збереження автентичності пам'ятки архітектури. *Перші Таранушенківські читання*: зб. матеріалів Всеукраїнської наук. конф. 14-15 квіт. 2023, Харків, 2023, сс. 61-63. [online] URL: <https://ksada.org/pdf1/Taranushchitanna-2023.pdf> (дата звернення 5.03.2024).

¹⁶ Чичибабін Борис. *Собрание стихотворений* / сост. Л.С. Карась-Чичибабина, вступ. ст. С.Н. Бунина; коммент. Л.С. Карась-Чичибабина, С.Н. Бунина, Харьков: Фолио, 2009, 890 с.

¹⁷ Гурьев Василий. *Гурьев Козачок (1672 – 2015)*... Т. 1, с. 363.

¹⁸ Шевченко Ольга. Вплив старообрядницьких традицій м. Чугуєва на уклад родини Репіних // *Репінський збірник. Вип. 1. Чугуїв репінський, Репін чугуївський* / Худож.-мемор. музей І.Ю. Репіна, Харків : ПА «ІРІС», 2020, с. 83.

¹⁹ Див. : Єремеєв Павло. *Старообрядництво Харківської губернії : соціальні структури та статистика (1825 – 1917 рр.)*, Харків : Раритети України, 2018, 272 с. ; Шевченко О. Вплив... сс. 79-95.

²⁰ Красиков Михайло. Харьковская Серебряковиана : новые открытия // *Харьковский историко-археологический сборник*, Вып. 21, Харьков, 2017, сс. 81-98.

Сагаровський А.А. *Матеріали до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)*. Вип. 2. *Оварійка – Ящурячий*, Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013, 312 с.

Сагаровський А.А. *Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)*, Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015, 228 с.

Слуцкий Борис. *Собрание сочинений в 3 т. Т. 1. Стихотворения 1939 – 1961* / вступ. ст., сост. с науч. подгот. текста, комент. Ю. Болдырева, Москва: Худож. лит., 1991, 542 с.

Титар Олена. *Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності*: монографія, Харків: Райдер, 2006, 240 с.

Фрлан Дамодар. *Діалог культур: чи допомагає він попередити політичну напругу? // 1914 – 2014. Від війни імперій до діалогу культур (культурна спадщина: трактування, збереження, спільна відповідальність)* : матеріали міжнар. наук. конф. Львів, 14-15 листоп. 2014 року, Львів: Бізнес Консалтинг Плюс, 2015, сс. 62- 65.

Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / сост. : Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко ; под общ. ред. С. М. Куделко, Харьков : САГА, 2011, 432 с.

Хлебников Велимир. *Творения* / общая ред. и вступ. ст. М. Я. Полякова; сост., подгот. текста и комент. В.П. Григорьева и А.Е. Парниса, Москва: Сов. писатель, 1987, 736 с.

Шевченко Ольга. Вплив старообрядницьких традицій м. Чугуєва на уклад родини Репіних // *Репінський збірник*. Вип. 1. *Чугуїв репінський, Репін чугуївський* / Худож.-мемор. музей І.Ю. Репіна, Харків : РА «ІРІС», 2020, сс. 79-95.

Mykhailo KRASIKOV

Slobids'ka Ukraine: Markers of the Cultural Identity of the Region During the Russian Aggression

The aspects of the cultural life of the population of the historical-geographical and historical-ethnographic region of Slobozhanshchyna (Slobids'ka Ukraine), which were taking shape gradually over the course of almost four centuries, are analyzed in the article. Today, during the Russian-Ukrainian war, the partial occupation of the region and the constant threat of the expansion of the occupation zone, the destruction of not only monuments of culture but also the bearers of culture – the people who created it and passed it on to their descendants as a certain social value, the markers of the cultural identity of the inhabitants of Slobozhanshchyna are being tested to the breaking point, undergo transformations, but in general do not lose contact with the tradition. For example, some 18- to 40-year-old residents of Kharkiv have entirely switched to the Ukrainian language starting from March 2022; some middle-aged people began to use the Ukrainian language more after the beginning of the war, but the language habits of most residents of Slobozhanshchyna have not changed: they do not perceive the Russian language as «the language of the occupier», and even in many volunteer centres, Russian language sounds with the same frequency as Ukrainian. And the dominant one, especially in the country, is Surzhyk, a full-fledged dialect of the inhabitants of the region.

The dialogue of cultures, the principle of useful complementarity and mutual cultural enrichment of ethnic groups are determinant in the case of Slobozhanshchyna as a frontier region. With all its legitimacy, the policy of de-Russification conflicts with the historical experience of the population of the region and is aimed at the formation of new, ethnocentric markers of the cultural identity.

Keywords: Slobids'ka Ukraine, cultural identity, Russian-Ukrainian war

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ОБРИСИ ПРИКОРДОННЯ

- **Олександр КУРОЧКІН**
Етнічні образи різдвяного вертепу: «Свої» – «Чужі» 146
- **Галина РЕЙТІЙ**
Відьма («босорканя») у системі народних вірувань лемківсько-бойківсько-долинянського етнографічного пограниччя: танатологічний аспект..... 156
- **Василь КОЦАН**
Народний одяг українсько-словацького етнічного пограниччя на Закарпатті наприкінці XIX – першій половині XX ст...... 164
- **Володимир ПОЛТОРАК**
Харчові практики українського Подунав'я як маркер великого кордону 175
- **Tanya RICHARDSON**
Beekeeping with/out Borders in Ukraine, Moldova and Romania: Cooperation and Conflict in Defending Carpathian Honey Bee Territory 185

УДК 398.332.416: 792.246

Олександр КУРОЧКІН

Етнічні образи різдвяного вертепу: «Свої» – «Чужі»

Мета статті полягає в тому, щоб висвітлити і проаналізувати історичну типологію формування етнічних образів у такому специфічному жанрі українського фольклору як різдвяний вертеп. Представлені у різних фольклорних текстах персонажі в цілому дають правдиве уявлення про коло основних етнічних партнерів і сусідів українців.

Фольклорне відтворення «інших» – «чужих» – одна з форм пошуку власної ідентичності у період активного становлення етносу. Система етнічних образів-масок лялькового і живого вертепу українців помітно змінювалася впродовж XVII-XXI століть. Бездержавний статус України і багатівкове домінування чужинців на цій території спричинились до того, що серед українців склалася стійка асоціація «інших» з представниками соціальної верхівки.

Конденсованим виразом цих уявлень у вертепній драмі виступає польський Пан, який трактується у гротесковій, пародійній манері, в дусі загальної естетики народної сміхової культури. У ролі позитивного героя «свого» виступає Гайдамака-запорожець, котрий захищає батьківщину від різних ворогів.

У фольклорі та народній свідомості українців євреїв нерідко зближують із ромами (циганями). Це пов'язано насамперед із тим, що обидві етнічні групи належать до «інших» – чужинців за мовою, релігією, способом життя та господарськими заняттями. У багатівковому літописі стосунків українців та євреїв є білі і чорні сторони, періоди агресії й мирного співробітництва, прояви фанатизму й високого гуманізму. Маска, що зображує єврея в українському драматичному фольклорі, має кілька візуальних і поведінкових модифікацій, які характеризують різні соціальні прошарки даної етнічної меншини.

В умовах сучасної незалежної України намітилась тенденція до переосмислення традиційних етнічних образів різдвяного вертепу, до подолання негативних стереотипів і кліше, що пов'язано із загальною гуманізацією сфери міжнаціональних відносин.

Ключові слова: Україна, Різдво, вертеп, етнічний образ, міжнаціональні відносини, народна пам'ять.

Коли і як символічні постаті «інших» з яскраво вираженими національними ознаками увійшли в живу тканину святково-обрядової культури українців? Дивно, що цими питаннями досі не переймалися історики і теоретики вітчизняної культури. Між тим цей іноваційний прорив був дуже істотним: він свідчив про завершення середньовічної доби циклічного історичного часу, коли постійно відтворювалися одні й ті ж самі аграрно-магічні ритуали і образи, про значне розширення горизонтів народної свідомості, про те, що світські елементи культури поступово руйнували монополію релігійної ідеології.

Мета статті полягає в тому, щоб висвітлити і проаналізувати історичну типологію формування етнічних образів у такому специфічному жанрі українського фольклору як різдвяний вертеп.

Методологія дослідження базується на міждисциплінарному підході й використанні методу крос-культурного аналізу, який передбачає порівняльний розгляд ряду однорідних фактів, що суттєво відрізняються своїм генезисом і смисловим навантаженням.

Деякі важливі аспекти досліджуваної проблематики вдається прояснити, залучаючи матеріали з історії українського вертепу. Досліджуючи її та історію польської шопки, І. Франко дійшов висновку, що обидві ці вистави є «... комбінацією на тлі лялькової гри двох різнородних елементів властиво лялькової драми чи комедії і духовної драми про Різдво Христове, прихід трьох царів та Ірода»¹. Перш

¹ Франко І.Я. До історії українського вертепу. Історико-літературні студії й матеріали // *Записки НТШ*, 1906, Вип. III, с. 35.

ніж об'єднатися в єдине ціле, ці різнорідні елементи довгі століття розвивалися окремо, виконуючи відмінні завдання і функції. Різдвяна драма, зародки якої сягають IX ст., ширилася в народі як засіб християнізації мас, популяризації євангельських оповідей і символів. Натомість народний ляльковий театр від найдавніших часів мав світський характер, змальовував типи і ситуації повсякденного життя, відтворюючи між іншим соціальну і національну структуру суспільства. Суперечливе і, здавалося б, нелогічне поєднання у вертепній драмі «високого» і «низького», релігійного і світського було відображенням амбівалентного народного світогляду, у якому поєднувалися і взаємодіяли різні начала.

Вже у найдавніших редакціях вертепної драми, які належать до XVIII ст., серед діючих осіб побутової частини зустрічаємо персонажі, виділені за етнічною ознакою. Їх реєстр у різних текстах не завжди співпадає, але в цілому дає правдиве уявлення про коло основних етнічних партнерів і сусідів українців. Так, у тексті інтермедії до польсько-руської інтермедії, що була опублікована в *Записках НТШ* І. Франком, фігурують такі національні персонажі: Козак, Москаль, Мужик (Іван, Хлоп), Лях (Пан), Литвин (Білорус), Старий циган, Циганчук, Жиди (перший, другий, ціла група). Сам публікатор тексту вважав його найстаршою копією вертепної драми з усіх відомих польських та українських записів. На думку І. Франка, цей текст був скомпонований у «північно-західній частині України»².

Близький, але не тотожний склад національних персонажів поданий у так званому Сокиринському вертепі, текст якого бурсаки Києво-Могилянської академії десь у 70-х роках XVIII ст. занесли в с. Сокиринці колишнього Прилуцького повіту Полтавської губернії. Одним із варіантів цього лівобережного вертепу вважається запис М. Маркевича, опублікований 1860 року. У ньому представлені такі діючі особи – ляльки в національному вбранні: Дід, Баба, Клим, Хвеська, Запорожець, Дарина Іванівна, Дяк-бакаляр, уніатський піп, Солдат (Росіянин), Угорець (Мадяр), Угорка (Мадярка), Поляк, Полька, Жид, Жидовка (Сюра)³. Варто зазначити, що тексти вертепних вистав І. Франка та Галагана – Маркевича, складені у другій половині XVIII ст., подають найбільш повний і типовий реєстр образів чужинців. У подальший період історії коло цих етнічних персонажів кардинально не змінювалося, що дозволяють простежити складені фольклористом Й. Федасом таблиці діючих осіб вертепної драми⁴. Аналізуючи ці дані, помічаємо, що найбільш істотними новаціями стала поява ляльок Німця і Німкені у Житомирському вертепі, розширене представництво образів росіян за рахунок ляльок військового ряду (генерали, офіцери, солдати, донські козаки, вулани) й подібна мультиплікація персонажів з ознаками польської національності. Цікаво відзначити, що розширення кола лялькових образів росіян та поляків пов'язане відповідно з Лівобережною та Правобережною Україною, тобто з тими територіями, де найбільш репрезентативно були представлені дані етнічні меншини.

Характеристики етнічних персонажів лялькового вертепу дозволяють побачити, що цей різновид фольклорного театру чутливо реагував на смаки, уподобання й настрої народної аудиторії, враховував соціально-політичні обставини конкретної доби. Певну роботу в цьому напрямку проводили автори літературних текстів, яких ми не знаємо. Але очевидно, що вони мали свої симпатії та антипатії й намагалися поширювати їх у масовій свідомості. У даному контексті правомірно поглянути на різдвяний вертеп як засіб пропаганди певних політичних і національних поглядів. Сформоване історично суб'єктивне ставлення до «інших» яскраво демонструє зокрема образ вертепного Поляка (Ляха).

Процеси кристалізації національної ідентичності українців у добу середньовіччя і пізніше активно проходили на західних рубежах їх розселення. Ці землі, як відомо, після розпаду Київської Русі й ліквідації Галицько-Волинського князівства стали об'єктом домагань кількох сусідніх феодальних держав, серед яких найбільший успіх у загарбанні чужих територій мало Королівство Польське, яке після Люблінської унії 1569 р. трансформувалося у Річ Посполиту. Агресивна політика польських феодалів і шляхти по відношенню до українського населення була головною причиною того, що українсько-польські взаємини дуже часто знаходилися в стадії відкритої або латентної конфронтації: гострота соціальних і національних конфліктів посилювалася за рахунок конфесійної ворожнечі, адже після великого розколу 1054 р. між українською і польською етнічною територією проліг кордон двох цивілізацій – латино-католицького Заходу і греко-православного Сходу, які знаходилися у стані релігійної війни.

Протистояння двох народів, двох вір, двох різних ідентичностей знаходило вияв і на полях битв, і в сфері звичайних побутових міжлюдських відносин, що вдається простежити, зокрема, на фоль-

² Франко І.Я. До історії українського вертепу. Історико-літературні студії й матеріали // *Записки НТШ*, 1906, Вип. III, с. 56.

³ Маркевич Н. *Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Репринтные воспроизведения издания 1860 года*. К. : Добровольное общество любителей книги УССР. 1991, с. 27-65.

⁴ Федас Й. Ю. *Український народний вертеп*. К.: Наукова думка, 1987, с. 143-160.

кларних матеріалах. На побутовому рівні українці контактували передовсім з представниками східних відгалужень польського етносу і тому не випадково в текстах народного театру крім узагальнених образів Поляка (Польки), зустрічаємо постаті Мазура і Мазурки, Краков'яка і Краков'янки. Як персонажі-ляльки вони фігурують, зокрема, у вертепних виставах з м. Хорол, Дрогобич, з с. Скала⁵.

Під кутом зору заявленої проблематики заслуговує на увагу інтерлюдія – комічна сценка XVII ст. за участю трьох персонажів (Мазур, Русин і шахрай), яка виконувалася, очевидно, як додаток до серйозної п'єси на Різдво Христове «Dialoguz de nativitate Domini, Croshue expositus, die 2. January 1661 in ecclesia parochiali». Текст цієї польської п'єси був знайдений у рукописному відділі бібліотеки Осолінських у Львові, а потім частково опублікований В. Перетцем. Дія інтерлюдії відбувається десь на межі українсько-польського розселення. Мазур опиняється на території, де живуть русини (українці), але йому тут не подобається і він вихваляє свій рідний край:

Eu Boze, przecię niemasz iak
Nasza kra[ina]
Zadna sie tak wesota nie naydzie
Dziedzina⁶.

Згадавши принагідно рідні пісні, «яких немає краще», Мазур вирішує повернутися додому. На шляху він натрапляє на шахрая, який у військовому обладунку непорушно лежить на землі, чекаючи свою здобич. Приймаючи шахрая за мертвого лицаря, Мазур знімає з нього панцир і шолом. У цей момент удаваний мрець (oszust) оживає, і звинувачує мазура у крадіжці й вимагає сатисфакції. Починається сварка, до якої незабаром підключається русин. Не розібравшись достеменно у ситуації, він проголошує:

Ot psy masurow[je!]
To bie lekcewazut ũ tak powidaiut,
Ize Rus od ruchania perezwisko maiut
A czem to wy sami, wy bulsze ruszaiete,
Przacie swoje tot vowstwa na nas
Skladaiete!⁷

Як бачимо, цей короткий монолог містить взаємні лайки та образи, що виразно характеризують негативне (конфліктне) сприйняття сусіда-іноплеменника у побутовій свідомості. Це сприйняття не ситуативне, а досить типове для населення етнічних маргінесів, особливо там, де відмінності у мові та культурі посилювалися за рахунок конфесійного єдинокорства. Дещо забігаючи наперед, можна стверджувати, що вороже ставлення до сусідів-чужинців, яке базувалося на атавістичних страхах і підозрах, було важливим стимулом формування комплексу власної тотожності.

Бездержавний статус України і багатовікове домінування чужинців на цій території спричинилися до того, що серед українців склалася стійка асоціація «інших» з представниками соціальної верхівки. Конденсованим виразом цих уявлень служать образи різних «панів» і «підпанків», що часто фігурують у драматично-ігровому фольклорі. За традицією вони трактуються у гротескній, народній манері, в дусі загальної естетики народно-сміхової культури.

Характерне зображення польського пана з яскравими прикметами національної типізації знаходимо у славнозвісному Сокиринському вертепі XVIII ст. Костюм конкретної ляльки в цілому відповідав історичним реаліям: за описом Галагана, «польський пан одягнутий у кунтуш з рукавами на виліт. На голові у нього конфедератка»⁸. У пізніших редакціях ляльковий поляк «молодий, чорнявий, без борода; великі чорні вуса підняті догори. Одягнутий він у сині штани з червоними лампасами і червоний мундир з білим коміром, розшитий білими кантами на зразок аксельбантів. На рукавах жовті закарваші, на плечах жовті погони, на голові червона з чорним верхом конфедератка, спереду обшита золотим галуном»⁹.

Соціальний портрет бундючного і гоноровитого пана – шляхтича такий, як він склався у народній уяві українців, виразно розкривають вербальні самохарактеристики лялькового персонажа. Як і в реальному житті, польський пан величається насамперед своєю генеалогією: «Я из дядя и прадыда уродзонай естем шляхтич». Далі він хизується тим, що багато подорожував і багато бачив: «Я былом

во Львове, былом в Кракове и Кивее, былом в Варшаве и Платаве»¹⁰. Сліпу ненависть і жорстокість по відношенню до українського люду пихатий шляхтич демонструє через ставлення до свого козачка – «хлопа»: «А пудзь до дрябла лайдак. Я цебе батогамі забіє», а також похваляючись військовими доблестями: «Як Бога кохам єдын тим дести гайдамак забіє»¹¹. Але удаване героїство польського пана одразу ж розвінчується: зачувши про наближення лише одного гайдамаки, він боягузливо втікає разом зі своєю жінкою.

Текст Сокиринського вертепу хронологічно близький до подій Гайдамаччини і Коліївщини 1768 року і тому прилюдне посоромлення пана – Ляха було своєрідною помстою за придушення народного повстання. Можна не сумніватися, що ця сцена знаходила позитивний відгук у глядачів й викликала у них патріотичні почуття.

Фольклорне відтворення «інших» – одна з форм пошуку власної ідентичності в період активного становлення етносу. Щоб продемонструвати і захистити свою національну своєрідність і не розчинитися в потоці культури домінуючих соціальних та етнічних груп, українцям знадобився великий запас критичності й гумору по відношенню до небажаних чужинців. Створивши яскраво сатиричний образ ненависного польського пана, автори (чи автор) Сокиринського вертепу протиставили йому позитивного героя – «свого». У цій ролі виступає гайдамака-запорожець як уособлення ідеального героя, котрий захищає батьківщину від різних ворогів. У зображенні цього героя елементи епічної традиції химерно поєдналися з гіркою самоіронією, вельми характерною для українського національного характеру.

Ось як запорожець окреслює коло своїх історичних супротивників:

Хоч уже мало ізледащив
Однак чують плечи
Кажется поборовся б
Ище з Ляхами гречи
И ще прогнав шоронку
За Вислу хоч трохи
Здалася б ляхва
Хоч трохи
Як от жиру блохи
Трохи Ляхва угадала
Що лошака даровала
Случалось мині і нераз
В степу варить пиво
Пив Турчин
Пив Татарин
Багацько лежить
И тепер з похмілья
Мертвих голів и кисток
От того весілья.

У цьому монологі заслуговує на увагу згадка про річку Віслу, яка в свідомості українців доби феодалізму ототожнювалася з етнічним рубежем між двома слов'янськими етносами. Відомо, що сучасний державний кордон між Польщею та Україною (проведений за так званою лінією Керзона) відсунутий далеко на схід від згаданого гідрографічного рубежа, внаслідок чого безповоротно втрачені українські етнічні землі Надсяння, Холмщини і Підляшшя.

Характерне для вертепної драми критичне зображення чужинців, яких перемагав Запорожець, було певною соціальною ілюзією, але вона допомагала українцям утвердити власну гідність, зберегти етнічну ідентичність в умовах соціального і національного гноблення.

Фольклор ніколи не буває етнічно нейтральним і об'єктивним. Фольклорна модель етнічного самовизначення шляхом протиставлення «іншим» також є заручницею певних історичних обставин, забобонів, пересудів, містичних поглядів, культурних стереотипів свого часу. Дуже показові в цьому відношенні найпопулярніші у вітчизняному святково-обрядовому просторі маски-образи «жидів» (євреїв).

Досліджуючи проблеми взаємовідносин фольклору і первісного мислення, В. П. Петров обґрунтував важливе методологічне положення, згідно з яким зв'язок фольклорних образів необхідно вивчати, пам'ятаючи, що в основі їх лежить зв'язок уявлень. Іншими словами, кожен фольклорний

¹⁰ Марковський Євген. *Український вертеп. Розвідки й тексти*. К. : З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929, с. 74.

¹¹ Там само, с. 76.

⁵ Федас Й. Ю. *Український...* сс. 154-155.

⁶ Перетц В. Н. *К истории польского и русского народного театра*. Вып. XIII –XIV. СПб : Тип. Импер. Академии наук, 1908, с. 9.

⁷ Перетц В.Н. *К истории ...* с. 9.

⁸ Відомо, що і в наступні століття чотирирогий кашкет – конфедератка – залишався своєрідним символом польського війська.

⁹ Марковський Євген. *Український вертеп. Розвідки й тексти*. К. : З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929, с. 19.

використовувалися правлячою верхівкою з метою придушення соціального протесту народних мас й вирішення суспільних конфліктів. Так діяли середньовічні монархи в Європі, самодержавні чорносотенці в Росії, гітлерівські фашисти в Німеччині. Не гребували тим, щоб розігравати «єврейську карту» й деякі українські буржуазні політики і клерикали.

В умовах сучасної незалежної України намітилась тенденція до переосмислення традиційного образу вертепного «жида», до подолання негативного стереотипу, що, вочевидь, пов'язано із загальною гуманізацією сфери міжнаціональних відносин. Показові що до цього дискусії, які час від часу спалахують у вітчизняному інформаційному просторі.

Зокрема напередодні 2012 р. у львівській газеті «Експрес» з'явився матеріал під красномовною назвою «Вертеп без Мойші: за і проти». Застрільником дискусії виступив проректор Українського католицького університету Мирослав Маринович, який закликав громадськість розпрощатися з застарілою трактовкою постаті «жида», що «може травмувати людські душі». Заслуговує на увагу система аргументів, яку професор-теолог навів для обґрунтування своєї позиції. Так, він звернув увагу на те, що «українців ображає, коли в Росії їх називають «хохлами», а про Україну кажуть «Хохляндія». Якщо ми хочемо, щоб змінювалося ставлення до нас, треба й самим «змінювати деякі символічні моменти»²⁵.

Звертаючись до українського суспільства, Мирослав Маринович застеріг від того, щоб в усіх негараздах бачити винуватцями людей іншої національності або віросповідання. За його словами: «Через вертепне дійство ми маємо ставати кращими, повинні зрозуміти в чому наші біди. Все це, як правило, відсутнє. Зате є образ, який нам каже: «Ні, то не ти винен у своїх бідах, а жид винен. Подивися, отут підступно зробив, там – підступно, а я що? Я – добрий, бо я з Христом. А він чужий»²⁶.

Точка зору представника католицької церкви щодо сучасного трактування вертепних персонажів, крім усього іншого, важлива як показник еволюції самої релігійної інституції. Адже відомо, що в темні часи середньовіччя і навіть нового часу, вона не раз виступала в ролі гонителя іновірців, провокуючи, зокрема, переслідування і погроми іудеїв. Тому сьогодні «інтернаціональна толерантність» церковників може сприйматися і як запізніле каяття за помилки минулого.

Прикметно, що професор Маринович вважає, що опозицію добра і зла можна передати без етнічно визначених персонажів, від чого біблійний і побутовий сюжет не збідніє. Крім того авторитетний теолог не виключає можливість модернізації вертепу й введення до нього нових образів, які є об'єктами народної критики – представників влади, корупціонерів тощо.

Більш компромісну позицію щодо обговорюваної теми на шпальтах газети «Експрес» зайняв відомий культуролог Вадим Скуратівський. Виступаючи проти «редагування фольклору», він разом з тим закликав відійти від агресивного акцентування образу Жида: «Можна обійтися без гротеску, без надміру довгого єврейського носа, гаркавлення. Треба висувати на перший план справді непогані риси представників цього етносу, як от вміння заробляти гроші, заощаджувати...»²⁷. Враховуючи величезні втрати єврейського народу у Другій світовій війні, Україна, як наголошує В. Скуратівський, вслід за Західною Європою повинна позбавитися антисемітизму. З цим твердженням важко не погодитись!

У певній опозиції до двох вищезазваних учасників газетної дискусії виступив народний артист України Б. Бенюк, який особисто не раз майстерно виконував роль «Жида» у політизованих версіях живого вертепу. На його думку, міняти усталений склад персонажів народної вистави «це не робота ні науковців, ні священиків», бо «якщо все забороняти, то тоді потрібно забороняти і колядки»²⁸. Слід відзначити, що з логікою міркувань Б. Бенюка так чи інакше солідаризується чимало представників вітчизняної інтелігенції й особливо рядові учасники вертепу на місцях.

Матеріали розглянутої дискусії засвідчують той факт, що в українському суспільстві все більше відчувається потреба не в механічному, а творчому використанні фольклорно-етнографічної спадщини минулого, у селекції народних традицій. Ця тенденція яскраво заявила про себе під час політичних і мистецьких маніфестацій на Євромайдані 2014 р.

Джерела та література

Ангелов Д. Представа за «другия» в българские песенен фолклор // *Българска етнология*, 1997, Кн.1-2, сс.109-121.

Волицька І.В. *Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – початку XX ст.*, Київ: Наукова думка, 1992, 138 с.

Вертеп без Мойші: за і проти // *Експрес*, 28 грудня 2011 – 4 січня 2012.

Закарпатський вертеп. Ужгород: Виництво «Закарпаття», 1995, 235 с.

Курочкин Александр. Карнавальные «Жида» в рождественско-новогодних обходах украинцев // *Диалог поколений в славянской и еврейской культурной традиции*. Сборник статей, Вып. 29, Москва, 2010, сс. 302-321

Маркевич М. *Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян*. Киев: Добровольное общество любителей книги УССР, 1991, 174 с.

Марковський Є. *Український вертеп: Розвідки й тексти*. Київ: Друк. ВУАН, 1929, Вип. I, 202 с.

Морозов П.О. *История русского театра до половины ХУШ столетия*. СПб: Тип. В. Демакова, 1889, 398 с.

Найман О.Я. *История евреев Украины*. Київ: Акад. історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова, 2003, 495 с.

Перетц В.Н. *К истории польского и русского народного театра*. Вып. ХШ-ХІУ. СПб : Тип. Импер. Академии наук, 1908, сс. 5-41.

Поліська дома: фольклорно-діалектологічний збірник. Вип I: посібник для вчителів / упорядкування В.Ф. Давидюк, Г.Л. Аркушин, Луцьк [б.в.], 1991, 187 с.

Федас Й.Ю. *Український народний вертеп*. Київ: Наукова думка, 1987, 184 с.

Франко І.Я. До історії українського вертепу. Історико-літературні студії й матеріали // *Записки НТШ*, 1906, Вип. Ш, 152 с.

Чубинский П.П. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край*, т. VII, Санкт-Петербург [б.в.], 1872, 432 с.

Oleksandr KUROCHKIN

Ethnic Images of Christmas Nativity Play: “Friends” – “Foes”

Folklore reproduction of “others” – “foes” is one form of search for one’s own identity during a period of active formation of ethnos. In order to demonstrate and protect their national peculiarity and not to disappear in a flow of culture for dominating social and ethnic groups, Ukrainians needed strong reserves of criticality and humour permitting them to withstand unfavourable historical circumstances.

The intent of the article is to clear up and analyze the historical typology in forming ethnic images in such specific genres of Ukrainian folklore as Christmas nativity plays. The system of ethnic images-masks of puppets and vivid nativity plays of Ukrainians was perceptibly changing during the XVII-XXI centuries. Characters represented in various folklore texts provide very truthful notions about the circle of main ethnic partners and neighbours of the Ukrainians.

The stateless status of Ukraine and the centuries-old dominance of foreigners in its territory caused the thing that lasting association of “others” with representatives of the social upper crust had formed among the Ukrainians. A condensed image of such notions in Nativity play drama is Polish landowner (pan) interpreted in a grotesque, burlesque way, in the spirit of the common aesthetic of folk risible culture. The positive character – “friend” – was contrasted with the image of the odious pan by the authors (or author) of Sokyrynsky Nativity Play. Haydamak-Zaporozhian Cossack appears in this role and defends his Motherland against various enemies.

Century-old relationships between Ukrainians and Jews have both white and black pages, periods of aggression and peaceful coexistence, displays of fanaticism and high humanism.

Ukrainians and Jews are frequently bound to Romans (Gypsies). This is due, first of all, to the fact that both ethnic groups belong to “others”—foreigners according to language, religion, way of life, and economic engagements.

Mask portraying the Jew in Ukrainian dramatic folklore has several visual and behavioural modifications describing different social strata of this ethnic minority.

The tendency for a reinterpretation of traditional ethnic images of the Christmas Nativity Play and overcoming negative stereotypes and clichés connected with general humanization of international relations are outlined under conditions of the current independent Ukraine.

Keywords: Ukraine, Christmas, Nativity Play, ethnic image, international relations, national memory.

²⁵ Вертеп без Мойші: за і проти // *Експрес*. 28 грудня 2011 – 4 січня 2012 р.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

УДК 140.8 + 398.47 : 393.05.9 (477.87)

Галина РЕЙТІЙ

Відьма («босорканя») у системі народних вірувань лемківсько-бойківсько-долинянського етнографічного пограниччя: танатологічний аспект

У статті на основі польових етнографічних матеріалів та літературних джерел розглядаються народні вірування лемківсько-бойківсько-долинянського етнографічного пограниччя про відьму. У демонологічних віруваннях про образ відьми акцентовано увагу на одному з молодослідженому та дискусійному аспекту – смерті. Автор присвятив дослідження у цьому контексті таким зрізам: способи ідентифікації відьми на смертному одрі; звичаї, котрі сприяють полегшенню смерті відьми; підготовка специфічного похоронного обряду; посмертна діяльність та апотропеїчні заходи від впливу «ходячого мерця»; повір'я про душу людини тощо.

Слід підкреслити, що опісля смерті відьма, як і будь-який дводушник, зазнає метаморфоз. На Закарпатті, як загалом серед усіх слов'ян і не тільки, вірять, що її душа трансформується в упиря. Цьому параметру присвячена особлива увага.

Ключові слова: відьма, босорканя, смерть, танатологія, вірування, долиняни, бойки, лемки, Закарпаття, етнографічне пограниччя.

Актуальність, постановка проблеми. Найбільш популярним персонажем будь-якого демонікону є відьма. Може відрізнитися найменування, спеціалізація, зовнішні риси, утім незмінне одне – це людина, яка володіє магічними знаннями та здатна використовувати їх на шкоду або благо спільноти. Вона займає проміжне становище між світом людей та потойбічним. За цієї умови відьму заведено зараховувати до категорій дводушників та напівдемонічних істот.

Народна мудрість виробила низку ознак, згідно з якими можна визначити, хто є відьмою. Але з усього масиву найбільш точними є танатологічні – процес вмирання та посмертна діяльність такої жінки. Тому у статті буде розглядатися саме цей аспект.

Щодо ареалу, то демонструється специфіку народного демонологічного світогляду на прикладі лемківсько-бойківсько-долинянського пограниччя Закарпаття. Такою перехідною зоною, на нашу думку, слід вважати все верхів'я Ужа до сіл Сіль та Стричава, а також села Люта й Вишка. Більш деталізовано бойківські елементи проявляються на лівобережжі вище за течією Ужа, де розкинулися населені пункти Ужок, Тихий, Гусний, Сухий, Волосянка. У селі Верхня Лютянка переважали долинянсько-бойківські властивості. У таких селах, як Лубня, Ставне, Луг, Верховина Бистра та Загорб, бойківський вплив є панівним, натомість у народній носії домінують позицію займають лемківські мотиви. Долинянський сегмент чітко простежується у таких поселеннях, як Кострино, Сіль та Жорнава. Однак у Стужиці, Домашині, Княгині та Стричаві культурно-лінгвістичну нішу займає лемківський вплив, при цьому певні фундаментальні аспекти традиційної культури дозволяють вважати їх перехідними лемківсько-долинянсько-бойківським осередком. До лемків М. Тиводар відніс також села екс-Перечинського району Зарічово та Новоселицю, а також поселення Завосина екс-Великоберезнянського району, які також віднесено до пограничних лемківсько-долинянських сіл. Бойківський культурний і мовний шар тут не відчутний¹.

Також вважаємо за доцільне розглянути колишній Воловецький район області, котрий населяють бойки. Не зважаючи на те, що у культурно-антропологічному плані не простежується згадана вище етнографічна тріада, однак це не нівелює саме дослідження, натомість надає додаткове поле для порівняльного аналізу демонологічного пласту.

¹ Бойко Ігор. Деякі аспекти етнографічного районування українців південних схилів Карпат // *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*, Вип. 27, Київ, 2008, с. 36.

Ступінь дослідження проблеми, аналіз останніх досліджень та публікації. База розвідки є неопубліковані та опубліковані джерела, хронологічні межі яких варіюються до півтора століття: від 1870-х та до 2019 р. Давніші зразки оприлюднені на шпальтах часописів, і вони дозволяють провести паралелі між народними уявленнями сторічної давнини та сьогодення: що архаїзовано, що – модернізовано чи зникло взагалі й т. д. Новітні джерела – це авторські польові матеріали та експедиційні записи студентів-істориків, зібрані в долинянсько-бойківсько-лемківських локаціях.

Окрім того, для показовості залучаємо матеріал з осередку проживання власне бойків головно екс-Воловецького району. Інформацію цього напрямку беремо з рукопису Михайла Парлага (1899-1992) «Давні народні звичаї родинного побуту у верховинському с. Буковець, Волівецького р-ну і част. у низинному с. Лохово, Мукачівського р-ну на Закарпатті: «Опровід»-Похорон і «упірі» (дводушники) (старість, смерть, похорон)»². Автор сам був уродженцем с. Лохово, натомість за професійним спрямуванням – учителюванням – змінював місце роботи. Протягом 1920-х рр. учителював у с. Буковець. Оскільки він цікавився етнографією та фольклористикою, то активно досліджував матеріальну та духовну культуру сіл, у котрих проживав. При описі похоронного обряду упирів автор спирався на свідчення респондентів сіл Буковець та Лази. Власне, представлений рукопис датується 1932 р. На титульному листі Михайло Іванович зафіксував своїх основних інформантів: Головка (Цап) Олена, 1887 р. н., Головка Іван, 1910 р. н. та Панькулич Василь, 1892 р. н.

Щодо спеціалізованої літератури, то тут головно користуємося останніми дослідженнями вітчизняних та іноземних науковців. Так, американська дослідниця Єлена Будовская присвятила статтю світоглядній системі жителів Закарпаття з максимально детальним поданням фрагментів джерел «Відьми, знаючі люди та перевертні: Традиційні надприродні сили та народне ставлення до їх носіїв серед карпаторусинів України»³. Символізм смерті присутній у фундаментальному дослідженні Романа Гузія «З народної танатології: карпатознавчі розсліди»⁴, особливе значення надаємо інформації про похоронну ритуалістику людей з надприродними властивостями. Крім того, цінна інформація з теренів Закарпаття міститься у науковій статті Василя Короля «Жіночі демонічні образи у традиційному світогляді українців Закарпаття кінця XIX – середина XX ст.»⁵. Про способи захисту від посмертних діянь відьом знаходимо у розвідках Іванни Керечанин (Черленяк): стаття «Апотропеїчні заходи для живих та магічні дії, пов'язані зі спорядженням мерця в українців Закарпаття»⁶ та дисертація «Традиційна сімейна обрядовість українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст.»⁷.

Попри те, що лемківсько-бойківсько-долинянський етнографічний кордон Закарпаття є доволі розмитим поняттям у зв'язку з різноманітними побутовими, мовними та іншими аспектами, поставлено за мету у даній публікації проаналізувати у народних світоглядних уявленнях смерть та посмертну діяльність відьми визначених вище локацій.

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів дослідження

Жінки з демонічною сутністю важко помирили, оскільки повинні були знайти собі «гідну заміну». У експедиційних на наукових записках знаходимо інформацію про високий поріг болю у таких персонажів, що відображається головно через рев. Для пришвидшення настання смерті вдавалися до такого способу: в стелі видобували отвір і виходили назовні, поки відьма не помре. Вірили, що опісля у хаті залишається страшний сморід⁸.

² Парлаг Михайло. *Давні народні звичаї родинного побуту у верховинському с. Буковець, Волівецького р-ну і ча ст. у низинному с. Лохово, Мукачівського р-ну на Закарпатті: «Опровід»-Похорон і «упірі» (дводушники) (старість, смерть, похорон)*, 1932, 14 арк.

³ Boudovskaia Elena. Witches, Wise People, and Werewolves: Traditional Supernatural Powers and Popular Attitudes Toward Their Bearers Among Carpatho-Rusyns in Ukraine // *Folklorica*, Vol. XXI, 2017, pp. 1-33.

⁴ Гузіє Роман. *З народної танатології: карпатознавчі розсліди*, Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007, 352 с.

⁵ Король Василь. Жіночі демонічні образи у традиційному світогляді українців Закарпаття кінця XIX – середина XX ст. // *Вісник Ужгородського національного університету, Серія: Історія*, Вип. 19, Ужгород. Видавництво УжНУ «Говерла», 2007, сс. 113-118.

⁶ Черленяк (Керечанин) Іванна. Апотропеїчні заходи для живих та магічні дії, пов'язані зі спорядженням мерця в українців Закарпаття // *Народознавчі Зошити*, Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018, № 3, с. 662-670.

⁷ Черленяк Іванна. *Традиційна сімейна обрядовість українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст.* Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.05 «Етнологія». Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України, 2020, 320 с.

⁸ Король Василь. Жіночі демонічні... с. 11.

іде похорон, тіло забрали уд хати. А пак мати тої жінки так нагло умелла, пішла на роботу – впала і вмелла. А коли забрали тіло вже уд хати, та труна стояла на стільцях. А мама її взяла і покопала так стільці, би ся поперевертували. Просто узяла і ногів так об них покопала. І не знаю, кілько людей після того умелло – див'ять (9) вать дисять (10). То чудо, же кілько людей померло. Не розуміємо, же з цим то зв'язано: ци то мало быти, ци то совпаденіє. Бо і отиць наш умер... В районі трьох-чотирьох місяців умелло дись коло див'яти (9) людей»³⁶; «Туй було, шо на самий Сятий вечір умерла жона і за собов потягла див'ять (9) душ, умирали єдно за другим»³⁷. У с. Верхні Ворота добре пам'ятають «босорканю», яка протягом сорока днів після смерті забрала на «той світ» дев'ятеро людей³⁸.

Окрім людей гинути могла і худоба. Так, рекомендували під час похоронної процесії худобу ні до чого не прив'язувати: «То пак знавуть як похорон іде корову одв'язувати, би не була до нього (мерця. – прим. Р. Г.) прив'язана. (Смішок.) А як тіло вже піде од хыжі, тоди-к уже прив'язували»³⁹. Хоча тут мусимо відзначити, що останнє практикувалося не лише за умови смерті відьми, але загалом.

Ф. Потушняк пише, що у нас не було переслідування відьом, хіба лише як упиря⁴⁰. Селяни були переконані, що після поховання тіло упирів не розкладається, у нього навіть росте волосся й кігті. Вірили, що з півночі до третіх півнів вони виходять з домовини та під виглядом ящірок, мишей, гадюк і т.ін. нападають на сплячих людей і худобу, висисають з них кров, щоб наситити мертве тіло⁴¹. Зафіксовано, що в одному з населених пунктів при таємній ексгумації «мертвець лежалъ красный («червеный») безобразный, «отъ людской крови якъ ракъ» и тѣло его, несмотря на то, что онъ уже долго лежалъ, не закоченѣло, а казалось и въ безобразіи своемъ – живымъ»⁴².

Тому виникає потреба у застосуванні посттраурних апотропеїчних заходів – у разі помору, епідемії, голоду та інших стихійних лих, які вважали наслідком їхніх шкідливих дій⁴³. Ситуацію вирішували за таких обставин уже post factum, коли наслідки ігнорування ставали помітними. Тому народ дотримується певних ритуальних дій, щоб уникнути посмертних злодіянь. Хоронили відьму-упирицю, як і будь-якого іншого дводушника. Народ зберігає у своїй пам'яті інформацію про те, що після смерті необхідно пробити груди осиковим кілком⁴⁴. У місцевій періодиці другої половини ХІХ ст. зустрічаємо таку нотатку: «Въ старыя годы на могилахъ мертвеца, выходившаго изъ нея (могила, ямы) считали за необходимость вбивати древесный коль, и мертвецъ болѣе будтобы не вставалъ... А потому и нинѣ многіе изъ насъ въ ночное время ни зачто не пойдуть на погостъ (тынь, цвинтарь)»⁴⁵. Осики бояться усі нечисті. Його використання сягає глибокої давнини та загально поширене⁴⁶. Побутував варіант із пробиттям одягу та покривала до дощок труни⁴⁷. Замість кілка могли зробити саму труну з осики⁴⁸ – це вважалося найбільш раціональним рішенням.

Подібна характеристика притаманна терновим рослинам. Ф. Потушняк згадує, що раніше відьму-упирицю спалювали на глодовому або терновому вогнищі⁴⁹. Про це теж згадується у періодиці міжвоєнного періоду стосовно с. Гукливе: «Начали говорить сыну, что покойнаго необходимо вырыть изъ земли, разрубить на части и сжечь на терновомъ огнѣ»⁵⁰. Часом дозволяється обійтися ліквідацією одного лише серця⁵¹. Коли тіло в гробі розрубати, то воно свіже і бризне із нього кров. Та нечиста душа за допомогою випитої крові (яка є символом життя) немовби зматеріалізувалася. Якщо вдасться бодай краплину крові пустити з упиря, то можна одержати над ним перемогу⁵².

Такий підхід пояснюється принципом подібності: як ходячий мрець чинить шкоду, так і йому необхідно заподіяти її. Адаже таке вогнище – лихе, призначене для нечистих духів, бо всі колючі,

³⁶ М. Ю., 1969 р. н., жін./укр.; М. М., 1948 р. н., жін./укр., с. Ужок Закарпатська обл.

³⁷ М. М., 1955 р. н., чол./укр., с. Ужок Закарпатська обл.

³⁸ Черленяк (Керечанин) Іванна. Апотропеїчні заходи... сс. 662-668.

³⁹ М. М., 1955 р. н., чол./укр., с. Ужок Закарпатська обл.

⁴⁰ Потушняк Федор. Душа... с. 58.

⁴¹ Тиводар Михайло. Етнографія... с. 386.

⁴² Козикъ Михайль. Сердце опира // Русскій народный голось: Ежедневная вньпартыйная газета, Годъ изд. II, №25, Ужгородъ, 3 февраля 1935, стр. 2.

⁴³ Гузій Роман. З народної танатології... с. 108.

⁴⁴ Шандор Федір. Жіноче відьомство... с. 15.; М. Ю., 1969 р. н., жін./укр.; М. М., 1948 р. н., жін./укр., с. Ужок Закарпатська обл.

⁴⁵ О мертвецяхъ // Мѣсяцесловъ на годъ 1871, Унгарь: Типографія вдовы Карла Іегера, 1870, с. 46.

⁴⁶ Потушнякъ Федьръ. Ростина въ народномъ вѣрованю // Литературна недѣля, Рочникъ II, Унгарь: Друкарня Подкарпатского общеста наукъ, 1942, с. 82.

⁴⁷ Тиводар Михайло. Етнографія... с. 387; Парлаг Михайло. Давні народні звичаї... арк. 13.

⁴⁸ АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», Ф. II, Оп. 7, Од. зб. 1, арк. 37 (зв.).

⁴⁹ Потушнякъ Федьръ. Ростина... с. 82.

⁵⁰ Козикъ Михайль. Сердце опира... стр. 2.

⁵¹ Там само.

⁵² Потушняк Федор. Душа... с. 40.

терпкі, отруйні та подібні рослини впливають на духів тими ж властивостями⁵³. Існує й інше тлумачення. Так, вважається, оскільки терновий вінок увінчував голову Ісуса Христа, коли його розп'яли, то цим самим набуває сакральних сил⁵⁴.

Важливе апотропеїчне значення надавали і таким атрибутам, як вугілля та конопляні нитки. Вугілля вкладали для того, щоб було чим писати⁵⁵, а міцними конопляними нитками «опрядали», аби заплутався⁵⁶.

І якщо лише через масову смертність допускали думку про діяльність упиря (упириці), то необхідно було звернутися до «знаючої» людини, котра зможе віднайти могилу винуватця трагедії. Михайло Парлаг писав наступне (авторський стиль збережено): «Щоб докладніше дізнатися у селі про причину гибелі скота чи людей селяне тайком вибрали 2-3 чоловік і відправляли їх до «приймелника». В давні часи такі «приймелники» були в селах Керецький, Таламаш, Люта»⁵⁷.

Вірили, що з мертвою відьмою-упирицею чи іншим дводушником власними силами боротися марно, якщо з дня смерті минуло більше, ніж вісім днів. Особливо зважали на період найбільшої активності нечистого духа: на слабкий (старий) і новий місяць та від дев'ятої години ночі до першого співу півнів⁵⁸. Згідно із забобонами, за такий період покійник вибирався з труни, тому ставав сильнішим. Крім того, серед живих міг мати собі когось за помічника⁵⁹.

Окрім ідентифікації ходячого мерця «знаючих» просили вдатися до практики, тобто допомогти ліквідувати нечистого духа як джерело негараздів. Знахар («баїльник», «приймельник») проводить ритуал на цвинтарі над похованням, опісля чого падіж худоби та людська загибель мають припинитися⁶⁰. На допомогу йому виділяли кілька сміливих та фізично витривалих чоловіків⁶¹. Місцеві чоловіки допомагали розкопати могилу винуватця епідемії, тіло упиря вибирали з ями та шматували. Опісля цього рештки вкидали до мішка, відносили поза цвинтар (як-от на полонини) та спалювали на терновому вогнищі⁶². Якщо ж труп не піддавався цим маніпуляціям, то обходилися ліквідацією найбільш значущої частини тіла. Зазвичай це серце, адже цей орган символізував сховище життя, центр усього людського існування. Ось що про це писав М. Козик: «Волнение и ужасъ не давали возможности покончить съ дѣломъ до утра, а потому было рѣшено, что весь трупъ рубать не нужно, достаточно сжечь только сердце. Наконецъ, сердце было вырвано, изрубленный трупъ и его части были снова сброшены въ яму. Кто-то принесъ какую-то посуду – котель и въ нее положили сердце»⁶³.

При чому дуже важливо, щоб все відбувалося таємно. Це не лише пов'язано із сакральністю ритуалу, але має цілком раціональне пояснення: церквою та правлячим урядом засуджується ексгумація та паплюження трупа⁶⁴. Для першої як інституту духовного життя суспільства подібне означає знецінення людини (навіть її фізичної оболонки) як Божого творіння. Тим паче церква апелює до того, що на Страшний Суд перед Господнім обличчям людські душі повертаються у тілі, яке стало їх останнім прихистком у земній подорожі. На законодавчому рівні така позиція також є обґрунтованою, оскільки спирається на суспільно-релігійні норми. Зокрема, за спалення упиря в с. Лази в 1890-1893-х рр. учасників цієї акції влада засудила терміном в 5-10 років⁶⁵.

Що ж стосується вартості послуг «знаючої» людини, то є два варіанти: платні та безплатні. Згідно з першою версією, відплачували або грошовою одиницею, або натурою. Для прикладу, на кінець чехословацького періоду могли брати плату в розмірі 30 крон⁶⁶, що приблизно зараз оцінюється в 1 350 грн. Однак розцінка могла бути будь-якою⁶⁷. Адаже будь-які знання мають свою ціну: для розв'язання проблеми така людина витрачає свій ресурс, тому оплата – компенсація за використаний резерв.

Хоча, з іншого боку, сума могла бути у довільному розмірі, навіть могли відмовлятися від оплати. Пов'язано це з психолого-філософським аспектом: «істинна» «знаюча» людина ніколи не має брати фінансами чи натурою за свою роботу, оскільки її справа – безкорислива і направлена на благо спільноти.

⁵³ Потушнякъ Федьръ. Ростина... с. 82.

⁵⁴ Свѣтлик Петр. Двудушник... с. 55.

⁵⁵ Богатырѣв Пѣтр. Магические... с. 272.

⁵⁶ Черленяк Іванна. Традиційна сімейна... с. 171.

⁵⁷ Парлаг Михайло. Давні народні... арк. 11.

⁵⁸ Потушняк Федор. Душа... с. 40.

⁵⁹ Козикъ Михайль. Сердце опира... стр. 2.

⁶⁰ Тиводар Михайло. Етнографія... с. 388.

⁶¹ Парлаг Михайло. Давні народні звичаї... арк. 12; Козикъ Михайль. Сердце опира... с. 2.

⁶² Там само.

⁶³ Козикъ Михайль. Сердце опира... с. 2.

⁶⁴ Парлаг Михайло. Давні народні звичаї... арк. 12.

⁶⁵ Там само, арк. 14.

⁶⁶ Козикъ Михайль. Сердце опира... с. 3.

⁶⁷ Парлаг Михайло. Давні народні звичаї... арк. 12.

Окрім людей, котрі спеціалізувалися на роботі з магічно-демонологічним контекстом і поряд з цим вважалися маргіналами у християнському плані, була ще одна категорія, котра наділялася надприродними здібностями. Цей список поповнюється представником категорії фаховості – священником. В Синевирі вважається, що священник може «заклясти» померлу «босорканю», щоб вона не шкодила після смерті⁶⁸. Зазвичай звернення по допомогу до священнослужителя у таких випадках є найбільш поширеною практикою. Народ вірить, що побороти нечистого духа зможе лише абсолютно протилежне. У даному випадку це виглядає як протистояння антагоніста та протагоніста. Авторитет представника інституту церкви сприймається як незаперечний, а тому і дієвий.

Висновки. Смерть – феномен, котрий займає важливу нішу у традиційних культурах. Закарпаття не стало виключенням. З одного боку, смерть – це кінець буття як такого, однак з іншого – просто завершення одного етапу і перехід на інший. Як язичницька, так і християнська (по своїй суті дуальна) культура апелює до існування душі у Потойбіччі в тій чи іншій формі.

Особливе значення надавали незвичайним смертям, тим паче якщо людина за життя наділялася надприродними характеристиками. Народ зазвичай душі таких померлих сприймає як ті, що застрягають між світами або вільно переходять з одного до іншого. До прикладу, вірять, що помертна діяльність відьми провокує негаразди у світі живих – епідемії, голод, стихійні лиха тощо.

Автор присвятив цю розвідку танатологічному зрізу у традиційному світогляді представників лемківсько-бойківсько-долинського етнографічного пограниччя Закарпаття. У цьому аспекті розглядається смерть відьми («босоркани»): ідентифікування демонологічного персонажа під час агонії та способи полегшення смерті; специфіка похоронної церемонії; характер посмертної діяльності відьми та захисні обрядодії у такій ситуації.

Крім того, акцентовано увагу на тому, що відьма як напівдемонічна істота по смерті здатна трансформуватися в упиря (опиря). З цієї причини найбільше уваги приділено саме апотропеїстичним заходам проти «ходячого мерця». З'ясовано, як саме ліквідували його як джерело негараздів на заключному етапі: паплюжили труп шляхом використання магічних предметів, розчленовували та віддавали на спалення тіло цілком або найбільш значимі його частини. Також дослідили, що виконання таких операцій залучали людей, котрі спеціалізувалися на подібних проблемах – в основному це «знаючі» (як-от знахар) чи священнослужитель.

Слід зауважити на пограничних етнографічних аспектах. Під час дослідження проблематики виявлено чимало подібних рис, що вказує на спорідненість не лише внутрішніх етнографічних груп, але з рештою слов'янських і не тільки народів. Так, типовою є логіка використання осикових кілків та декотрих інших апотропеїв. Щодо відмінності, то акцент радше можна зробити на рівню інформативності народу при спробах подолати «ходячого» небіжчика. Деталізовані дані найкраще збереглися у осередку горян. Це можна пояснити їх тривалим перебуванням у ізольованості (головно через географічний фактор) та повільною асиміляцією духовної культури з представниками низинних територій. У розвідці ми можемо побачити, що найбільш розлога інформація про ліквідацію упирів міститься у записах, зібраних у населених пунктах, де переважають бойки та лемки. Наприклад, у тексті наголошено на залучені «знаючих» людей для боротьби та детально описана сама процедура.

Джерела та література

Архів Лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара ДВНЗ «УжНУ» (далі АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»), Ф. II, Оп. 7, Од. зб. 1.

АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», Ф. II, Оп. 11, Од. зб. 4.

Богатырёв Пётр. Магические действия, обряды и верования Закарпатья / *Вопросы теории народного искусства*, Москва: «Искусство», 1971, 515 с.

Бойко Ігор. Деякі аспекти етнографічного районування українців південних схилів Карпат // *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*, Вип. 27, Київ, 2008, сс. 32-38.

Boudovskaia Elena. Witches, Wise People, and Werewolves: Traditional Supernatural Powers and Popular Attitudes Toward Their Bearers Among Carpatho-Rusyns in Ukraine // *Folklorica*, Vol. XXI, 2017, pp. 1-33.

Гузій Роман. *З народної танатології: карпатознавчі розсліди*, Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007, 352 с.

Демян Лука. Похоронні обряди и вѣрованя из веричанского округа // *Подкарпатска Русь*, Рѣчник III, 1926, сс. 15-16, 43-44, 86-88, 108-110, 121-123, 170-174.

Козикъ Михайль. Сердце опиря // *Русскій народный голосъ: Ежедневная вѣспартыйная газета*, Годъ изд. II, №25, Ужгородъ, 3 февраля 1935, стр. 2-3.

Король Василь. Жіночі демонічні образи у традиційному світогляді українців Закарпаття кінець XIX – середина XX ст. // *Вісник Ужгородського національного університету, Серія: Історія*, Вип. 19, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007, сс. 113-118.

М. М., 1955 р. н., чол./укр., с. Ужок Закарпатська обл.

М. Ю., 1969 р. н., жін./укр.; М. М., 1948 р. н., жін./укр., с. Ужок Закарпатська обл.

О мертвецахъ // *Мѣсяцесловъ на годъ 1871*, Унгарь: Типографія вдовы Карла Іегера, 1870, сс. 46-51.

Парлаг Михайло. *Давні народні звичаї родинного побуту у верховинському с. Буковець, Волівецького р-ну і ча ст. у низинному с. Лохово, Мукачівського р-ну на Закарпатті: «Опровід»-Похорон і «упірі» (двобудушники) (старість, смерть, похорон)*, 1932, 14 арк.

Потушняк Федор. Душа в народнім повір'ю села Осій // *Науковий збірник Товариства «Просвіта»*, Річник XIII-XIV, Ужгород: Друкарня ОО. Василіяна, 1938, сс. 33-44.

Потушнякъ Федѣръ. Ростина въ народномъ вѣрованю // *Литературна недѣля*, Рѣчникъ II, Унгарь: Друкарня Подкарпатского общества наукъ, 1942, сс. 50-51, 80-83.

Свѣтлик Петр. Двобудушник // *Подкарпатска Русь*, Рѣчник VIII, Число 2-3, Ужгород, март 1931, сс. 52-56.

Темченко Андрій. Контекстуальна семантика числа три в українських замовляннях // *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*, вип. 13, К., 2002, сс. 38-41.

Темченко Андрій. Культурно-міфологічна семантика числа дев'ять (на матеріалі замовлянь // *Український селянин: збірник наукових праць*, Черкаський національний університет, 2012, вип. 13, сс. 72-74.

Тиводар Михайло. *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 2010, 416 с.

Толстая Марфа. Священники и монахи как «знающие» люди в народной традиции Закарпатья (по полевым материалам) // *Живая старина*, № 2 (110), 2021, сс. 29-32.

Черленяк (Керечанин) Іванна. Апотропеїчні заходи для живих та магічні дії, пов'язані зі спорядженням мерця в українців Закарпаття // *Народознавчі Зошити*, Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018, № 3, сс. 662-670.

Черленяк Іванна. *Традиційна сімейна обрядовість українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст.* Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.05 «Етнологія». Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України, 2020, 320 с.

Шандор Федір. Жіноче відьомство у Карпатах // *Старий замок*, 13-19 листопада 2003, с. 15.

Halyna REITII

Witch («Boszorkány») in the System of Folk Beliefs of the Lemkos-Boykos-Dolinians Ethnographic Frontier Territories: Thanatological Aspect

The article is based on field ethnographic data and literary sources. The article considers the folk beliefs of the Lemkos-Boykos-Dolinians ethnographic frontier about witches. In demonological beliefs about the image of a witch, attention is focused on one of the most recently studied and discussed aspects – death. The author devoted research in this context to the following sections: ways of identifying a witch on her deathbed; customs that facilitate the death of a witch; preparation of a specific funeral rite; posthumous activity and apotropaic measures from the influence of «walking dead»; beliefs about the human soul, etc.

It should be emphasized that after death, a witch, like any hypocrite, undergoes a metamorphosis. In Transcarpathia, as in general among all Slavs and not only, they believe that her soul transforms into a ghoul («upior»). Special attention is paid to this parameter.

Keywords: witch, boszorkány, death, thanatology, beliefs, Dolinians, Boykos, Lemkos, Transcarpathia, ethnographic frontier.

⁶⁸ Толстая Марфа. Священники и монахи... с. 30.

УДК 391 (477.87) «18/20» 529 – 426

Василь КОЦАН

Народний одяг українсько-словацького етнічного пограниччя на Закарпатті наприкінці XIX – першій половині XX ст.

У статті на основі наявної літератури та польових етнографічних матеріалів проведено порівняльний аналіз складових традиційного народного жіночого та чоловічого вбрання українсько-словацького етнічного пограниччя на Закарпатті кінця XIX – першої половини XX ст. Автор зосереджує свою увагу на питанні українсько-словацьких запозичань в народному вбранні, наводить конкретні дані взаємовпливів різних культур, етнічних спільнот краю.

Українсько-словацькі взаємозапозичання в жіночому народному вбранні Закарпаття проаналізовані на прикладі сорочок, спідниць, фартухів, поясів, безрукавок головних уборів, взуття та прикрас. У розвитку цих складових народного вбрання українок та словачок спостерігались постійні взаємовпливи. Одним із найбільш яскравих компонентів народного вбрання були жіночі фартухи та безрукавки, які як українки, так і словачки декорували вишивкою, виконаю технікою гладь та різноманітними стрічками.

Словацькі запозичання в чоловічому вбранні Закарпаття спостерігались перш за на прикладі сорочок та штанів: їх крої, деталях оздоблення. Як і долиняни з лемками, словаки восени та взимку одягали сукняні куртки. Взаємовпливи відбувалися і в обрядах та звичаях, пов'язаних з одягом.

Ключові слова: народне вбрання, лемки, долиняни, словаки, сорочка, спідниця, фартух, безрукавки, штани, головні убори прикраси, взуття.

Постановка проблеми. У наш час, що характеризується численними етнічними конфліктами, значними міграційними процесами, економічними, культурними та іншими проблемами співіснування різних народів, дедалі більший інтерес викликають так звані порубіжні території, де змішано проживають різні етнічні спільноти. При цьому виникають і терміни на позначення явищ порубіжжя. До прикладу, розглядається етнічне порубіжжя, яке не завжди збігається з культурним чи мовним, нових вимірів набувають проблеми історичних переселень та міграцій. Вирішення цих проблем потребує поєднання зусиль різних наук, комплексного міждисциплінарного підходу, що включає цілі блоки питань. Отримані результати вимагають теоретичного осмислення й обґрунтування, уніфікації термінів, методів та підходів. У сучасній науці на перший план виходить поняття географічного, просторового поділу народної культури. Тому постає питання про історико-географічні регіони чи зони (смуги, пояси) з усталеною культурою, де спільно проживають різні національності¹.

Одним із порубіжних регіонів є Закарпаття, яке упродовж історії входило до складу різних держав. Тут протягом століть, окрім українців, змішано проживали й проживають угорці, румуни, словаки, німці, цигани та ін. Одним із елементів матеріальної культури, який тісно пов'язаний з етнічною історією народу, є традиційний народний одяг. Перебуваючи в постійному розвитку, одяг відтворює зміни соціально-економічних умов життя народу, в тому числі характер трудової діяльності та рівень технічного прогресу, що безпосередньо враховується при його дослідженні. Разом із тим він є специфічним відображенням психічного складу народу, його національних рис, які виявляються у художньо-естетичних ознаках одягу. При вивченні народного вбрання порубіжного регіону слід враховувати співіснування багатьох культур, взаємозапозичення та їх впливи на розвиток як окремих складових традиційного народного вбрання, так і цілих одягових комплексів.

¹ Еперейши Е. Традиційна культура національних меншин і глобалізація // *Народна творчість та етнологія*, 2006, № 4, с. 56; Мушкетик Л. Українсько-угорське порубіжжя: мова та етнокультура, питання ідентифікації, міжетнічні зв'язки // *Народна творчість та етнологія*, 2010, № 3, с. 21; *Українська культура в контексті світових глобалізаційних процесів*. К.: ІМФЕ, 2005, с. 100.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При вивченні українсько-словацьких взаємозв'язків та взаємовпливів у народному вбранні Закарпаття нами використано ряд публікацій історико-етнографічного та мистецтвознавчого характеру.

Головним джерелом з вивчення досліджуваної проблематики послужили польові етнографічні матеріали автора статті, зібрані ним у селах Великоберезнянського району².

Помітну роль у поширенні етнографічних знань, популяризації народної культури Закарпаття, фіксації її давніх рис відіграв популярний краєзнавчий журнал «Наш рідний край» (1922–1939). На його сторінках вміщено кілька публікацій, в яких подано загальний, поверховий опис народного одягу українсько-словацького етнічного порубіжжя на Закарпатті. Їх коротенький зміст зводився до виділення переваг народного одягу та одягової вишивки³.

Народний одяг словаків Закарпаття вивчали Я. Ордош⁴ та М. Гапакова⁵. Названі автори коротко описують окремі елементи жіночого вбрання словаків, зокрема весільного. В одному із номерів журналу «Карпатський край» за 1999 рік І. Фекета публікує статтю «Словаки у Тур'я-Реметах, у якій наводить назви окремих складових народного одягу жителів с. Тур'ї-Ремети Перечинського району⁶.

У плані порівняння цінними для нас є публікації М. Сополіги. У 2006 році за його редакції вийшла праця про головні галузі господарства та матеріальної культури українців Словаччини. Окремий розділ присвячено класифікації та типологізації народного вбрання⁷. Господарювання, народні промисли, житлове та сакральне будівництво, харчування й народне мистецтво описані М. Сополігою у 2011 році в щедро проілюстрованому фотографіями, картами та схемами виданні⁸. Через рік виходить ще одна публікація дослідника, в якій окремі параграфи присвячені декоративним тканинам, народній вишивці та естетичним властивостям народного одягу⁹.

Поряд із загальним описом одягових комплексів досліджуваного регіону інформацію про конструктивні особливості виготовлення одягу, його декорування, роль прикрас зустрічаємо в публікаціях І. Грибанича¹⁰, Д. Зябловської¹¹, О. Федорчук¹², А. Худик¹³.

Питання взаємозв'язків та взаємовпливів в народному вбранні українсько-словацького етнічного пограниччя на Закарпатті у ряді своїх публікацій торкався й автор даної статті¹⁴. Напрацювання автора були узагальнені в дисертаційному дослідженні¹⁵.

² Традиційне народне вбрання лемків Великоберезнянщини середини XIX – першої половини XX ст., *Польові матеріали автора*, Зошит № 7, 2010 р., 15 с.

³ Домашній промысел и народный одяг // *Наш родный край*, Рочник XIV, Число 6, Тячево, 1936, сс. 104-105; Пайкош О. Мистецтво в Дравцях та околиці // *Наш родный край*, Тячево, 1933, Рочник XI, Число 2, с. 196.

⁴ Ordoš J. Etnografický obraz na slovensko-ukrajinskem pomedzi v širšom kontexte // *Zbornik materiálův z odborného seminára «Slováci na Zakarpatskej Ukrajině», konaného v Bratislave 19.12.1997*, Bratislava : DZS, 1998, ss. 64-71.

⁵ Napáková M. Slováci v obci Turji Remety *Zbornik materiálův z odborného seminára «Slováci na Zakarpatskej Ukrajině», konaného v Bratislave 19.12.1997*. Bratislava : DZS, 1998, ss. 103-106.

⁶ Фекета І. Словаки в Тур'я-Реметах // *Карпатський край*, 1999, № 3, сс. 83-94.

⁷ Sopoliga M. Tradicie hmotnej kultury ukrajincov na Slovensku. Bratislava: VEDA, 2006, 292 s.

⁸ Сополіга М. *Українці Словаччини : матеріальні вияви народної культури та мистецтва*, К. : Темпора, 2011, 336 с.

⁹ Sopoliga M. Poklady ľudovej kultury (Скарби народної культури). Svidnik Museum, 2012, 152 s.

¹⁰ Грибанич І. Народний одяг лемків Турянської та Ужанської долин кінця XIX – 40-х років XX ст. // *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, Ужгород: ІВА, 2010, Вип. IX-X, сс. 356-361.

¹¹ Зябловська Д.Є., Шмелькова О.М. Конструкторсько-технологічні прийоми виготовлення народного одягу лемків Великоберезнянщини // *Науковий вісник Мукачівського технологічного інституту. Серія. Легка промисловість*, 2008, № 5, сс. 143-149.

¹² Федорчук О.С. *Українські народні прикраси з бісеру*. Львів : Свічадо, 2007, 120 с., іл.

¹³ Худик А. Народне вбрання відбиток історії народу // *Народний календар на 1991 рік*. Ужгород: Словацьке педагогічне видавництво, 1990, сс. 96-97; Худик А. Народний одяг українців Східної Словаччини // *Берегиня*, 2004, № 3, сс. 71-80.

¹⁴ Коцан В.В. Особливе та відмінне у розвитку традиційного жіночого вбрання українсько-словацького етнічного та лемківсько-долинянського етнографічного порубіжжя (середина XIX – перша половина XX ст.) // *Історичний часопис з богемістики і словакістики*. Вип. 3. *Словаки і Закарпаття (Матеріали міжнародної наукової конференції «Словаки на Закарпатській Україні: історія, культура, звичаї та традиції»*), Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2013, сс. 98-122; Коцан В.В. Особливості крою, орнаментальні мотиви вишивки жіночих сорочок українців Турянської долини кінця XIX – першої половини XX ст. // *Історичні студії : Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології*, Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010, Вип. 3, сс. 100-117.

¹⁵ Коцан В.В. *Етнокультурні маркери в контексті пограниччя : традиційний народний одяг та ідентичність населення Закарпаття XIX – початку XXI ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, спеціальність 07.00.05 – «Етнологія»*, Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства, 2021, 845 с.

Метою ж даного дослідження є спроба на основі вище згаданої літератури, польових етнографічних матеріалів провести аналіз та осмислити питання українсько-словацьких запозичань в народному вбранні Закарпаття.

Виклад основного матеріалу. Словаки серед національних меншин Закарпаття складають одну із найменш чисельних груп. Тут вони з'явилися як нові переселенці вже з перших десятиріч XVIII ст. У 1722 р. словаки-лісоруби приїжджають в Марамороський комітат. З кінця XVIII ст. переселення словаків почастішали. Саме тоді кілька родин лісорубів з Ліптовського святого Мікулаша (Кайлики, Тейгли, Кирлики) переселились у с. Тур'я-Ремета. У 1788 р. у Великому Березному поселилось шість родин словаків-металургів. Їх кількість швидко зростала, бо в кожній родині налічувалось 9-14 дітей. У 1801 р. у Великому Березному словаки відкрили свій костел. У першій половині XIX ст. словаки проживали переважно у Великоберезнянському, Перечинському, Свалявському та Ужгородському районах у таких населених пунктах: Великий Березний, Перечин, Тур'я Ремета, Оноківці, Полянська Гута, Кам'янська Гута, Сторожниця, Дравці, Середнє, Антонівка, Родникова Гута, у містах Ужгороді та Мукачеві¹⁶.

Традиційний народний одяг словаків, порівняно з народним вбранням інших етнічних груп Закарпаття, зберігся найменше. Але про нього ще пам'ятають старожили окремих словацьких сіл Перечинщини та Ужгородщини. Уже наприкінці XIX – на початку XX ст. словацький народний одяг зазнав значних впливів з боку традиційного народного вбрання лемків та долинян Закарпаття, а також міської моди. Природна і господарсько-культурна відособленість річкових долин, історичні та міграційні особливості формування їх населення, контакти з етнічними сусідами та інші чинники зумовили виникнення кількох етнографічних груп та окружностей вздовж українсько-словацького етнічного порубіжжя. Найвиразніше вони прослідковуються за матеріалами традиційної матеріальної культури, зокрема в народному вбранні.

Комплект жіночого народного вбрання у селах українсько-словацького етнічного та лемківсько-долинянського етнографічного порубіжжя включав у себе сорочку («опліччя», «кошулю»), спідницю («кабат», «фартух», «біленик», «ряшеник», «споднік», «спуднячку»), фартух («катран», «шурц», «препиначку», «запиначку»), безрукавку («візитку», «бруслик», «ляйбик», «вайблик») з фабричної матерії, сукняну безрукавку («камізельку»), куртку («лайбик», «реклик», «сірак», «серак»), гуню («гунча», «гуньку»), чепець, хустку, прикраси з бісеру («монистята», «бархатки», «баршанки», «кризи»), постолі («ходаки», «бочкори», «верпці», «керпці»), чоботи («чизми»).

У другій половині XIX – першій половині XX ст. у словаків Закарпаття побутували довгі жіночі сорочки («опліччя», «пліча», «станча»), кроєні з трьох піл домотканого полотна, дві з яких формувались шляхом перегинання прямокутних шматків полотна навпіл по довжині. У передній частині поли зшивали, посередині утворювався з'єднувальний шов. У задній частині до двох основних пілок додавали ще одну, вужчу. До утвореного таким чином стану сорочки пришивали підшивку («надшувку») з домотканого полотна, а з 30-х років XX ст. – з фабричних тканин. Зустрічались також і довгі цільнокроєні сорочки. Рукави на сорочках були як довгими, так і короткими. Пришивались вони до стану паралельно, розширюючись чотирикутними вставками («клинами», «розпушками»). У ряді сіл Ужгородщини зустрічались сорочки, у яких рукави до стану пришивались під прямиим кутом, але вони були значно вужчими. Довгі рукави жіночих сорочок у нижній частині декорували густим «рясуванням», до якого пришивали манжети. Саме манжети на словацьких сорочках найбільше оздоблювались вишивкою. Таким же чином кроєні та оздоблені сорочки побутували й у лемків Великоберезнянщини (див. рис. 1), у селах Шариського округу та в околицях Пряшева. Характерними ознаками сорочок великоберезнянських лемкинь були морщення передньої (нагрудної) частини на 15-20 ниток, поздовжній розріз (10-15 см) на плечі з правого боку, вузький комірець, довгі, широкі, цільнокроєні рукави, морщені навколо манжет на 5-6 ниток. Словацькі «опліччя» виділялись дрібним морщенням лише на дві нитки, розрізом пазухи посередині передньої пілки, широкими пришивними манжетами. Із 20-х років XX ст. як словачки, так і лемкині з долинянками комірець та манжети своїх сорочок оздоблювали різноманітними мережками («штрікованими чіпками»)¹⁷.

У другій половині XIX – на початку XX ст. жіночі сорочки закарпатських словачок та лемкинь декорували вишивкою геометричних орнаментів, виконаних техніками «низина» і «хрестик». Лемкині Великоберезнянщини найпишніше оздоблювали морщену нагрудну частину та верхню частину рукавів, а словачки – широкі пришивні манжети. Основними орнаментальними мотивами були ромби, хрести, квадрати, восьмикутні зірки, завиточки, S-подібні мотиви. Наприкінці 20-х – на початку 40-х

років XX ст. у вишивці «опліччя» з довгими рукавами поєднувались геометричні, стилізовано-рослинні і квітково-рослинні орнаменти, але при цьому домінували стилізовано-рослинні мотиви¹⁸.

На початку XX ст. під впливом словаків та міської моди у перечинсько-березнянсько-свалявських і ужанських долинян поширились короткі жіночі сорочки («опліччя») завдовжки 55-65 см. Вони кроїлись як з одним, так і з двома бічними швами. Полотно сорочок збиралось у дрібні складки («рями») навколо горловини, у верхній плечовій частині рукава та навколо манжет. Інколи по верх морщення вишивали «кривульки». Застібували сорочки на білі чи голубі гудзики. Полотно під поздовжнім розрізом пазухи («розпіркою») збирали у поперечну складку («защип», «планочку») або дві зустрічні складки («фавди»). Під рукавами, у проймі пришивали вставки («латиці»). На сорочках з короткими рукавами «латиць» не було¹⁹. Етнографічно розмежувальною рисою «опліччя» словачок Перечинщини, турянських і свалявських долинянок були поздовжні орнаментальні смуги («фараметлики») обабіч розрізу пазухи.

На початку 20-х років XX ст. у словачок Закарпаття, як і в ужгородських, мукачівських долинянок та українок Східної Словаччини з'являються спідні сорочки («спудники», «сподники», «плаття») з домотканого полотна. Крій складався із верхньої частини («опліччя») та нижньої («підточка»). «Опліччя» кроїли з двома бічними швами, а «підточка» могла бути суцільною або складатись із кількох шматків. Круглий виріз горловини оздоблювали вузькою полотняною «обшивкою». Зустрічались «плаття» з короткими (10-15 см) рукавами та без рукавів з глибокими рукавними проймами²⁰.

Поясним вбранням словачок Закарпаття були спідниці з домотканого лляного полотна («кабати», «дряхликові сукні»), а з перших десятиріч XX ст. – з білої фабричної матерії. Білі спідниці, верхню частину яких збирали у дрібні складки («рями»), наприкінці XIX – у першій половині XX ст. побутували й у лемкинь, бойкинь та долинянок. Як словачки, так і лемкині, турянські, ужгородські та мукачівські долинянки поверх «рямок» пришивали широкий пояс з домотканого полотна. На фоні таких спідниць чітко виділялись бойківські, характерною особливістю яких були густо зібрані («рямлені», «ребристі») пояси. Нижню частину повсякденних спідниць словачок, лемкинь, турянських, ужгородських та мукачівських долинянок декорували стрічковою вишивкою. Якщо у долинянок майже до 30-х років XX ст. домінуючими були геометричні орнаменти, виконані у двох-трьох кольорах, то у словачок і лемкинь вже наприкінці XIX – у першій половині XX ст. поширилася багатокольорова рослинна вишивка. Характерною особливістю святкових словацьких і лемківських спідниць була велика кількість поперечних загинок, поміж якими вишивали великі квіткові композиції. Вишивка з окремими композиціями, поєднаними в орнаментальні смуги, легко вирізнялась з-поміж стрічкової вишивки геометричних чи геометризаних мотивів на долинянських спідницях. У 20-40-х роках XX ст. характерною ознакою дівочого вбрання словацько-лемківського порубіжжя були зібрані («рамлені») спідниці («ряшеники»), оздоблені загинками та поліхромною вишивкою. «Рамлені» спідниці побутували й у польських та словацьких лемкинь, бойкинь, долинянок та угорок Закарпаття. Етнографічно розмежувальною рисою виступав матеріал для виготовлення. Білі спідниці словачок і лемкинь Закарпаття з домотканого полотна чи фабричної матерії відрізнялись від спідниць бойкинь, долинянок, угорок із різнокольорових фабричних тканин²¹ (див. рис. 2).

У селах українсько-словацького етнічного та лемківсько-долинянського етнографічного порубіжжя поверх спідниці жінки одягали фартух («препиначку», «запиначку», «шурц», «шпориць»). Робочі фартухи шили з домотканого конопляного, а святкові – із вибіленого лляного полотна, оздобленого вишивкою. Із появою на початку XX ст. фабричних матерії фартухи почали шити з шовку чи атласу. Кроїли їх вручну з одного прямокутного шматка. У верхній частині полотно збирали у вузькі складки, поверх яких пришивали пояси. За шириною поясів можна було визначити вік власниці фартуха. У молодих жінок вона становила 2-3 см, а у старших – 5-8 см. Словачки та лемкині Перечинщини свої фартухи оздоблювали різноманітними фабричними стрічками («фарбітками»), машинними швами («шнурками», «крайками»), поміж якими вишивали рослинні мотиви. Низ фартухів оздоблювали гачкованою або фабричною мережкою («чіпкою») у формі хвилястих ліній. Внутрішня площина мережки заповнювалась стилізованими трояндами, ромашками, фіалками²². Жінки старшого віку одягали фартухи із тонкого чорного сукна, збираного у дрібні складки, декоровані 7-10 стрічками червоного, синього та жовтого кольорів у нижній частині. Низ фартуха також оздоблювали гачкованою мережкою. Про декорування рослинною вишивкою спідниць словачок Закарпаття співається у народній пісні:

¹⁸ Сополіга М. Українці Словаччини ... с. 216.

¹⁹ Грибанич І. Народний одяг ..., сс. 357-358; Коцан В.В. Особливості крою ... сс. 103.

²⁰ Пайкош О. Мистецтво в Дравцях ... с. 196.

²¹ Коцан В.В. Етнокультурні ... сс. 281-282.

²² Зябловська Д.Є., Шмелькова О.М. Конструкторсько-технологічні ... с. 106; Худик А. Народне вбрання ... сс. 96-97.

¹⁶ Малець О.О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40-80-ті рр. XX ст., Ужгород : ЗІПО, 2004, с. 148; Haraksim L. O minulosti Slovakov na Zakarpatsku // Zbornik materiálov z odborného seminára «Slováci na Zakarpatskej Ukrajině», konaného v Bratislave 19.12.1997, Bratislava : DZS, 1998, ss. 13-15.

¹⁷ Традиційне народне вбрання ... с. 9.

*Ганча фартух кветовани
Ягод прави мальовани
Лісца, пупча и квеццики,
Божу ружу и гвоздики²³.*

Спідницю разом із фартухом підв'язували в'язаним вовняним поясом («опас») бордового, червоного, рожевого чи зеленого кольору. Плели пояси із вовняних ниток простим або перебираним плетінням. Словачки Перечинщини та Ужгородщини до білих спідниць одягали червоні пояси («гарксованки»). Довжина поясів сягала від 150 до 230 см, ширина – 5-6 см.

Невід'ємною складовою жіночого традиційного одягу словаків були безрукавки («візитки», «ляйбики», «вайблики», «корсетки», «камізельки», «брюшлаки») з домотканого сукна і полотна (друга половина XIX – початок XX ст.) та фабричних матеріял (20-40-ві роки XX ст.). По довжині безрукавки сягали пояса, застібувались спереду на гудзики або ж на металеві петельки. Найпоширенішими були коричневі, чорні, сірі, червоні, рожеві, зелені безрукавки.

У другій половині XIX – першій половині XX ст. словачки і лемкині під гуню, а з 20-х років XX ст. і під сукняну куртку («сірак») одягали коротку сукняну безрукавку («камізельку»). Кроїли її із чотирьох піл сукна з неглибоким круглим вирізом горловини та глибоко врізаними рукавними проймами. У нижній частині передніх пілок робили дві скісні прорізні кишені («жеби»). Контури горловини, передніх пілок та низ безрукавки обшивали вузькою смужкою синього фабричного сукна. Застібувались «камізельки» на три-чотири гудзики. Передні пілки та спинку прострочували машинними швами у вигляді прямих та хвилястих ліній.

На початку 20-х років XX ст. у словачок Закарпаття поширились короткі жіночі безрукавки («лайбики») із атласної чи оксамитової матеріял червоного, бордового, коричневого, зеленого кольорів. Крій прямий, складався з трьох піл: суцільної задньої та двох передніх. Виріз для горловини трикутної форми, рукавні пройми глибоко врізані. На деяких безрукавках спереду пришивали дві кишені. Контури всіх деталей «лайбика» обшивали ламаними лініями («кривулями»). Безрукавки декорувались пишною вишивкою стилізованих рослинних мотивів уздовж вирізу горловини, навколо рукавних пройм, у нижній частині передніх пілок, у верхній та нижній частині стану. Такі безрукавки зустрічаємо й у лемкинь, бойкинь, долинянок і угорок краю.

У XIX – першій половині XX ст. верхнім плечовим одягом закарпатських словаків і лемків були короткі білі гуні («гунчата») поперечного крою з довгим ворсом («кострубамі»), кроєні з двох пілок домотканого вовняного полотна. З кінця XIX ст. на Великоберезнянщині поширились сірі («сиві») гуні. Крій жіночих та чоловічих гунь ідентичний (див. рис. 3).

З 20-х років XX ст. у словаків, як і у лемків, долинян і бойків набули поширення сукняні куртки («сераци», «гуньки», «губаньки»). Жіночі куртки були короткими (55-58 см), до пояса. Кроїли їх із трьох-чотирьох шматків домотканого сукна. Круглий виріз горловини переходив у позадвужний розріз, який застібувався на три-чотири гудзики. До верхньої частини стану пришивали вузький комір-стійку. На передніх полах робили дві прорізні кишені, а зліва з виворітного боку – ще одну маленьку кишеню. Рукави довгі, цільнокроєні, трохи звужені донизу. Контури горловини словацьких курток обшивали фабричною оксамитовою матерією чорного або синього чорного кольору²⁴.

Невід'ємною складовою традиційного жіночого одягу був головний убір. Незаміжні словачки ходили простоволосі. Волосся заплітали в одну-дві коси («варкочі», «воркоші»), вплітаючи в них стрічки («пантлічки», «стужки»). Влітку голову прикрашали вінками з живих квітів та барвінку («розмарії»). Наприкінці XIX – на початку XX ст. у словачок Перечинщини та Ужгородщини набули поширення вінки («парти») зі штучних квітів. «Парти», декоровані довгими різнокольоровими стрічками, були обов'язковою складовою весільного вбрання.

Заміжні жінки ділили волосся на проділ, розчісували і закручували на дерев'яну чи металеву обручку («контью», «хомлю»). На «контью» одягали полотняний очіпок («чіпец»), що був ознакою заміжньої жінки. У другій половині XIX ст. функцію чепця виконувала звичайна хустка або гачковане мереживо («гакльовка»). Наприкінці XIX – на початку XX ст. хустки розрізали, а потім зшивали так, щоб вони тісно облягали голову. Для цього їх стягували шнурочком. У словачок Перечинщини під впливом турянських долинянок поширились розширені доверху чепці («рогаті чепаци»). Їх декорували вишивкою та різноманітними мережками (див. рис. 4). У 20-40-х роках XX ст. у словачок Ужго-

родщини поширились чепці («чепаци») з фабричної квітчастої матеріял. Їх характерною особливістю була трикутна передня частина²⁵.

Голову жінки пов'язували хусткою («хустям», «скорянчам», «ранцлівкою»). У молодих жінок хустки були яскравих, у старших – темних кольорів. З початку XX ст. поширились хустки, на яких рослину вишивку розміщували на тому куті, що спадав на плечі. У кольоровій гамі переважали рожеві, оранжеві, червоні, вишневі, голубі, зелені, коричневі кольори. У холодну пору жінки поверх сорочки і візитки накидували на плечі велику вовняну хустку («тернувча», «шафолки»). Їх перев'язували навхрест на спині (див. рис. 5).

Одним із компонентів жіночого вбрання словачок Закарпаття були намиста («монистята», «гранатки») завширшки 1-3 см, завдовжки – 20-40 см. Поширеними були скляні сріблясті «пацьорки», що складались з багатьох низок. Словачки Ужгородщини до блискучих намистин чіпляли широкі шовкові стрічки («басанунки»). У 20-40-х роках XX ст. доповненням традиційного жіночого вбрання словачок, як і лемкинь Закарпаття, були широкі (10-12 см) прикраси з бісеру («кризи»), що мали вигляд напівкруглого коміра. «Кризи» були модною окрасою жіночого вбрання лемкинь Польщі та Словащини²⁶.

У XIX – на початку XX ст. традиційним видом взуття словачок були постоли («бочкори», «верпці», «керпці») із волової, коров'ячої, кінської шкіри. По боках вони морщились шкіряними ремінцями, а на носі тримались пряжкою чи вовняними волоками. Словачки носили також «дерев'яники» та сукняні капці («капцуни»). На початку XX ст. поширились шкіряні чоботи («чизми») та черевики («топанки») з високим каблуком.

Чоловічий одяг словаків Закарпаття, на відміну від жіночого, набагато простіший у крої та оздобленні, а також бідніший на види. Головним компонентом чоловічого вбрання була сорочка («кошеля», «кошуля»). Шили сорочки з лляного, конопляного або комбінованого полотна. Кроїли сорочки з одного шматка полотна, що перегинали в плечовій частині. Сорочки мали невеликий овальний виріз горловини та глибокий позадвужний розріз, що зав'язувався білим шнурком або червоною стрічкою. Плечову частину сорочок, як правило, доповнювали підшивками. Рукави пришивали симетрично зі вставкою («розпушкою»). На початку XX ст. рукави чоловічих сорочок почали морщити й оздоблювати пришивними манжетами.

Святкові сорочки оздоблювали вишивкою. У словаків Перечинщини та Ужгородщини, як і у місцевих долинян, поширеними були сорочки, оздоблені вишивкою «білим по білому» та вузькими збірками («рямами»). У 20-40-х роках XX ст. масового поширення набули чоловічі сорочки, оздоблені поліхромною вишивкою на комірці, вздовж розрізу пазухи та на манжетах. Вишивали «хрестиком» та «низинкою», лише зрідка на Ужгородщині використовували «гладь». У словаків зустрічали сорочки з манжетами, декорованими тканим орнаментом²⁷.

Поясним чоловічим одягом були полотняні штани («гачі», «ногавиці») та сукняні («холошні»). Як правило, «гачі» шили з конопляного полотна. Штанини були цільнокроєними з клином. У поясі штани стягували плетеним шнурком («гашником»). Іноді для зміцнення на коліна пришивали шматки полотна. Штани не оздоблювались, лише зрідка у бічному шві вшивали шнурок або смужку з кольорового полотна.

Осінньо-зимовим поясним вбранням словаків Закарпаття були сукняні штани («холошні»). Найчастіше це були довгі білі, коричневі, чорні чи сині штани з розрізом (15 см) унизу. Бічні шви декорували синім, рідше червоним шнурком. Передню частину святкових «холошень» оздоблювали різнокольоровою шнурівкою.

Поверх сорочки чоловіки одягали безрукавку («лайбик», «лайбрик», «вайблік», «бруслік», «брусляк»). Шили безрукавки з тонкого чорного, синього або червоного сукна. З виворітного боку «лайбики» підшивали домотканим полотном, а спереду застібували дерев'яними гудзиками. Святкові безрукавки словаків Закарпаття оздоблювали мідними гудзиками та хрестиковою вишивкою.

Із верхнього чоловічого одягу виділялись гуні (див. рис. 6) та білі або коричневі хутрянні кожухи («брушляки»). Найпоширенішими були короткі прямоспинні кожухи. З'єднувальні шви декорували білими чи різнокольоровими шкіряними шнурками. Спереду «брушляки» застібались на гудзики та петлі. На відміну від українців Словащини, у словаків Закарпаття лише зрідка хутрянні кожухи декорували вишивкою з різнокольорових шовкових ниток або шкіряною аплікацією.

Як і долиняни з лемками, словаки восени та взимку одягали сукняні куртки («сіраки», «гуньки», «рекліки»). За кроєм та оздобленням вони подібні до лемківських «сіраків» та долинянських «уйошів». Але якщо українські куртки оздоблювали чорними чи синіми нашивками з фабричних тканин,

²³ Сополіга М. *Українці ...* сс. 212-213.

²⁶ Федорчук О.С. *Українські ...* сс. 108; Czajkowski J. *Studia nad lemkowskią, Sanok* : Wydawnictwo Muzeum Budownictwo ludowego u Sanoku, 1999, p. 184.

²⁷ Худик А. *Народний одяг ...* с. 74.

²³ Великий сільсько-господарський календар Подкарпатського общества наук на рік 1942 / Зложив Іван Гарайда. Унгарь : Книгопечатная Подкарпатского общества наук, с. 230.

²⁴ Домашний промысел ... сс. 105; Коцан В.В. Особливе ... сс. 109-110.

то у словаків найчастіше зустрічались червоні нашивки. Довга сукняна куртка («чуга»), характерна для лемків Словаччини, у словаків Закарпаття не зустрічалась.

Складовою частиною чоловічого одягу був головний убір. Літом словаки одягали фетрові чи сукняні капелюхи («крисані», «крисаки»). Вони мали великі або малі криси, загнуті вгору або вниз. Капелюхи оздоблювали різнокольоровою стрічкою, за яку заправляли пера півня чи павича, жмути тютюну («баговки») або квіти. Про оздоблення чоловічих капелюхів словаків з с. Тур'я-Ремета Перечинського району співається у народній пісні:

*Міла моя задремала, я заспал,
А хто же мі з-за калапка пірко взал,
Пірко, пірко, го-я-я зо зеленої фіялки,
Чкода, Боже, стародавней фраїркі²⁸.*

Влітку носили також і солом'яні крисані із пшеничних стебел. Серед зимових чоловічих головних уборів були поширені хутряні шапки («бараниці»).

Взувались чоловіки, як і жінки, у шкіряні постолі («керпці»), що кріпились до ноги вовняними шнурками («волоками», «наволоками»). За технікою виготовлення чоловічі постолі подібні до жіночих, але із грубішої шкіри та з грубішими складками. Зимом на «керпці» одягали вовняні мішки («сукнянки»), щоб не ковзались і тепліше було в ноги.

Висновки. Традиційний народний одяг українсько-словацького етнічного та лемківсько-долинянського етнографічного порубіжжя пройшов тривалий шлях розвитку. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на окресленій території чітко виокремлюються лемківський і долинянський одягові комплекси. Окремі групи сіл складають так звані контактні зони, де переплітаються одягові традиції двох чи трьох етнографічних груп українців Закарпаття. До таких відносимо лемківсько-бойківське (села Ужок, Волосянка, Угний, Сухий, Тихий Великоберезнянського та Розтока, Кічерний Воловецького районів) та лемківсько-бойківсько-долинянське (села Люта, Вишка, Костринська Розтока, Кострино Великоберезнянського району) етнографічне порубіжжя. У першій половині XX ст. помітними були впливи словацьких одягових традицій. Найяскравіше вони проявились у крої та окремих елементах оздоблення традиційного жіночого вбрання. Як лемкині так і словачки при оздобленні святкових жіночих сорочок використовували мережива ручного або фабричного виробництва. Під впливом міської моди та словацьких одягових традицій повсюдно в лемкині краю на початку 20-х рр. XX ст. збирані рамлені спідниці з фабричної матерії почали витісняти білі домоткані спідниці («ряшеники»). Пограниччя мало вплив й поширення різноманітних безрукавок, що декорувались вишивкою в техніці двостороння гладь та різнокольоровими шнурівками. У 20-40-х рр. XX ст. поряд із традиційними лемківськими чепцями з довгими стрічками («партицями») у досліджуваному регіоні побутували чепці у формі круглої шапочки з трикутною передньою частиною. Подібні чепці у відповідний період носили у прикордонних регіонах Східної Словаччини.

Джерела та література

Великий сільсько-господарський календар Подкарпатського общества наук на рокь 1942 / Зложив Ивань Гарайда. Унгварь : Книгопечатная Подкарпатского общества наук, с. 230.

Нарáková M. Slováci v obci Turji Remety // *Zbornik materiálův z odborného seminára «Slováci na Zakarpatskej Ukrajině», konaného v Bratislave 19.12.1997*? Bratislava : DZS, 1998. ss. 103-106.

Нараксим L. O minulosti Slovakov na Zakarpatsku // *Zbornik materiálův z odborného seminára «Slováci na Zakarpatskej Ukrajině», konaného v Bratislave 19.12.1997*, Bratislava : DZS, 1998, ss. 9-17.

Грибанич І. Народний одяг лемків Турянської та Ужанської долин кінця XIX – 40-х років XX ст. // *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, Ужгород: ІВА, 2010, Вип. ІХ-Х, сс. 356-361.

Домашний промысел и народный одяг // *Наш родный край*, Рочник XIV, Число 6, Тячево, 1936, сс. 104-105.

Еперйешши Е. Традиційна культура національних меншин і глобалізація // *Народна творчість та етнологія*, 2006, № 4, сс. 55-59.

Зябловська Д.Є., Шмелькова О.М. Конструкторсько-технологічні прийоми виготовлення народного одягу лемків Великоберезнянщини // *Науковий вісник Мукачівського технологічного інституту. Серія. Легка промисловість*, 2008, № 5, сс. 143-149.

Коцан В.В. *Етнокультурні маркери в контексті погранич : традиційний народний одяг та ідентичність населення Закарпаття XIX – початку XXI ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня*

доктора історичних наук, спеціальність 07.00.05 – «Етнологія», Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства, 2021, 845 с.

Коцан В.В. Особливе та відмінне у розвитку традиційного жіночого вбрання українсько-словацького етнічного та лемківсько-долинянського етнографічного порубіжжя (середина XIX – перша половина XX ст.) // *Історичний часопис з богемістики і словакістики. Вип. 3. Словаки і Закарпаття (Матеріали міжнародної наукової конференції «Словаки на Закарпатській Україні: історія, культура, звичаї та традиції»)*, Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2013, сс. 98-122.

Коцан В.В. Особливості крою, орнаментальні мотиви вишивки жіночих сорочок українців Турянської долини кінця XIX – першої половини XX ст. // *Історичні студії : Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології*, Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010, Вип. 3, сс. 100-117.

Малець О.О. *Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40-80-ті рр. XX ст.*, Ужгород : ЗІПО, 2004, 188 с.

Пайкош О. Мистецтво в Дравцях та околиці // *Наш родный край*, Тячево, 1933, Рочник XI, Число 2, с. 196.

Ordoš J. Etnografický obraz na slovensko-ukrajinskom pomedzi v širšom kontexte // *Zbornik materiálův z odborného seminára «Slováci na Zakarpatskej Ukrajině», konaného v Bratislave 19.12.1997*, Bratislava : DZS, 1998. ss. 64-71.

Sopoliga M. Poklady ľudovej kultury (Скарби народної культури). Svidnik : Museum, 2012. 152 s.

Sopoliga M. Tradicie hmotnej kultury ukrajincov na Slovensku. Bratislava : VEDA, 2006. 292 s.

Сополига М. *Українці Словаччини : матеріальні вияви народної культури та мистецтва*, К. : Темпора, 2011, 336 с.

Традиційне народне вбрання лемків Великоберезнянщини середини XIX – першої половини XX ст., *Польові матеріали автора*, Зошит № 7, 2010 р., 15 с.

Українська культура в контексті світових глобалізаційних процесів. К.: ІМФЕ, 2005, 360 с.

Федорчук О.С. *Українські народні прикраси з бісеру*, Львів : Свічадо, 2007, 120 с.

Фекета І. Словаки в Тур'я-Реметах // *Карпатський край*, 1999, № 3, сс. 83-94.

Худик А. Народне вбрання відбиток історії народу // *Народний календар на 1991 рік*, Ужгород: Словацьке педагогічне видавництво, 1990, сс. 96-97.

Худик А. Народний одяг українців Східної Словаччини // *Берегиня*, 2004, № 3, сс. 71-80.

Czajkowski J. *Studia nad lemkowskiem*, Sanok : Wydawnictwo Muzeum Budownictwo ludowego u Sanoku, 1999, 221 s.

Vasyl KOTSAN

Folk Clothing of the Ukrainian-Slovak Ethnic Borderland in Transcarpathia at the end of XIX – the first half XX Century

In the article, based on available literature and field ethnographic materials, a comparative analysis of the components of traditional folk women's and men's clothing of the Ukrainian-Slovak ethnic border in Transcarpathia at the end of XIX – the first half XX century was carried out. The author focuses his attention on the issue of Ukrainian-Slovak borrowings in folk costumes and provides specific data on the mutual influences of different cultures and ethnic communities of the region.

Ukrainian-Slovak mutual borrowings in the women's folk dress of Transcarpathia are analyzed on the example of shirts, skirts, aprons, belts, sleeveless hats, shoes and jewellery. Constant mutual influences were observed in the development of these components of the folk dress of Ukrainian and Slovak women. One of the most striking components of the folk dress was women's aprons and tank tops, which Ukrainian and Slovak women decorated with embroidery and made using the smoothing technique and various ribbons.

Slovak borrowings in the men's clothing of Transcarpathia were first observed in the example of shirts and pants: their cut and details of decoration. Like the valley dwellers with their Lemkos, the Slovaks wore cloth jackets in autumn and winter. Interactions also took place in rites and customs related to clothing. And their colour solution testifies to the ingenuity and intelligence of women.

Keywords: Folk clothing, Lemkos, dolynians, Slovaks, shirt, skirt, apron, tank tops, pants, head-dresses, jewelry, shoes.

²⁸ Фекета І. Словаки ... с. 92.

Список ілюстрацій

Рис. 1. Жіноча сорочка («опліччя»), с. Стужиця, Великоберезнянський район. Домоткане полотно, вишивка, двостороння гладь, хрестик, мережка. 20-40-ві рр. XX ст.

Рис. 2. Дівчата з Кам'яниці, Ужгородський район. 1921 р. Фото Р. Гулки.

Рис. 3. Гуня («гунча»), с. Зарічево, Перечинський район. Вовняні нитки, тканиня, оксамитова матерія. Початок XX ст.

Рис. 4. Чепець («чупиць»), с. Порошково, Перечинський район. Фабрична матерія, домоткане полотно, атласні стрічки, вишивка, хрестик. 20-ті рр. XX ст.

Рис. 5. Дівчата з околиць Ужгорода. 1921 р. Фото Ф. Заплетала.

Рис. 6. Словак з околиць Ужгорода. 1921 р. Фото Р. Гулки.

с.

Фото 1. Жіноча сорочка («опліччя»), Стужиця, Великоберезнянський район. Домоткане полотно, вишивка, двостороння гладь, хрестик, мережка. 20-40-ві рр. XX ст.

Фото 2. Дівчата з Кам'яниці, Ужгородський район. 1921 р. Фото Р. Гулки

Фото 3. Гуня («гунча»), с. Зарічево, Перечинський район. Вовняні нитки, тканиня, оксамитова матерія. Початок XX ст.

Фото 4. Чепець («чупиць»), с. Порошково, Перечинський район. Фабрична матерія, домоткане полотно, атласні стрічки, вишивка, хрестик. 20-ті рр. XX ст.

Фото 5. Дівчата з околиць Ужгорода. 1921 р.
Фото Ф. Заплетала.

Фото 6. Словак з околиць Ужгорода. 1921 р.
Фото Р. Гулки.

УДК 392.8(477)(1-04)

Володимир ПОЛТОРАК

Харчові практики українського Подунав'я як маркер Великого кордону

Українське Подунав'я – південно-західна частина Одеської області – має мультиетнічне за походженням населення і розташоване в історичній зоні Великого Кордону між Південно-Східною та Центральною Європою. Симбіоз повсякденних практик створив феномен «буджацької кухні» – синкретичної системи харчування з стійкою тенденцією до виокремлення в неетнічну, регіональну, калейдоскопічну гастрономічну ідентичність. Стаття ґрунтується на матеріалах польових досліджень, проведених у 2017-2022 роках.

Ключові слова: Українське Подунав'я, Бессарабія, Буджак, Великий кордон, гастрономічна спадщина, історія, буджацька кухня.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Історія – це історична дисципліна, яка вивчає взаємозв'язки розвитку системи харчування з соціальними, політичними, культурними процесами. Їжа є одним з важливих елементів традиційної матеріальної культури кожного народу, адже саме в ній відбито народний побут, господарювання людей, їх смаки та уподобання, торговельні та культурні контакти.

Саме тому освоєння/винайдення/виникнення продуктів харчування, їх становлення та розвитку, функціонування в певні історичні періоди були і є предметом дослідження учених різних галузей знань, зокрема істориків, етнографів, мовознавців. Буджацьким народним харчуванням здавна цікавилися дослідники культури та побуту, хоча до початку ХХ століття не було спеціальних узагальнюючих праць, присвячених народній їжі та харчуванню цього краю.

Традиційний поділ матеріалів на джерела та наукові дослідження тут досить умовний, оскільки переважна більшість досліджень ХІХ – поч. ХХ ст. має суто описовий характер і може бути використана за умов критичного ставлення як джерельний матеріал. Фрагментарні дані про розвиток системи харчування Буджака можемо зустріти в античних та середньовічних джерелах. Етнографічні та статистичні дослідження ХІХ століття не мали предметом дослідження кулінарну спадщину, проте містять фрагментарні дані про неї (В. Зацук, Л. Берг)¹.

Новий етап розпочався в останні десятиріччя ХХ ст. Уперше з'являються дослідження про народну кулінарію. Проблема їжі і харчування висвітлювалася також дослідниками українського побуту, які розглядали ці питання у зв'язку з іншими проблемами.

Питаннями їжі та харчування цікавилися одеські та кишинівські етнографи, підсумком цих наукових пошуків можна назвати колективну монографію «Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одессины» 2014 року².

Останнім часом опубліковані також декілька кулінарних книг, які фіксують народні традиції Буджака на момент збору даних (Лариса Титикало³, Володимир Полторак⁴ та інші). Вони стали результатом експедиційних досліджень, в основі яких є методи інтерв'ювання, анкетування та систематизації даних.

¹ Археолого-историко-этнографические описания Буджака: статьи 1884 года с комментариями и иллюстрациями. Отв. ред. и авт.-сост. И. В. Сапожников, Одесса: Бондаренко М. А., 2023, 240 с. с. 5; Див. також праці: Берг Л., Зацук А.

² Буджак: историко-этнографические рисунки народов південно-західних районів Одещини. Одеса: PostScriptUm – СМІЛ, 2014, 744 с.

³ Титикало Лариса. Бессарабія. Кулінарна мандрівка, Київ: Пабліш Про, 2017, 184 с.

⁴ Полторак Володимир. Історія Буджаку. Матеріали досліджень гастрономічної спадщини, Одеса: Буджак-Фест, 2021, 52 с.

Давньоримський вчений Пліній Старший дві тисячі років тому запевняв, що істину слід шукати у вині. Щоправда він мав на увазі, що у п'яного розв'язується язик і в цей момент у нього можна дізнатись будь-що. Цей традиційний детектор брехні здатен на значно більше – вино саме може розповісти безліч історій, викликати безліч вражень. В пошуках цих вражень можуть пройти довгі вечори перебування в Буджаку.

ЯКИЙ БОРЩ ЇВ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У КІЛІІ?

Чи є хтось більш відомий в Україні за Богдана Хмельницького? Тільки Тарас Шевченко, поет, який зумів передати душу українського народу. А смак? Який смак є символом України? Безумовно, це БОРЩ, який є в меню кожної домогосподарки від Києва до Одеси і від Львова до Харкова. Та от чи їв гетьман Хмельницький борщ в сучасному розумінні цієї страви?

Восени 1620 року польсько-козацьке військо потрапило в скрутне становище після поразки під Цецорою. В битві загинув батько майбутнього гетьмана – Михайло Хмельницький, а сам молодий Богдан потрапив до татарського полону. Ставлення до полонених шляхтичів було однозначне – за них чекали викупу, а доки гроші не були сплачені, полонених відправляли вглиб Османської імперії. Головним портом Буджака, через який тримали зв'язок зі Стамбулом, була Кілія. Отже, Богдан Хмельницький потрапив до цього міста, а через два роки повернувся на Батьківщину, знов ступивши на беріг Дуная. Населяли Кілію у 17 столітті турки-мусульмани та православні-молдовани. Тож за час перебування в місті Богдан напевно куштував молдавського БОРЩУ. Що ж це за страва?

По-молдавськи борщ – це квас на висівках. В давнину українці борщ готували на заквашеному червоному буряку, тому скоріш за все походження назви улюбленої української страви спільне з молдавським квасом-борщем. Також цікавим є те, що основний інгредієнт зеленого борщу – квасок (щавель). Молдавський квас-борщ додають до перших страв для підвищення кислотності – саме так використовують оцет болгарки при подачі на стіл чорби.

Сучасний рецепт загальновідомого українського борщу відносно молодий – йому щонайбільше 150 років. Картопля, томати потрапили до раціону українців у 18-19 століттях. Тому Богданові Хмельницькому не довелося їм поласувати, проте квас-борщ у Кілії він напевно додавав до юшки, якою годувала його вартя.

Сучасний буджацький борщ Хмельницькому сподобався б значно більше – особливістю його приготування є використання окрім класичних інгредієнтів ще місцевих спецій та червоного солодкого перцю. В Придунав'ї готують також пісний борщ на рибацькому бульйоні. В Плавнях готують борщ з бурегітами (схожі на пельмені варенички з м'ясом). Розмаїття культур вплинуло і на цю, здавалося б, вже ідеальну класичну страву. Навіть звичайний борщ в Буджаку може здивувати гостей.

ЗИМОВІ ЛАСОЦІ

Із завершенням осені розпочинається череда зимових свят. В Орлівці Ренійського району наприкінці грудня проходить свято Кречун – архаїчний дохристиянський карнавал очищення села від злих духів. Колись такі карнавали проходили і в молдавських, і в українських селах після Різдва. В Буджаку святкують Різдво і за юліанським (старим) стилем, і за новоюліанським (новим).

Під час зимових свят, коли закінчують піст і на стіл знов повертаються м'ясні страви, головною стравою в болгарських та гагаузьких оселях стає КАВУРМА (каурма), а в молдавських – ТОКАНА. В тій самій Орлівці цю страву з любов'ю називають «Токанікою» – дослівно можна перекласти на українську мову як «Тушоночка».

Готують цю страву у великому казані на відкритому вогні з порізані на великі шматки туші барана. До м'яса, коли воно вже розімліло і відстало від кісток, додають червоний гострий перець, сіль та інші спеції. Гаряча, щойно смажена токана має неперевершений смак – тому поласувати нею збираються сусіди. В українській традиційній кухні таку страву назвали б СВІЖИНОЮ. Потім м'ясо складають в великі глеки, заливаючи овечим лоєм. Законсервована таким чином ніжна баранина може зберігатись до весни, але зазвичай її запаси скінчуються раніше. Таку страву в болгарських та гагаузьких селах називають кавурмою.

КАВУРМА або КАВАРМА – страва, поширена на теренах колишньої Османської імперії. Її знають грузини і турки, болгарки і молдовани, гагаузи і татари. Вона ніби переносить нас в часи Сулеймана Пишного, володаря двох частин світу, серце якого перебувало в полоні у Роксолани, а шлунок належав Кавурмі.

ТЕРМІНИ БЕСАРАБСЬКА та БУДЖАЦЬКА КУХНЯ

Протягом ста п'яти років регіон входив до адміністративної одиниці Бессарабія, у зв'язку з чим локальні страви, продукти та вина вже у XIX столітті носили назву «Бессарабських». Цей термін зараз є брендом, він відомий у Києві, в Одесі, в Бухаресті та Кишиневі. Оскільки локальна кухня регіону має особливі, характерні риси, специфічну назву та глибоку передісторію, можна вважати її усталеним комплексом, що вимагає відповідного підходу до промоції (брендування) «Бессарабської кухні». Локальним проявом цієї кухні є кухня «Буджацька» – вона переважно асоціюється з пів-

деннобесарабськими землями, тобто Південно-Західною частиною Одещини між Дністровським лиманом та Дунаєм. Польові дослідження водночас демонструють високий рівень варіативності рецептури та назв страв, що є результатом як прикордонного становища краю, так і його мультикультурністю. Стандартизація не відбулась тут навіть на рівні етнічних культур – наприклад, серед болгарських сіл відмінності в назвах та рецептах страв навіть більші, ніж між сусідніми з ними українськими чи молдавськими селами. Водночас деякі страви поступово стали загальними символами регіональної кухні – і нариси про їх походження ми вміщуємо нижче.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ЛОКАЛЬНОЇ КУХНІ

Локальна (регіональна) кухня сформувалась під впливом болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, молдавської, української (в т.ч. козацької), турецької (османської), італійської та російської національних традицій.

Серед страв за опитуваннями найчастіше згадувались: курбан, борщ, рибаця юшка з саламуром, вертута, міліна, баніца, плацинда, бринза, мамалига, голубці, долма, сарма, кавурма, бастурма, суджук, карнаци, спеції (паприка, мірудія, чубриця), різні види рибних страв (малосольна дунайка, ікра щуча, фріптура тощо), солодоці (гевреки, хрустіки, чорнослив та багато інших). Загалом на даний момент в реєстр дослідження потрапило 350 бессарабських спеціалітетів, напоїв та страв.

ПЕРСПЕКТИВИ

Бренд «Буджацької кухні» – це регіональний кулінарний комплекс, що претендує на високий рівень капіталізації. Кулінарну спадщину Нижнього Подунав'я слід розглядати як одну з найпривабливіших складових туризму.

Екологічне сільське господарство на базі мережі фермерських господ та дрібних харчових підприємств тісно зав'язані на збереженні та відтворенні традиційної кулінарної спадщини в регіоні.

Сільський туризм вже зараз стає для регіону важливим економічним локомотивом, в тому числі в питанні промоції локальної кулінарної спадщини.

Старожили та особливо місцеві кухарі, які володіють професійними технологіями та глибоко розуміють тонкощі локальної спадщини, повинні стати важливою складовою для збереження локальної кулінарної спадщини.

Фестивальна культура була властива місцевому населенню в минулому і не буде складати великих зусиль відтворити її, надавши фахові консультації та забезпечивши високим рівнем гостинності.

Окремі страви локальної кухні безумовно можуть розглядатись як шедеври традиційної кулінарної спадщини національного та міжнародного значення.

Джерела та література

- Evliya Çelebi seyahatnamesi 5 (2001), İstanbul; Yapı Kredi Yayınları Sanat, 2001, 372 s.
- Археолого-историко-этнографические описания Буджака: статьи 1884 года с комментариями и иллюстрациями. Отв. ред. и авт.-сост. И. В. Сапожников, Одесса: Бондаренко М. А., 2023, 240 с.
- Берг Л. Население Бессарабии: этнографический состав и численность, Петроград : Рос. гос. акад. тип., 1923, 59 с.
- Буджак-фест: гастрономічний етнофестиваль [online] URL: <https://budjakfest.com/> (дата звернення 20.08.2023)
- Буджак: історико-етнографічні нариси народів південно-західних районів Одещини, Одеса : PostScriptUm – СМІЛ, 2014, 744 с.
- Вилково. Рибна кухня липован: історія, традиції, сучасність, Одеса : ВМВ, 2013, 128 с.
- Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область, Часть 1, СПб. : Тип. Э. Веймара, 1862, 582 с.
- Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область, Часть 2, СПб. : Тип. Э. Веймара, 1862, 274 с.
- Історія Південної Бессарабії [online] URL: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLQL0eYX7RJBpwl6hrYvqkjlRw1VoUGuw> (дата звернення 20.08.2023)
- Описание Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака (в 1827 году), Аккерман: Типография И. М. Гринштейна, 1899, 4+523+4 с.
- Полтораки Володимир. Історія Буджаку. Матеріали досліджень гастрономічної спадщини, Одеса : Буджак-Фест, 2021, 52 с.
- Титикало Лариса. Бессарабія. Кулінарна мандрівка, Київ : Пабліш Про, 2017, 184 с.

Volodymyr POLTORAK

Food Practices of the Population of the Ukrainian Danube Region as a Marker of the Great Border

The Ukrainian Danube region, the southwestern part of Odesa oblast, has a multi-ethnic population and it is located in the historical zone of the Great Border between Southeastern and Central Europe.

The symbiosis of everyday practices has created the phenomenon of «Budjak cuisine» – a synthetic food system with a strong tendency to be distinguished into a non-ethnic, regional, kaleidoscopic gastronomic identity.

The report is based on the materials of field research conducted in 2017-2022.

Key words: Ukrainian Danube Region, Bessarabia, Budjak, Great Border, gastronomic heritage, food history, Budjak cuisine.

УДК 638.141.4:342.26(477+498+478)

Tanya RICHARDSON

Beekeeping With/out Borders in Ukraine, Moldova and Romania: Cooperation and Conflict in Defending Carpathian Honey Bee Territory

Beekeeping laws in Ukraine, Moldova and Romania require beekeepers to work with Carpathian honey bees in some or all districts. While Carpathian bees have many supporters, some beekeepers advocate working with bees imported from Austria, Germany, and other countries. This paper combines insights from animal geography and border studies to analyze anthropological research about more-than-human dimensions of conflicts over honey bee territorialization in Moldova and Transcarpathia Oblast. By focusing on interspecies socialities the paper reveals hitherto underexplored dimensions of cooperation, conflict, and territorialization in one European borderland.

Key words: beekeeping, interspecies socialities, territorialization, mobilities, borders, Carpathian honey bees.

Introduction

This article is about the transborder lives of Carpathian honey bees in Ukraine, Moldova, and Romania. It focuses on Transcarpathian researchers and breeders involved in conserving them for commercial beekeeping, and some Moldovan and Romanian beekeepers who work with these bees. I describe the ways in which a transborder Carpathian honey bee territory is made encompassing part of Ukraine, and all of Moldova and Romania, and dimensions of cooperation and conflict that support and undermine it. My focus will be on Moldova and Ukraine, though I will also briefly discuss Romania. The questions informing this article are: What are the characteristics of Carpathian honey bee mobilities across the Moldova-Ukrainian and Ukrainian-Romanian borders? What impact have they had on beekeeping in these countries? To what extent does centering interspecies and more-than-human socialities tell us something new about borders, territorialization, cooperation and conflict in this/these European borderland(s)?

According to Ukrainian and Romanian researchers and breeders, if Carpathian honey bees were left to themselves, their distinctive characteristics would disappear because of beekeepers' decisions to bring other kinds of honey bees into these countries from other parts of Europe and because of honey bees' reproductive biology – namely, the fact that honey bee queens are polyandrous and mate in the air¹. The work that researchers and breeders do in Transcarpathia to conserve Carpathian bees therefore responds to the movements of these other bees into their region and to the mobilities of Carpathian honey bees themselves during reproduction. Meanwhile, the conservation of Carpathian honey bees is intrinsically tied to the political and moral economies of moving large numbers of them beyond Transcarpathia within Ukraine, and internationally to Moldova, Romania, Hungary, Kazakhstan, Uzbekistan, Russia – until February 24, 2022 – and more recently Canada. Demand for them enables researchers at the Department for the Selection and Reproduction of Carpathian Honeybees of the National Scientific Centre «Prokopovych Beekeeping Institute» and private, commercial breeders to continue their work. The story I tell here is of bees and people engaging in, responding to, and (in the case of humans) trying to prevent certain forms of mobility inside and across state borders as part of humans' pursuit of agrarian livelihoods. It draws on

¹ Queens are the primary reproductive female in a honey bee colony. The other members include female worker bees and male drones, the latter of whom are present in spring and summer only. The Ukrainian terms for «queen,» «worker bee,» and «drone» are «matka» (mother), «robocha bdzola,» and «truten,» respectively. The Ukrainian term for «colony» is «bee family» or «family» (bdzholyna sim'ia). In this text I use the English terms «queen,» «worker bee,» and «drone.» However, I use «family» to refer to the biological unit consisting of a queen, workers, and drones. As a citizen of the settler colonial state called Canada, I am allergic to the term «colony» and think the term «family» helps interrupt the meanings and associations that the word «colony» has for contemporary English-speaking readers.

five months of ethnographic research with scientists, breeders, and beekeepers in Ukraine (Transcarpathia Oblast, Lviv Oblast, Odesa Oblast, Kyiv), Moldova, and Romania in 2013, 2016, 2018, 2019, and 2022 and ongoing communication via email and texts in between visits.

Beekeeping laws and regulation are an important part of this story even though they are often not followed. In Romania and Moldova beekeepers are officially only allowed to buy and sell Carpathian bees. Ukraine's beekeeping law specifies that Ukrainian beekeepers should work with one of three «aboriginal breeds or populations,» one of which is the Carpathian (*Apis mellifera carnica* var. *ukrainica carpatica*). (The two others are the Ukrainian Steppe bee [*apis mellifera sossimai*] and the Polissian bee [*apis mellifera mellifera* var. *polissica*]). Additional regulation lays out the oblasts where particular bees should be used. For example, Carpathian bees are zoned for Transcarpathia, Lviv, Ivano-Frankivsk, Chernivetska, Rivne, and Volyn Oblasts, and for Crimea. In practice, in all three countries beekeepers work with other kinds of bees (e.g. Italian, Carniolan, Buckfast) which they do by buying queens from breeders in other parts of Europe (e.g. Austria and Germany) or from Ukrainian breeders who rear them in Ukraine. Beekeeping laws and regulation surrounding the use of kinds of bees is weakly enforced in Moldova and Ukraine; in Romania, penalties for importing and selling bees other than Carpathians have been strengthened but bees other than Carpathians do enter the country. Each year, approximately 100,000 queens enter Moldova from Ukraine each year, many of which are Carpathians.

This article is informed by scholarly literatures on animal geographies, borders, and territorialization. In their foundational book in the field of animal geography, Chris Philo and Chris Wilbert² drew a distinction between «animal spaces» and «beastly places» – that is, between the ways in which human classifications of animals shape ideas about where animals can appropriately reside and arrangements to govern them, and animals' own embodied, agentive ways of knowing and being that may align with but also subvert these human orderings. Animal geography begins from the assumption that animals and other beings and things are active participants in making social worlds even if they are not full-fledged rights' bearers in them. More recently, geographers Timothy Hodgetts and Jamie Lorimer³ have drawn on scholarship about mobilities – which developed to study human mobilities – to think about animals and human-animal relations. Using the term «mobilities» in relation to animals draws attention to the way in which animal movements are produced within and productive of relations of power among human and nonhuman actors, and how these movements are experienced by both humans and animals. The new materialist concept of assemblage/agencement and its topological approach to space⁴ have been important in thinking about animal and human mobilities. The concept of assemblage helps track «different, but interrelated spatial formations and temporal rhythms along which bodies move and within which human and animal mobilities are enabled and constrained»⁵.

Animal and animals' mobilities and various biopolitical projects to regulate them create forms of territorialization that overlap with and cross-cut international borders, and that can amplify or mute them. What matters in my case are national-level laws and regulation that zone specific breeds of animal in agriculture (in this case honey bees) to protect the genetic heritage of the country, and the enforcement (or not) of sanitary-veterinary controls at international borders. In a presentation for the University of Viadrina's Chair of Entangled History of Ukraine, Tatiana Zhurzenko showed a map outlining a typology of Ukraine's borders and border regimes prior to February 2022⁶. These included a) borders with ex-Soviet republics (Russia, Belarus, Moldova); b) borders with European Union (EU) countries (Poland, Slovakia, Hungary, Romania); c) the part of the Ukrainian-Russian border in Donetsk and Luhansk Oblasts and in eastern Crimea over which Kyiv lost control in 2014; d) the part of the Ukrainian-Moldovan border not controlled by Chişinău (Transnistria); e) the administrative boundary between Ukraine and Russian-occupied Crimea; and f) and the contact line in eastern Ukraine between Ukrainian government-controlled territory and the Russian-backed Donetsk and Lugansk People's Republics. The borders that are relevant for this paper are the Ukrainian-Moldovan, Ukrainian-Romanian, and Moldovan-Romanian borders, though the fully militarized borders in the north and battle zones elsewhere in Ukraine due to the full-scale Russian invasion in February 2022 have impacted Transcarpathian beekeepers too.

² Philo Chris, Wilbert Chris. *Animal Spaces, Beastly Places: An Introduction // Animal Spaces, Beastly Places: New Geographies of Human-Animal Relations*. Edited by Chris Philo and Chris Wilbert. London and New York: Routledge, 2000, pp. 1-36.

³ Hodgetts Timothy, Lorimer Jamie. *Animals' Mobilities // Progress in Human Geography*, 2020, Vol. 44, Issue 1, pp. 4-26.

⁴ Muller Martin. *Assemblages and Actor-Networks: Rethinking Socio-material Power, Politics and Space // Geography Compass*, Vol. 9, Issue 1, 2015, pp. 27-44.

⁵ Hodgetts Timothy, Lorimer Jamie. *Animals' Mobilities...* p. 6.

⁶ Zhurzenko Tatiana. *Ukraine in Border Studies, Border Studies in Ukraine / Chair of Entangled History of Ukraine*. Europa-Universität Viadrina Frankfurt/Oder. January 17, 2022.

In spite of increased security measures and changing controls on the movement of certain goods and people, for the beekeepers and breeders with whom I do research these western borders continue serve as what Sabina van Löwis⁷ calls «a sluiceway/interface» and an «opportunity.» While this article focuses on movements between Ukraine and Moldova, two states that are not EU members but are now candidates for EU membership, the queens also move informally, mostly unchaperoned, in large numbers between Ukraine and Romania, an EU member from 2007. My goal in this paper is to sketch out the Carpathian honey bee assemblage that emerges out of the history of its breeding and zoning in Ukraine, and the forms of human-animal and human-human cooperation and conflict that emerge in the process of researching and trading Carpathian honey bees across international borders.

Before I turn to fieldwork, let me first introduce honey bees and the Carpathian bees. *Apis mellifera linnaeus* (1758) – known also as the Western Honey bee – has numerous subspecies across Europe and North Africa that have adapted to particular environments⁸. Researchers differentiate them from one another in terms of behaviour, morphology, and more recently mitochondrial DNA. Subspecies' names such as *Apis mellifera ligustica* – commonly known as the Italian bee – indicate their place of origin⁹. However, selection and large-scale migratory commercial beekeeping have shrunk these subspecies' habitat and muted the differences among them. Conservation biologists consider the loss of genetic diversity in honey bees an important factor in rising rates of European honey bee mortality¹⁰. In the last two decades, funding for conservation-oriented honey bee research has expanded. One example is the EU-funded multi-country SmartBees project which used molecular methods to identify and document local bee populations to help justify conservation.

In 1965, Romanian honey bee researchers published morphometric research about bees in Romania and designated them *Apis mellifera carpatica*¹¹. Shortly thereafter, scientists from the Timiriachev Agricultural Academy in Moscow initiated extensive research on Carpathian bees¹². In doing so, they built on exploratory work initiated by the Ukrainian Beekeeping Station and Transcarpathian animal technicians in the early 1960s aimed at locating mountain bees and establishing a Transcarpathian station to rear early queens¹³. This research helped establish the behavioural characteristics and morphological standard for the bees and to justify the creation of a breeding program in the Carpathians. Carpathian bees are known for gentleness, sitting calmly on frames, dry capping of honey, good overwintering characteristics, rapid spring development, their ability to collect nectar from low-sugar sources, and the grey colouring of worker bees.

A breeding and reproduction apiary (bdzholorozplidnyk) and later state farm were established in the Transcarpathian town of Mukachevo to rear Carpathian queens (and later packages) en masse for transport to other parts of the Soviet Union, particularly Siberia, Moldova, and Kazakhstan¹⁴. When Ukraine's Prokopovych Beekeeping Institute was created in 1989, the state farm's research unit was transferred to it. Eight researchers and technicians, the majority of whom are based in Transcarpathia, continue to work for the Department for the Reproduction and Selection of Carpathian Bees. Research and selection work with Carpathian honey bees has continued in Romania and Ukraine; in Ukraine it is carried out by institute-based researchers and a wider network of private breeders in Transcarpathia and neighbouring oblasts. The researchers from the Prokopovych Institute have selected four distinct, officially recognized «types» of Carpathians called Vuchkove, Rakhiv, Hoverla and Sinivir. Some private breeders have also created the equivalent of a «type» (typ) while others select distinct lines using bees from across Transcarpathia.

Romanian and Ukrainian honey bee researchers and beekeepers have different views about the Carpathian bees' proper taxonomic name and identity. Romanians consider Carpathian bees to be a distinct

⁷ Löwis von Sabine. *Post-Soviet Borders: A Kaleidoscope of Shifting Lives and Lands. An Introduction // Post-Soviet Borders: A Kaleidoscope of Shifting Lives and Lands*. Edited by Sabine von Löwis and Beate Eschment. London & New York: Routledge, 2022, pp. 1-10.

⁸ Ruttner Friedrich. *Biogeography and Taxonomy of Honeybees*. Berlin: Springer-Verlag, 1988, 284 p.

⁹ Ibid.

¹⁰ Martin Cyrus. *A Re-Examination of the Pollinator Crisis // Current Biology*, 2015, October 5, pp. R811-R815; Meixner Marina D., Pinto Maria Alice, Bouga Maria, Kryger Per, Ivanova Evgeniya, Fuchs Stefan. *Standard Methods for Characterising Subspecies and Ecotypes of Apis Mellifera // Journal of Apicultural Research* vol. 52, issue 4, 2013, pp. 1-27.

¹¹ Foti N., Lungu M., Pelimon P., Barac I., Copaitici M., Mirza E. *Researches on Morphological Characteristics and Biological Features of the Bee Population in Romania. International Federation of Beekeepers' Associations «Apimondia» // Proceedings of the XXth International Beekeeping Jubilee Congress*, Bucharest, 1965, pp. 171-176.

¹² Полищук В.А., Гайдар В.А., Корбут О.В. Пасека. Киев: ТОВ ВПК «ОБОВА», 2012, 340 с.; Пилипенко В.П. *Історія досліджень карпатських бджіл*. Львів: ТЗОВ «Редакція «Український пасічник», 2019, 251 с.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

subspecies and in 2017 registered the bees with the International Zoobank of the International Commission on Zoological Taxonomy as *Apis mellifera carpatica*. Morphometric and genetic studies by Soviet and Ukrainian researchers led them to a different conclusion: that Carpathian bees are a population of the subspecies *Apis mellifera carnica*, commonly called the Carniolan bee, which is used widely in Central Europe and beyond (e.g. Austria, Germany, Czechia, Slovakia, Hungary, Poland) and evolved as such in the Slovenian-Austrian Alps. For this reason, Ukrainian researchers refer to the bees in Latin as *Apis mellifera carnica var. ukrainica carpatica*. The Latin names for Ukraine's Carpathian, Steppe and Polissian honey bees are informal ones as genetic research to fully clarify their relationship to other subspecies is still in progress.

One of the consequences of this Ukrainian research has been debates about whether it is appropriate for breeders concerned with the conservation of Carpathian bees to interbreed them with Carniolan bees in Ukraine's Carpathian mountain region, because, in the words of one breeder interested in interbreeding the two kinds of bees, «they are essentially sisters and they have only one different gene.» Scientists and beekeepers use terms such as «subspecies,» «breed,» «race,» «population,» «ecotype» and «type» in different and sometimes inconsistent ways; the differences and inconsistencies are significant but I do not dwell on them here. In spite of different views about the taxonomic identity of Carpathian bees, beekeeping laws and regulation in Romania, Moldova and Ukraine all recognize Carpathian bees as a distinct kind of bee. Ukraine's other nearby neighbours – Slovakia, Czechia, Hungary and Poland – require beekeepers to work with Carniolan bees.

The development of queen rearing and honey bee package production in the 1970s and 80s in Transcarpathia continues to influence the character of beekeeping in the region. In 2022, there were 1036 registered beekeepers in the Transcarpathia region (a region with 1.2 million residents). While honey production is important, and demand exists for rare mountain honeys, the volume of honey produced each year is many times smaller than in other regions of Ukraine. For this reason, commercial beekeepers have long depended on the sale of packages and queens. Even before the full-scale Russian invasion in February 2022, which dramatically reduced the demand in Ukraine itself because of the destruction and occupation of large apiaries in eastern Ukraine, Transcarpathian beekeepers produced far more packages and queens than are needed by Ukrainian beekeepers and were thus dependent on international markets.

The beekeeping laws and regulation of Ukraine, Moldova, and Romania are an important part of the Carpathian honey bee assemblage because they help create a contiguous transboundary Carpathian honey bee territory straddling all three countries. However, it is not bounded in the same way that states or nature reserves are, and nor are honey bee populations in this territory homogeneously Carpathian. Bees are aerial creatures who can fly to nectar and pollen sources across international borders and queens in border zones can mate with drones from or in other countries too, something that complicates breeding near international borders. State laws and regulation are human projects that try to form territories for particular kinds of bees. One of their goals is to control which queens and drones meet during mating with the goal of ensuring a productive, healthy honey bee population best adapted to the climatic and ecological conditions in these countries. Humans, however, cannot fully control where bees fly, or with whom they mate unless they use artificial insemination. Breeders do use this technique but it is much less effective than «natural» or «free» mating in producing queens with strong families.

In the remainder of this paper I will make visible some aspects of the Carpathian honey bee assemblage. I describe some encounters between Transcarpathian researchers and Romanian beekeepers in Romania in November 2019, and between a Transcarpathian breeder and Moldovan beekeepers in Moldova in late summer 2022. Finally, I discuss how the unregulated cross-border trade and debates about the taxonomic identity of the Carpathian bee have led some young, well-connected, USAID-funded Moldovan breeders to advocate for changing Moldovan regulation to allow other kinds of bees to be used.

In November 2019, renowned beekeeper Grigore Scutari and Moldova's National Beekeeping Association hosted me and three researchers from the Prokopovych Institute's Carpathian Department: Viktor Papp, Alla Kizman-Baiza and Emilia Keil. Grigore had been buying Carpathian queens in Transcarpathia for 17 years. After giving a seminar and viewing the apiaries of Grigore and his students, the researchers wanted to travel to Bucharest to visit Romanian honey bee researchers to better understand the evidence the Romanians found for Carpathians' status as a distinct subspecies. When we learned that the director was unable to receive the researchers, Grigore arranged for a Romanian beekeeper interested in developing a Carpathian breeding program in his region north of Suceava, to take researchers to apiaries where they could take samples in order to conduct morphological and genetic analysis.

At each Romanian apiary, the beekeeper began by showing the Ukrainians his most productive hive. Each one displayed «yellowness» [zhovtyzna] – that is, one or more abdominal segments [terhity] with a yellow or orange colour. Viktor explained that worker bees' grey colour is the most important starting point for identifying Carpathians and that yellow abdominal segments indicate that hybridization has occurred.

Viktor asked each beekeeper about the location of nearby villages to determine the degree of isolation and likelihood that queens could mate with bees from other villages. In two cases, there were nearby villages on both sides of the Romanian-Ukrainian border, within mating distance. The mountain beekeepers were in an isolated location. However, there were limited nectar flows in the area, and so beekeepers took their apiaries to the plains to get honey from acacia and sunflowers. This meant their queens often mated with drones of other honey bee breeds. It was unclear how interested they would be to preventing hybridization if they could not move their hives to the plains.

Over dinner, Viktor explained to the Romanian beekeeper what he would need to do to develop a breeding program. This project would take 10 years at least, and many other beekeepers would need to collaborate with him. The first task was to survey the topography around the isolated village. He should find the river basin in which the village was located and identify the ridges that ran up to the peaks that could serve as barriers. Second, in order to identify the local bees' natural habitat he should look at a map, find the settlements, and systematically, organize expeditions to take samples from as many apiaries as possible.

As we drove, Viktor also shared thoughts about cooperating across state boundaries, which shows how in Ukraine, at least, Carpathians are not claimed as exclusively Ukrainian. This, together with the fact that there are two other Ukrainian aboriginal breeds complicates the bees' relationships to nationalist discourses. Viktor said it was good to help Romanians with conserving the bees even though it meant helping a foreign state and creating a competitor. He explained that if the samples revealed a distinct local bee, Ukrainian breeders should stop selling their bees to Romanians otherwise local distinctiveness would be lost. Nevertheless, the Ukrainians should help the Romanians because creating a larger territory with local populations of unhybridized Carpathian bees would be good for beekeepers in both countries.

In August and September 2022, I spent six weeks with Grigore Scutari visiting his and his fellow beekeepers' apiaries in Moldova during which time we also travelled by bus to Istanbul to attend the conference of Apimondia, the International Federation of Beekeeping Associations. On August 22, I made a trip with some Moldovan, Ukrainian, and Transnistrian beekeepers to one of Grigore's apiaries in the Cimişlia district in the southern part of the country. The previous day, after a 28-hour bus ride, seven of us had arrived from Istanbul. Other guests were friends, family, and students of Grigore. Grigore had persuaded a commercial (non-institute-based) Ukrainian honey bee queen breeder from Transcarpathia to stay an extra day in Moldova to see what his and other breeders' queens (and their families) were like when kept amidst Moldovan sunflower fields and acacia groves with their large nectar flows. Grigore hoped that seeing and hearing about the differences between beekeeping in Moldova and Transcarpathia and learning about what Moldovan beekeepers prioritized would help orient this breeder in his breeding work.

Grigore opened twelve hives with queens from different lines from five Transcarpathian breeders (two women, three men, two from the Prokopovych beekeeping institute, and three others who were not). Grigore spoke about the succession of queens in different families from different breeders, aided by the markings on the hive: some were indicated by the name of the type of Carpathian (e.g. Sinivir, Hoverla) and others by the line or by the name of the breeder and their line. The Transcarpathian breeder commented on the consistent grey colour of the worker bees. Grigore and this breeder both commented on the colours of the queens of the different breeders and the way in which they ranged from pure black, to black with red underbellies, to tiger-striped, to chestnut brown. This diversity is thought to have been the product of their evolution in different mountain valleys and the Transcarpathian breeder stressed that it was important to maintain it rather than breed queens of a homogeneous colour.

The next day, Grigore, the Transcarpathian breeder, their wives, and Grigore's daughter got up at four in the morning to make the 12-hour car trip to the breeder's village in Transcarpathia in their two cars. Grigore and his wife travelled every year to visit breeders (who became friends), to buy a few extra queens, and to take a vacation. In 2022, they also delivered money owed to Transcarpathian breeders from the sale of queens to Moldovan beekeepers because Grigore had helped extensively with receiving and distributing their queens that year.

Conflicts exist in this story too, but they do not align with allegiances created by international borders. In August 2022, I learned about disagreements in Moldova over the use of Carniolan bees (*Apis mellifera carnica*) in Moldova. Grigore explained that two young Moldovan queen breeders wanted to change Moldova's beekeeping regulation to legalize the use of Carniolan bees. Grigore and others were upset because the increased flow of non-Carpathian bees would make it harder for them to maintain Carpathians in their apiaries. When I spoke to the head of Moldova's Beekeeping Association, he said, «We attended a conference in Lviv where we heard a German researcher say that they are very close relatives, sisters, that there's only one gene that differentiates them. So it's not a big deal if they interbreed.»

The conference in Lviv had been organized by a new, increasingly influential, wealthy western Ukrainian breeder from whom I heard the same words when I visited his apiaries on May 15 and 16, 2018. This

breeder had both Carpathian and Carniolan bees in separate apiaries, several kilometres apart. Some years before, this breeder began buying Carniolan breeder queens from prominent breeders in Austria and Germany, including the one who presented at the conference. This breeder also wanted good quality Carpathians, and publicly criticized the selection and breeding work of the Transcarpathian honey bee researchers from the Prokopovych Institute, and tried to get them to use the German approach to selecting queens to breed. When I discussed these conversations with Stepan Kerek, the head of the Prokopovych Institute's Carpathian Department in February 2023 and July 2023, he explained that at the conference he heard the German researcher say that while Carniolans and Carpathians were closely related, it was nevertheless extremely important to conserve Carpathian bees as a distinct population. This meant keeping Carniolans out of territory where they had been conserved until the present. According to Stepan, it would be surprising for the researcher to say otherwise given that he had been involved in the Smart Bees project.

According to Grigore, the Lviv breeder had introduced the Moldovan breeders now trying to change the Moldovan law to Austrian and German Carniolan breeders of Carniolan bees whose breeder queens they were now using. When I spoke to the Moldovan breeders, they too commented on the similarity between Carniolans and Carpathian using the same language as the western Ukrainian breeder. They were also critical of the lack of control over the flow of queens from Ukraine (even though it enabled them to bring in German and Austrian Carniolan queens) and the uneven quality of Carpathian queens entering Moldova. Ultimately, according to Grigore, they sought to take over part of the queen market with higher-priced Moldovan-reared Carniolans.

***

The expansion of Carpathian honey bees beyond their original mountain homelands was a human project that involved laws, knowledges, practices, technologies, institutional networks, and markets. However, it was made possible by these bees' capacities as well. Nevertheless, Carpathian honey bee territory it is highly unstable. Carpathian bees can hybridize easily and become something else. They also cannot be contained – by fences, for example – in the same way that wholly terrestrial animals can be. It is difficult to know how much Carpathian bees care about remaining Carpathian honey bees and how we could know this. However, Ukrainian, Moldovan, and Romanian beekeepers who do want Carpathians to persist must exert constant effort to manage a complex set of relations with bees, beekeepers and queen breeders, including across international borders. Paying attention to people's relations with bees and with each other through bees can provide a different perspective on how particular security regimes at international borders do and do not exist. While this story contains evidence of interspecies cooperation and human cooperation across international borders, antagonism is also present. Beekeeping can be the site of conflict, which contradicts the pastoralism frequently present in popular portrayals of beekeeping. But the conflict described in this article has a distinct dimensions and territorial dynamics which revolve around the kind of bee to which beekeepers are loyal rather ethnic or national identity.

Sources cited

Foti N., Lungu M., Pelimon P., Barac I., Copaitici M., Mirza E. Researches on Morphological Characteristics and Biological Features of the Bee Population in Romania. International Federation of Beekeepers' Associations «Apimondia» // *Proceedings of the XXth International Beekeeping Jubilee Congress*, Bucharest, 1965, pp. 171-176.

Hodgetts Timothy, Lorimer Jamie. Animals' Mobilities // *Progress in Human Geography*, 2020, Vol. 44, Issue 1, pp. 4-26.

Löwis von Sabine. Post-Soviet Borders: A Kaleidoscope of Shifting Lives and Lands. An Introduction // *Post-Soviet Borders: A Kaleidoscope of Shifting Lives and Lands*. Edited by Sabine von Löwis and Beate Eschment. London & New York: Routledge, 2022, pp. 1-10.

Martin Cyrus. A Re-Examination of the Pollinator Crisis // *Current Biology*, October 5, pp. R811-R815.

Meixner Marina D, Pinto Maria Alice, Bouga Maria, Kryger Per, Ivanova Evgeniya, Fuchs Stefan. Standard Methods for Characterising Subspecies and Ecotypes of *Apis Mellifera* // *Journal of Apicultural Research* vol. 52, issue 4, 2013, pp. 1-27.

Muller Martin. Assemblages and Actor-Networks: Rethinking Socio-material Power, Politics and Space // *Geography Compass*, Vol. 9, Issue 1, 2015, pp. 27-44.

Philo Chris, Wilbert Chris. Animal Spaces, Beastly Places: An Introduction // *Animal Spaces, Beastly Places: New Geographies of Human-Animal Relations*. Edited by Chris Philo and Chris Wilbert. London and New York: Routledge, 2000, pp. 1-36.

Полищук В.А., Гайдар В.А., Корбут О.В. Пасека. Киев: ТОВ ВПК «ОБОВА», 2012, 340 с.

Пилипенко В.П. Історія досліджень карпатських бджіл. Львів: ТЗОВ «Редакція «Український пасічник», 2019, 251 с.

Ruttner Friedrich. *Biogeography and Taxonomy of Honeybees*. Berlin: Springer-Verlag, 1988, 284 p.

Zhurzhenko Tatiana. Ukraine in Border Studies, Border Studies in Ukraine // *Chair of Entangled History of Ukraine*. Europa-Universität Viadrina Frankfurt/Oder. January 17, 2022. Online lecture. <https://www.youtube.com/live/R0Tf4COqNaE?app=desktop&si=g9XQF8ce9HCnkWdb>

Таня РІЧАРДСОН

(Не)присутність кордонів у бджільництві України, Молдови та Румунії: співпраця та конфлікт у захищенні території карпатських медоносних бджіл

Згідно з законами бджільництва в Україні, Молдові та Румунії, пасічники мають працювати виключно з карпатськими медоносними бджолами або всюди в країні (Молдова, Румунія), або в окремих областях (Україна). Хоча у карпатських бджіл багато шанувальників у цих країнах, є також значна кількість пасічників, які виступають за використання порід бджіл, завезених з Австрії, Німеччини та інших країн. Ця стаття поєднує поняття з галузей географії тварин і кордонознавства (*border studies*) для аналізу антропологічних досліджень про більш-ніж-людські виміри конфліктів навколо захищення території карпатських бджіл у Молдові та в Закарпатській області України. Зосереджуючись на міжвидових соціальностях, цей аналіз відкриває досі малодосліджені виміри співпраці, конфлікту та територіалізації в одному європейському пограниччі.

Ключові слова : бджільництво, міжвидові соціальності, територіалізація, мобільності, кордони, карпатські медоносні бджоли

ПАМ'ЯТТЄВІ НАРАТИВИ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ

- **Неля СВІТЛИК**
Національна ідентичність українців Австрійської імперії і греко-католицька церква 193
- **Юрій ДАНИЛЕЦЬ**
Єпископ Іриней (Чирич) в контексті вивчення релігійних відносин карпато-балканського регіону 206
- **Віктор ДРОЗДОВ**
Радянська політика пам'яті й національне питання: офіційні нарративи та комеморативні практики сталінського режиму на анексованих українських територіях..... 216
- **Андріана ЗАН, Михайло ЗАН**
Етнічні, соціально-статусні та антропонімічні маркери в назвах населених пунктів Закарпатської області 229

УДК 9. 27-348.71:908

Неля СВІТЛИК

Національна ідентичність українців Австрійської імперії і греко-католицька церква

Проблеми формування національної ідентичності, зростання націй, оформлення громадянського суспільства, є одними з ключових при дослідженні політичної історії тої чи іншої країни. Бездержавні народи і народи, які мали власну державу, торували різний шлях національного усвідомлення. Українці, які тривалий час не тільки не мали власної держави, а й були розділені між різними державними утвореннями, пройшли тривалий і далеко неоднозначний шлях свого самоусвідомлення. Націотворчі процеси в українському суспільстві розпочалися в XIX столітті, під впливом національного відродження, що охопило всі українські землі незалежно від їх територіальної приналежності. На початку Першої світової війни та у вогні Української революції національна ідентичність українців пройшла своє становлення. Проте, про остаточне формування української політичної нації не йшлося. Як зауважує багато дослідників, процес формування нації триває і нині, і українська політична нація остаточно кристалізується в умовах сучасної російсько-української війни.

На формування національної ідентичності українців впливали різні чинники та інституції. Для українців, які проживали в Австрійській імперії, однією з важливих інституцій стала церква. Греко-католицький обряд був головною ознакою ідентичності українців, що відрізняв їх від інших національностей багатонаціональної імперії Габсбургів. В силу історичних обставин він виявився найбільш стабільним національним ідентифікатором, на противагу мові і звичаям. Через довготривалі процеси полонізації, румунізації та мадяризації, мовний фактор національного усвідомлення не був однозначним. Така ж ситуація була і з традиціями, які в умовах співіснування різних національностей в одній імперії, зазнавали сильних взаємовпливів.

Дана публікація присвячена аналізу ролі греко-католицької церкви і її духовенства в процесі національного усвідомлення українців, якому були притаманні різні множинні лояльності. На основі фактичного матеріалу, покажемо, що церква зіграла ключову роль в процесі загострення проблеми національної ідентичності та протягом XIX століття пропонувала і підтримувала різні шляхи її вирішення. У статті розглянуто кілька національних лояльностей духовенства. Зокрема, аналізуються полонофільські настрої в церкві, причини та наслідки формування русофільства та його поширення серед духовенства. Також прослідковується шлях остаточного переходу греко-католицької церкви на українські національні позиції. На конкретних, особистих прикладах, аналізуємо причини формування різних національних само ідентифікацій серед українців Австрійської імперії і ролі церкви в цих процесах.

Ключові слова: національна ідентичність, нація, самоідентифікація, релігійний обряд, множинна лояльність.

Постановка проблеми

XIX століття у світовій та вітчизняній історії – доба великих зрушень, соціально-економічних змін, політичних конфронтацій та культурницьких рефлексій. В історичній літературі XIX століття ще називають епохою націй і націоналізмів, добою формування модерних суспільств та модерних ідентичностей. Безсумнівно, що цей період – це час значних національних рухів та цілої низки національних становлень. На українському ґрунті – це не тільки доба національного пробудження, а й час поступового формування національної ідеології, національної ідентичності та кристалізації перших політичних програм активного українства. Відсутність власної держави, розділеність укра-

їнських земель між двома імперіями, наклали свій відбиток на процес національної самоідентифікації українців. Процес національного відродження, що наприкінці XVIII ст. зачепив частину бездержавних народів Європи не оминув і українські землі. Розпочався він на Слобожанщині, і поступово охопив всю Україну. XIX століття – століття українського національного відродження, можна назвати століттям формування української нації, що пройшла шлях від автономістських та культурницьких прагнень до політичного оформлення нації, яка формувалася в роки Першої світової війни та національної революції 1917-1921 рр. Різні українські землі мали свої особливості національного становлення і свій шлях до усвідомлення себе українцями.

Історіографія проблеми

В сучасній вітчизняній історичній літературі проблеми національного відродження і формування української нації, є одними з ключових тем дослідження. Завдяки накопиченню джерельного та історіографічного матеріалу, сформовано основні парадигми даних історичних подій. На сьогодні більшість істориків сходяться на думці, що значну роль у виробленні концепції національного відродження XIX – початку XX ст. відіграв так званий «реабілітаційний синдром», тобто повернення до наукового вжитку класичних історичних праць В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського, Д. Дорошенка та інших істориків народницького та державницького напрямків.¹ Саме ці вчені окреслили вперше поняття «національне відродження», розуміючи його як комплекс подій і явищ кінця XVIII початку XX ст., пов'язаних із поширенням національного усвідомлення, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей національної культури. Особлива заслуга в дослідженні цього періоду належить Михайлу Грушевському, який одним з перших розробив схему періодизації національного відродження в Україні.² Погляди корифея української історіографії на різні аспекти національного відродження не втратили актуальності і в наш час, коли серед істориків посилюється інтерес до даної проблеми.

У радянській історіографії самі поняття «національного відродження», «української нації» як і проблематика їх дослідження зникає з поля зору істориків. В цей період значний вклад в дослідження цієї проблеми роблять діаспорні історики. Так в другій половині XX століття відомий американський історик Іван Лисяк-Рудницький своєю науковою роботою активізував дослідження процесів національного відродження на українських землях. Зокрема, головна заслуга вченого полягає найперше в тому, що він чіткіше окреслив хронологічні рамки відродження, буквально розширивши його поза межами календарного XIX століття. Вчений вводить у науковий обіг термін «довге українське XIX століття», окреслюючи його кінцем XVIII ст. і до початку Першої світової війни 1914 р. А його працю «Роля України в новітній історії» багату сучасних істориків вважають класичною в галузі методології історії національного відродження.³

Одним із перших, серед істориків незалежної доби, який зайнявся даною тематикою був, сьогодні вже покійний, київський вчений Віталій Сарбей. Саме цей вчений, безумовно, був одним із перших, хто в пострадянській Україні, на початку 90-х років, розпочав розробку національного аспекту в історії України XIX – початку XX ст. Цій тематиці професор Сарбей присвятив цілу низку статей і окремих праць. Всі свої погляди на проблему національного відродження, вчений узагальнив у монографії «Національне відродження України».⁴

Визнаним дослідником проблематики формування модерної української нації, а разом з тим і процесу національного відродження в Україні, є відомий львівський історик Ярослав Грицак. Він є автором цілої низки праць з зазначеної тематики. Особливо відома широкому загалу, монографія «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX -XX ст.»⁵ не тільки описує хід історичних подій, а й зачіпає до того не розроблені проблеми еволюції українського етносу і формування української нації. Особлива роль в цих процесах відводиться національному відродженню в Україні. Я. Грицак акцентує увагу на двох відмінних суспільно-політичних системах Російської та Австрійської імперій де власне проходило це відродження, і, на відміну від В. Сарбея, першопри-

¹ Кондратюк К., Мандзяк В. Українське національне відродження XIX – початку XX століть у сучасній вітчизняній історіографії / *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми*. Львів, 2004, сс. 154-167.

² Грушевський М. О любви к отечеству и народной гордости // *Літературно-науковий вісник*. Т. 38, 1907, сс. 113-125.

³ Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*. Вид. 2-е / Упоряд. Я. Грицак. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Т. 1. К.: Дух і Літера, 2019, 632 с.

⁴ Сарбей, В.Г. *Національне відродження України*. Київ: Альтернативи, 1999, 335 с.

⁵ Грицак Я.Й. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст.* Навчальний посібник, Київ: Генеза. 2000, 249 с.

чинами національного відродження вважає культурно-просвітницькі, а згодом і політично-ідеологічні чинники.

Відносно формування національного руху на західноукраїнських землях, що перебували під владою Габсбургів, на сьогодні маємо доволі велику історіографічну базу. Серед цілої когорти історичних напрацювань наразі лідирують праці присвячені Галичині, регіону який став центром українського культурного і політичного життя українців в Австрійській імперії. Зокрема, нові концептуальні підходи до низки важливих явищ українського громадсько-політичного життя кінця XVIII – початку XX ст. продемонстрували у своїх працях ряд відомих істориків: Ф. Стеблій, І. Орлевич, О. Аркуша, М. Мудрий, В. Расевич, О. Середа, І. Чорновол, О. Турій, О. Сухий. І це далеко не повний перелік імен вчених, які в той чи інший спосіб зробили свій внесок в дослідження проблеми національного відродження та формування української нації.

Для вивчення проблеми національного відродження оригінальними є міркування львівського історика Ярослава Дашкевича. Історик є прихильником комплексного підходу до вивчення процесів національного відродження, не відкидаючи суспільно-політичних процесів, які паралельно відбувалися в інших народів, що заселяли імперію. Зокрема, Я. Дашкевич зазначив, що з історії України кінця XVIII – першої половини XIX ст. було традиційно вилучено явища пропольської, проросійської та проавстрійської політичних інтерпретацій, які, на думку історика, лише сприяли зміцненню української національної свідомості. Історик зазначає, що на західноукраїнських землях полонофілство диференціювало українців від росіян, москвофілство – від поляків, австрофілство – від поляків та росіян. І в результаті остаточно утвердилася та перемогла ідея незалежницько-соборницька.

Разом з тим слід зауважити, що дослідження аналогічних процесів національного відродження в інших частинах українських земель, Закарпатті та Буковині, в історичній науці помітно відстає і згадувані автори розглядають його лише побіжно. Своєрідність національного відродження на Закарпатті, популярність серед місцевої інтелігенції русофільських ідей, пояснювалися тривалою приналежністю краю до Угорщини, з її асиміляторською політикою мадяризації. На запізнілість національної самоідентифікації українців Закарпаття вказують майже всі дослідники, як, до прикладу, І. Лисяк-Рудницький, С. Пап, В. Пекар, П-Р. Магочій тощо. На Буковині процеси національного відродження також мали свою особливість. Релігійний фактор там зіграв неоднозначну роль в процесі національної самоідентифікації, оскільки українці Буковини, поряд з румунами в основному були православними. До провідних науковців-краєзнавців, які досліджували міжрелігійний, політичний та державно церковний стан цього краю, можна віднести К. Бринзаня, К. Костецького, Г. Купчанка, С. Смаль-Стоцького, О. Добржанського, та ін.

На сьогодні всі дослідники проблеми визрівання української нації наголошують на нерівномірності цього процесу для всіх українських земель. З усієї когорти історичних праць, більшість дослідників сходяться на думці про певні відмінності як в причинах початку так і в характері відродження як такого в різних частинах України. До прикладу, австрійський історик Андреас Каппелер в статті «Національний рух українців в Росії та Галичині: спроба порівняння», зробив одну з перших спроб виділити ці відмінності. Зокрема вчений наводить цілу низку аргументів на користь цієї тези, підсумовуючи, що українці є прикладом народу, який, проживаючи в двох різних за суспільно-політичним ладом державах, витворив два різних типи національних рухів.⁶

Національне відродження на західноукраїнських землях мало кілька не типових для Наддніпрянщини рис. Цієї думки дотримуються всі дослідники даної проблематики. Так, на відміну від східноукраїнських земель національно-культурне відродження у Галичині та Буковині було надихнуте «зверху», зорганізоване центральним урядом.⁷ Діяльність уряду Марії Терезії, пізніше Йосипа II, була спрямована щодо організації шкільництва та освіти краю, і це стало одним з головних стимулів початку національного відродження серед українців імперії.

Ще однією характерною особливістю національного відродження в Західній Україні було те, що основну роль в процесі пробудження національних почуттів тут зіграло греко-католицьке духовенство. Це виглядає цілком доречним, особливо якщо згадати, що галицька інтелігенція, зі слів історика М. Грушевського, на 9/10 складалася із священників. З духовного стану вийшли і представники «Руської трійці» І. Вагилевич, М. Шашкевич, Я. Головацький. Уніатське духовенство не обмежувалося лише освітнянськими справами, шкільництвом та мовознавчими студіями, а брало активну участь у громадсько-політичному житті.

Одним із перших на роль церкви в процесі національного відродження звернув увагу канадський історик, українського походження, Іван-Павло Химка, який зауважив, що «ніде в світі Церква

⁶ Каппелер А. Національний рух українців в Росії та Галичині: спроба порівняння // *Україна: культурна спадщина*. Вип. 1, 1992, сс. 116-117.

⁷ Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе...* с. 153.

не відіграла такої великої ролі в національному відродженні, як серед українців в Австрії».⁸ Вслід за цим вченим, багато дослідників правомірно називає греко-католицьку церкву дитям австрійського просвітництва, підкреслюючи як «іронію долі», що такі консервативні структури як церква і Габсбурзька династія «просунули розвиток української нації далеко вперед».⁹ Достеменно, що без активної участі греко-католицької церкви, український рух не отримав би такої масової підтримки, яку він мав на початку ХХ століття, адже десятиліттями міська інтелігенція не могла спілкуватися з переважно неписьменним селянством без посередництва духовенства. Будучи головним локомотивом національного відродження, греко-католицька церква безумовно зробила значний внесок у формування національної ідентичності українців впродовж ХІХ ст. Більше того, саме позиція церкви стала одним із вирішальних чинників національного самовизначення українців. Саме духовенство брало безпосередню участь в процесі загострення проблеми національної самоідентифікації, пропонуючи різні, часом протилежні шляхи її вирішення.

Основна частина

У добу національного відродження українці (етнонім «українці» в досліджувану добу не був ще чітко усталеним, і побутовув поряд із етнонімом «русин». Проте для розуміння формування української національної ідентичності, вважаємо за необхідне користуватися самоназвою – українці, Н.С.) вступили без чіткої національної позиції. Розуміння яким чином вони мають вписатися в національну мозаїку Східної Європи формувалося протягом всього ХІХ століття. Процес формування національної ідентичності був неоднозначний, пропонований різними моделями та стратегіями. Саме в суперництві різноманітних національно-політичних орієнтацій виростала майбутня Україна. Вхідження до різних державних утворень, століття панщини, національної та культурної асиміляції не сприяло можливостям виплекати національні патріотичні почуття, чи хоча б розумінню свого місця в світі. Всі ці чинники спричинилися в результаті до різних векторів національного усвідомлення. Частина українців вважали себе відгалуженням польської нації чи, якщо мова йде про Закарпаття угорської або румунської на Буковині. Частина стала апелювати до своєї близькості з росіянами, при цьому нехтуючи реальним становищем українців Наддніпрянщини в Російській імперії. Ще одним шляхом національної ідентифікації стало проголошення себе русинами – представниками окремої нації, що буцімто історично сформувалась на теренах Галичини, Буковини та Закарпаття. Хоча, звичайно були й такі, які усвідомлювали свою національну спорідненість з українцями по той бік російського кордону. Щоправда на початок-середину ХІХ ст. таких було відносна меншість.

Греко-католицька церква в той чи інший історичний період підтримувала і пропагувала кожну із вищезгаданих національних ідентифікацій. Значна роль церкви, а точніше релігійного обряду в процесі національного самоусвідомлення українського населення Австрійської імперії зумовлена в першу чергу тим, що саме релігійний обряд був однією із головних ознак за якою відрізняли українців від поляків чи угорців. Як відомо, для бездержавних народів, ключовими чинниками, які сприяють формуванню національної ідентичності є віросповідання, звичаї і обряди, мова і традиції. З усіх перерахованих ознак, можна стверджувати, що саме релігійний обряд був найбільш стабільним чинником. Наприклад, якщо взяти звичаї і традиції українців, то протягом всього ХІХ ст. вони зазнавали постійних змін, особливо в умовах пограниччя. Часто різниця між певними звичаями, до прикладу галицьких українців і галицьких поляків, була зрозуміла лише для фахового етнолога ніж для загалу. А в умовах міської культури, де традиції перепліталися в більшій мірі, ця різниця дуже часто взагалі згладжувалась.

Інший національний ідентифікатор – мовна традиція, мала звісно більше відмінностей, особливо при дослідженні фахових лінгвістів. Однак і тут, якщо брати до уваги Галичину, українська і польська мови, як слов'янські мови, настільки взаємо-збагатились і запозичили слів, що стали взаємо-зрозумілими. Як зазначає вже згадуваний І. П. Химка, «... українцю Галичини легше було зрозуміти поляка, ніж росіянина, чи навіть українці з Наддніпрянщини».¹⁰ Не рідким явищем серед лінгвістів ХІХ ст., було трактування мови українців Галичини як діалекту польської мови. До початку ХІХ століття мовну колонізацію підтримувало і вище духовенство греко-католицької церкви. Мовна ситуація на інших українських землях Австрійської імперії була звісно інакшою. Наприклад, угорська мова, яка побутовувала на Закарпатті не є слов'янською. Щоб ліквідувати цю відмінність в краї

особлива увага приділялася процесу зміни алфавіту з кирилиці на латинь. Протягом ХІХ століття було кілька спроб змусити українців перейти на латинь. Ці спроби не увінчалися успіхом якраз через спротив греко-католицького духовенства, яке постійно апелювало до того, що вся церковна література написана кирилицею. Захоплено вітала заборону кирилиці угорська преса. У присвячених цьому питанню публікаціях журналісти говорили про занепад кириличного письма. До прикладу, одна з будапештських газет 10 жовтня 1915 р. писала: «Впровадивши мадярські букви, можна би з руського простака зробити людину, бо до цих пір він лише вегетує життям скотини».¹¹

Зауважимо, що частина місцевого духовенства підтримувала цей процес. Так, коли в часи Першої світової війни Угорщина таки вдалась до примусової латинізації, частина духовенства допомагала втілювати її в життя. У 1915 р., прагнучи ліквідувати кирилицю, тодішній міністр освіти Альберт Аппоньї насамперед звернувся до ієрархів греко-католицьких єпархій з вимогою, щоб церква переходила на григоріанський календар, відмовилася від кирилиці й користувалася лише латиною мадярської транскрипції. Тоді Пряшівська єпархія підтримала це рішення, а Мукачівська висловилася проти. Проте і серед духовенства Закарпаття були прихильники поширення латині. Окремі священики навіть оформлювали звернення до єпархії з пропозицією підтримати латинізацію.¹²

Як тільки у Будапешті було схвалено план цих трансформацій та рекомендовано запровадити їх у русинських школах, пряшівський єпископ Стефан Новак заборонив використовувати у церковних школах написані кирилицею підручники. Одночасно єпархія почала видавати профінансований державою тижневик «Nase otczestvo», основним завданням якого була пропаганда латини й демонстрація відданості греко-католицької церкви Угорщині. Мукачівську ж єпархію, яка противилася закону про скасування кирилиці у 1916 р. зобов'язали негайно переписати всі церковні книги угорською транслітерацією. І тільки влітку 1918 р., за нового уряду в Будапешті єпархія відкликала латинську церковну літературу. А дещо пізніше уже фактично приречена влада видала указ, яким визнавала права русинської мови у всіх школах.

Як бачимо, ситуація з мовою українців Австрійської імперії була неоднозначною, і не завше виступала чітким орієнтиром національної ідентичності. Натомість релігійний обряд в той час був одним із найчіткіших національних ідентифікаторів. Адже більшість українців в імперії були греко-католицького віросповідання. Релігійно-національній стабільності сприяв і той факт, що Габсбурги змусили церковну владу контролювати перехід з одного віросповідання в інше для збереження кожного. До того ж греко-католицький канон переходив по спадку, дітей хрестили виключно за віросповіданням батьків. Тобто навіть при мовній та культурній асиміляції українців, віросповідання залишалось тією ознакою, що вказувала на українську етнічність, ідентифікувала тебе якщо не українцем то однозначно не поляком чи угорцем. Більше того, можна з впевненістю констатувати, що саме релігійна традиція стала демаркаційною лінією між націями, поляками і українцями в Галичині, чи українцями і мадярами, якщо йдеться про Закарпаття. На підтвердження цього наведемо слова одного з членів «Руської трійці» Я. Головацького, який 1841 р. писав, що в Галичині називає себе русином той, хто сповідує греко-католицьку релігію, а як тільки він переходить у латинський обряд називає себе поляком. Греко-католицьке духовенство, підтримуване австрійською владою, надало релігійному фактору політичний підтекст, стимулювавши таким чином кристалізацію української національної ідентичності.

Першим шляхом національної ідентифікації серед галицьких українців стало полонофільство. Одночасно це стало і першим серйозним викликом для церкви і суспільства – позбавитись від польських впливів. Фактично цей шлях самоідентифікації українців Галичини лежав між возвеличуванням польської мови і культури, яка сприймалася в тогочасному суспільстві як елітарна, на противагу простій українській, селянській, – і вкрай ворожого ставлення до всього польського та прийняття твердого рішення не бути поляком. Пануванню пропольських настроїв в Галичині сприяло те, що майже до 1848 року панівною серед освіченого суспільства була польська мова. Нею навчалися і розмовляли в усіх навчальних закладах, і греко-католицькій семінарії також. Один польський журналіст в статті 1848 року, згадуючи про те, що греко-католицьке духовенство розмовляє виключно польською мовою, доводив, що саме польська мова має залишатися мовою освічених українців.¹³ Єпископи і семінарська влада змушені були видати кілька наказів, щоб врешті замінити польську на українську мову та запровадити кирилицю. Однак семінаристи були колонізовані не лише мовно, а й стали активними учасниками польського революційного руху. Як згодом зазначив український

⁸ Химка Іван-Павло. *Греко-католицька церква і національне відродження в Галичині 1772-1918.* URL : file:///D:/111/Статті%20мої/Українська%20історіографія/Химка%20Грекокатолицька%20церква%20і%20відродження.

⁹ Там само.

¹⁰ Химка Іван-Павло. *Греко-католицька ...*

¹¹ Пап С. Історія Закарпаття. У 4-х т. Т.3. Івано-Франківськ, 2003, с. 603.

¹² Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО): Ф. 4, Меморандум греко-католицького священика с. Білки про врегулювання національних і релігійних питань на Закарпатті, Оп. 1, Спр. 738, арк. 12.

¹³ Ciplewicz K. *Rzecz czerwono-ruska 1848 roku.* Lwow, 1848, s. 2.

народу, називаючись «русинами», «руськими».²³ Однак румунські та зрумунізовані священики продовжували переконувати місцевих українських селян, що вони є «волохами» тобто румунами, якраз тому, що православні, а русини є всі уніатами. Саме тому, буцімто, місцеве населення Буковини не мають нічого спільного з українцями Галичини. Вносили дезорієнтацію в питання національної та релігійної ідентичності православних українських селян Буковини й греко-католицькі місіонери, які, спекулюючи на етнічному факторі, намагалися перетягнути їх до свого віросповідання.²⁴ Тому діяльність греко-католицької церкви тут пропагувалась в негативному образі, як такої, що насильно перетягує місцеве православне населення в «унію». І хоча місіонерські заходи греко-католицького духовенства на Буковині особливих успіхів не мали, це спонукало місцевий православний клір до посилення роз'яснювальної роботи серед віруючих щодо недопустимості змішування своєї етнічної приналежності з віросповіданням. Поява ж русофільських орієнтирів у середовищі української громади Буковини засвідчувала перманентність проблеми ідентичності і намагання поєднати ідею православної солідарності із загальноруською. Найбільш яскраво всі ці процеси, пов'язані з вибором пріоритетних орієнтирів ідентичності в середовищі православної людності краю, відобразилися в місцевих етнічних трансформаціях ХІХ – початку ХХ ст.

Серед духовенства ідеї русофільства були доволі популярні, особливо коли мова йшла про очищення церкви від латинських нашарувань. Між церковним кліром завжди знаходилися священики, які палко проповідували дотримання православних традицій та обрядовості, що панувала в Російській імперії. Ці настрої особливо посилювалися в 60-х роках, коли процес латинізації церкви набуває політичного підтексту. Серед духовенства посилювався «обрядовий рух», інспірований галицьким священиком І.Наумовичем, суть якого полягала в очищенні від латинських нашарувань. Однак популярність серед духовенства ідей православ'я врешті призвела до заперечення самої суті унійної церкви та її співпраці з Римом. Тому врешті керівництво церкви змушене було боротися з прибічниками Росії та православної віри серед свого кліру. Проте за австрійського панування московізм в середовищі духовенства так і не було повністю подолане, однак його вплив суттєво знизився в 1880-х роках, під впливом низки судових процесів та наростаючого напруження між Австрійською та Російською імперіями.

Найдовше московістські настрої панували серед духовенства на Закарпатті. Цей шлях національної самоідентифікації панував серед еліти краю в 60-х роках. Однак після перетворення Австрійської імперії в дуалістичну Австро-Угорську, на Закарпатті посилюється мадьяризація. У асиміляції русинів угорська влада активно і цілеспрямовано використовувала греко-католицьку церкву, постійно втручаючись в церковні справи. Державні чини повністю перебрали на себе контроль над церковним життям на Закарпатті. Ще напередодні війни на Закарпатті була створена окрема мадьярська єпархія. Метою її створення було «... *перемішати українське й румунське населення з мадьярським... щоб прискорити мадьяризацію меншин*».²⁵

Ситуацію на Закарпатті в 70-80-х роках ХІХ століття, коли серед місцевої еліти посилювалися мадьяризаційні настрої І. Лисяк-Рудницький коментував так: «Греко-католицька церква, як єдина національна установа закарпатців і їх офіційна репрезентація, стала поволі слухняним знаряддям денационалізаторської політики Будапешта».²⁶ Багато дослідників зазначають, що впродовж ХІХ ст. «...з угро-руського духовенства постало нове мадьярське панство, яке мало свої культурні й економічні інтереси цілком противні інтересам простої русинської людності».²⁷

Проте врешті греко-католицька церква не прийняла ні польського ні російського розв'язку кризи національної ідентичності русинів Австрійської імперії. Пошук третього шляху був не менш складним. Історична можливість пропонувала два шляхи. Перший – бути австрійськими русинами, тобто обмежити націю територіально трьома регіонами, Галичиною, Буковиною і Закарпаттям. Другий шлях – бути українцями, тобто ототожнювати себе з українцями Наддніпрянщини. Зауважимо, що в Галичині австрорусизм не пустив такого глибокого коріння, як на Закарпатті. Однак і тут він був доволі популярним, особливо в 30-70-х роках, і серед духовенства також. Ці дві ідеї в Галичині рідко коли відверто протистояли одна одній. Вперше вони окреслилися в протистоянні навколо «Руської трійці», коли церковне керівництво заборонило вихід у світ збірника «Зоря». Хоча

²³ Добржанський О. В. Українське і Румунське... с. 133.

²⁴ Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО): Ф. 320, Митрополія Буковини, Оп. 4, Спр. 57, Повідомлення парафіян церковної парафії Борівці про уніяцьку пропаганду галицьких монахів, арк. 3.

²⁵ Пекар А. *Нариси історії церкви Закарпаття*. Т. I - II. Рим-Львів : видавництво ОО Василіян «Місіонер 1997, с. 100.

²⁶ Лисяк-Рудницький І. *Закарпаття / Енциклопедія українознавства / За ред. В.Кубійовича. – Т II (Словникова частина)*. Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1993, с. 719.

²⁷ Пекар А. *Нариси історії... сс. 122-123.*

тут мова йшла не так про відверте протистояння національних ідентифікацій, як занадту «новизну» мови твору. У цьому конфлікті непрямо проявилась суперечність між новою ідеєю русько-української національності, що виходила за межі Галичини і концепцією австроцентризму, якої до тих пір твердо трималася греко-католицька ієрархія.

В суспільстві де не було світської інтелігенції, якби церква надала перевагу вузькій австрорусинській орієнтації, ситуація навколо проблеми формування національної ідентичності пішла б іншим шляхом. Зауважимо, що русинська орієнтація на Закарпатті і в Галичині були близькими, але не ідентичними. Після компромісу 1867 р. коли закарпатські русини опинилися під угорською, а галицькі під австро-польською владою, відмінності стали ще помітнішими. У Галичині австрорусинство розвивалося по висхідній лінії протягом першого десятиліття після поразки революції 1848-1849 років. А в 60-х роках багато представників цього руху приєдналися до московізму, хоча частина їх опинилася в українофільському, народовському таборі.

Чітка постановка українського національного питання в Галичині була пов'язана з формуванням в 60-х роках народовського руху, представленого молодіжними генераціями інтелігенції. Народовство – назва під якою почав діяти власне український національний рух, започатковане світською інтелігенцією, не лише галичан, а й українців з Наддніпрянщини. Поява нового струменю в суспільно-політичному житті Галичини вкотре загострила національне питання. Саме з цього часу активно починає торувати свій шлях українська національна ідентичність. Тому не дивним є той факт, що народівці майже відразу вступили у відверту конкуренцію з русофілами, які на той час лідирували в суспільно-політичному житті. Так відомий народовець Анатоль Вахнянин у листі до П.Куліша від 19 березня 1869 р. чітко ділив політично активних українців на «кацапів» і власне «українців».²⁸

Українофільська народовська течія швидко набирає популярності серед галицького суспільства. На відміну від старорусинів, які спромоглися виробити лише негативну дефініцію русинства і заперечення колонізму, народівці врешті решт змусили українське галицьке громадянство мислити національними категоріями. Через розгалужену мережу інституцій та спираючись на вже вироблену новочасну модерну українську культуру, народівці змогли перенести нові елементи національної ідентичності, сформовані на Наддніпрянщині, на галицький ґрунт. Розділ українського національного руху в Галичині на дві орієнтації – панрусську і українську – остаточно утвердився в результаті невдалої угодової акції між українцями і поляками в Галицькому сеймі 1869 р.²⁹ За словами вже згаданого А. Вахнянина, «... з сего часу Русь галицька таки дуже виразно поділилася на два табори національно-політичні».³⁰

1870-1890-ті роки позначені гострим суперництвом між русофілами і народівцями за провід в українському національному русі. В підсумку русофіли, представлені старшою генерацією діячів, поступилися більш динамічним народівцям, і українська національна ідентичність врешті перемагає серед галицького суспільства. Велика заслуга в цьому була греко-католицької церкви. Хоча народовство започаткувала і активно розвивала світська інтелігенція, церква активно підтримувала його, особливо починаючи з 1880-х років, коли українофільська орієнтація закріпить свої позиції в Галичині. Більше того, саме церква сприяла перемогу цього руху в українському селі, бо саме через священиків, світська інтелігенція поширювала українофільські ідеї серед населення Австро-Угорської імперії. В українському національному русі греко-католицька церква зіграла виняткову роль. Саме духовенство стало піонером українського національного відродження. Авторі перших українських граматик, що вимостили шлях до «Руської трійці» були священики.³¹ А з кінця 60-х і до 1890-х років священики активно працювали на селі, формуючи інфраструктуру масового народовського руху. Вони організували читальні, кооперативи, брали участь у політичній діяльності.

Без сумніву, без активної участі церкви український національний рух не отримав би такої масової підтримки, яку він мав на початку ХХ століття. Представники народовської течії це розуміли як ніхто. Не зважаючи на всі протиріччя, які виникли між світською інтелігенцією і духовенством наприкінці ХІХ ст. національно-свідомі суспільно-політичні діячі намагалися залучити церкву на свій бік. Основним змістом глибинних процесів, які переживало українство на зламі 80-90-х років було остаточно витіснення русофільства та постановка українським національним рухом питання про «зміну системи» українсько-польсько-австрійських відносин. І одним із перших завдань

²⁸ ЦДІА: Ф. 818 (Анатоль Вахнянин), Оп. 1, Спр. 34, Арк. 34.

²⁹ Середа О. Питання української національної ідентичності у громадсько-політичному житті Галичини в 1860-1867 роках // *Третій Міжнародний конгрес українств*. Історія. Ч. 1, сс. 114-115.

³⁰ ЦДІА: Ф. 362. (Кирило Студинський). Оп. 1. Спр. 463. Арк. 43.

³¹ Сохоцький І. *Що дали Греко-Католицька Церква і духовенство українському народові*. Філадельфія: видавництво «Америка», 1951, с. 30.

Ісаєвич Ярослав. Українське національно-культурне відродження в ХІХ столітті: передумови, контекст, значення // *Шашкевичіана*. Збірник наукових праць, вип. 3-4, Львів-Вінніпег, 2000, с. 17.

Каппелер Андреас. Національний рух українців в Росії та Галичині: спроба порівняння // *Україна: культурна спадщина*, Вип.1, 1992, сс. 104-119.

Левенець Ю., Панчук М., Войналович В. та ін. *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. К. : ІПІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008, 682 с.

Левицький Володимир. *Як живеться українському народові в Австрії*, Союз Визволення України, Відень: друкарня АД. Гольцгавзена, 1915, 28 с.

Левицький Кость. *Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів*, Львів: друкарня О.О. Василян у Жовкві, 1926, 737 с.

Лисяк-Рудницький Іван. *Закарпаття // Енциклопедія українознавства*. За редакцією В. Кубійовича, Т II (Словникова частина), Репринт, Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1993, с. 719.

Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе, Вид. 2-е / Упоряд. Я. Грицак. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету, Т. 1, К.: Дух і Літера, 2019, 632 с.

Магочій Павло-Роберт. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948)*, Ужгород: видавництво В.Падяка, 1994, 296 с.

Пап Степан. *Історія Закарпаття*. У 4-х т, Т.3, Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003, 603 с.

Пекар Василь (Атанасій). *Нариси історії церкви Закарпаття*, Т. II, Внутрішня історія, Рим-Львів : видавництво ОО Василян «Місіонер, 1997, 492 с.

Передне слово // *Буковинській альманахъ виданий въ пам'ять десятильятного существованья (1875-1885) общества русскихъ академиковъ „Союзъ” въ Черновцахъ*: [Изъ печатнъ Г. Чоппа], Черновць, 1885, сс. I-XXII.

Поп Іван. Homo Totalitaricus ? Історія Закарпаття: критичні роздуми // *Карпатський край*, № 5-7, 1996, с. 7.

Середа Остап. Між українофільством і панславізмом: до історії змін національної ідентичності галицько-руських діячів у 60-х роках ХІХ ст. (спроба полібіографічного дослідження) // *Journal of Ukrainian Studies*. Vol. 35-36. Confronting the Past: Ukraine and Its History. A Festschrift in Honour of John-Paul Himka, 2010–2011, pp. 103-119.

Сохоцький Ісидор. *Що дали Греко-Католицька Церква і духовенство українському народові*, Філадельфія: видавництво «Америка», 1951, 105 с.

Стеблій Федір. Визначна пам'ятка української політичної думки середини ХІХ ст. – «Слово перестороги» Василя Подолинського // *Записки НТШ*, Т. ССХХVIII. Праці історично-філософської секції, Львів, 1994, с. 475.

Стеблій Федір. Початки українського національного руху в Галичині // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 2, Львів, 1995, сс. 59-70.

Студинський Кирило. Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831-1846 // *Записки НТШ*, Т. 80, Львів, 1907, сс. 53-108.

Сухий Олексій. *Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті)*, Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003, 498 с.

Тарнавський Федір. *Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священницьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині ХІХ ст. і в першій декаді ХХ ст.* / Під ред. Анатолія Марії Базилевича і Романа Івана Данилевича, Торонто, 1981, сс. 19-25.

Турій Олег. Галицькі русини між москвофільством і українством (до питання про так зване «старорусинство») // *Третій Міжнародний конгрес українців*, 26–29 серпня 1996 р., Історія, Ч. 1., Харків, 1996, сс. 106-112.

Химка Іван-Павло. *Греко-католицька церква і національне відродження в Галичині 1772-1918*. URL: file:///D:/111/Статті%20мої/Українська%20історіографія/Химка%20Грекокатолицька%20церква%20і%20відродження (дата звернення – 20.04 2023).

Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІА): Ф. 362, Кирило Студинський, Оп. 1, Спр. 463., арк. 43.

ЦДІА: Ф. 818, Анатоль Вахнянин, Оп. 1, Спр. 34, арк. 34.

Шандор Вікентій. *Закарпаття, історично-правовий нарис від ІХ ст. до 1920 р.* Карпатський Союз, Інк., Нью-Йорк, 1992, 292 с.

Шлемкевич Микола. *Галичанство*, Нью-Йорк, Торонто: видавництво «Ключі», 1956, 120 с.

Cipglewicz Kasper. *Rzecz czerwono-ruska 1848 roku*, Lwow, 1848, 7 s.

Simiginowicz-Staufe Ludovig-Adolf. *Die Volkergruppen der Bukowina. Etnogramisch-culturhistorische Skizzen*. Czernowitz: Bucndruckerei H. Czopp, 1884, 203 s.

Nelia SVITLYK

The National Identity of Ukrainians of the Austrian Empire and the Greek Catholic Church

The problems of the formation of national identity, the growth of nations, and the formation of civil society are among the key issues in the study of the political history of a particular country. Stateless peoples and peoples who had their own state took different paths of national awareness. For a long time, Ukrainians did not have their own state and were divided between various state entities, going through a long and far from ambiguous path of self-awareness. Nation-building processes in Ukrainian society began in the 19th century under the influence of national revival, which covered all Ukrainian lands, regardless of their territorial affiliation. At the beginning of the First World War and in the fire of the Ukrainian revolution, the national identity of Ukrainians underwent its hardening. However, the final formation of the Ukrainian political nation was not discussed. As many researchers note, the process of nation formation continues even now, and the Ukrainian political nation is finally crystallized in the conditions of the modern Russian-Ukrainian war.

Various factors and institutions influenced the formation of Ukrainian national identity. For Ukrainians living in the Austrian Empire, the church became one of the most important institutions. The Greek-Catholic rite was the main sign of the identity of Ukrainians, which distinguished them from other nationalities of the multinational Habsburg empire. Due to historical circumstances, it turned out to be the most stable national identifier, as opposed to language and customs. Due to the long-term processes of Polonization and Magyarization, the linguistic factor of national awareness was not unambiguous. The same situation was with traditions, which were subject to mutual solid influences in the conditions of the coexistence of different nationalities in one Empire. Instead, the Greek-Catholic rite became a decisive factor in the national consciousness of Ukrainians of the Austrian Empire. This publication is dedicated to analysing the role of the Greek Catholic Church and its clergy in the process of national awareness of Ukrainians, which was characterized by multiple loyalties and paths. Based on factual material, we will show that the church played a key role in the process of aggravating the problem of national identity and, during the 19th century, proposed and supported various ways of solving it. The article examines several national loyalties of the clergy. In particular, the Polonophile sentiments in the church, as well as the causes and consequences of the formation of Russophilism and its spread among the clergy, are analyzed. The path to the final transition of the Greek Catholic Church to Ukrainian national positions is also being followed. Using specific, personal examples; we analyze the reasons for the formation of various national self-identifications among Ukrainians of the Austrian Empire and the role of the church in these processes.

Keywords: national identity, nation, self-identification, religious rite, multiple loyalty.

д-р Горан Васін, доцент кафедри історії Філософського факультету в Новому Саді – «Святий Іринеєм (Чирич) – страждання Карловацької митрополії та її спадщина», д-р Данило Михайлович, доцент кафедри біблеїстики Православного богословського факультету в Белграді – «Богословська діяльність св. Іринея (Чирича)», Неманя Девич, науковий співробітник Інституту сучасної історії в Белграді – «Ставлення Комуністичної партії Югославії до Сербської Православної Церкви та страждання ієрархії», магістр Петар Дюрджев, директор Історичного архіву міста Новий Сад – «Діяльність св. Іринея (Чирича) щодо порятунку та опіки дітей з угорського табору Шарвар»; Мирослав Іліч, помічник воєводського секретаря з питань культури, громадської інформації та зв'язків з релігійними громадами – «Місіонерська діяльність св. Іринея (Чирича) на Підкарпатській Русі». У роботі «Круглого столу» також взяли участь священники та вчителі релігії з Нового Саду, а також діячі культури та науки з кількох міст Сербії. Модерував науковий захід дякон Мирослав Ніколіч, керуючий ризницею Бацької єпархії.²⁰ Такими чином, постать єпископа Іринея (Чирича) привертає увагу сучасних дослідників. Однак його діяльність в контексті Закарпаття залишається маловивченою.

Виклад основного матеріалу

Іван Чирич народився 19 квітня (1 травня) 1884 р. в м. Сремські Карловці в Австро-Угорщині²¹ в родині Ісидора і Евеліни (дівоче Кречаревич). Батько майбутнього єпископа працював національно-церковним та патріаршим секретарем Карловацької митрополії. Іван рано осиротів, виховувався разом з братами в родині стрія – новосадського протоієрея Мілана Чирича.²² У зв'язку з тим, що батько залишив дітям значну спадщину, вони змогли здобути хорошу освіту. До початкової школи Іван вступив у рідному місті, а вже закінчив навчання у Новому Саді в 1894 р. В 1902 р. він став випускником гімназії у тому ж населеному пункті. У 1902-1906 рр. навчається в Московській духовній академії, отримавши ступінь магістра та кандидата богослов'я.²³ Продовжив навчання у Відні на філософському факультеті, де 8 червня 1908 р. здобув звання доктора філософії з наукової галузі семіології.²⁴ За словами Ненада Божовича, навчаючись в столиці Австро-Угорщини, Чирич перейняв академічні зразки Відня, спираючись на основи з Москви. На молодого дослідника справили значний вплив погляди професорів Вільгельма Ноймана та Йоганнеса Деллера.²⁵

Навчаючись в університеті вирішує своє життя присвятити чернецтву та церкві. Перед Різдом 1908 р. архимандритом Августином (Бошняковичем) у монастирі Хопово був пострижений у чернецтво. На Різдво того ж року був рукоположений патріархом Сербським Лукіаном (Богдановичем) у сан дякона.²⁶ В 1909 р. призначений завідувачем патріаршої бібліотеки в Сремських Карловцях. З вересня того ж року був призначений викладачем Карловацької духовної семінарії. Викладав Старий Заповіт, археологію, давньоєврейську мову, літургію. Пізніше, на основі опублікованих наукових робіт, був обраний екстраординарним, а потім ординарним професором. В 1910 р. рукоположений в сан протодиякона, а в 1912 р. – в сан архідиякона. В 1911-1912 рр. викладав Закон Божий у Карловацькій гімназії. Був включений до складу синодальної комісії з перекладу Святого Письма сербською мовою. У червні-липні 1913 р. супроводжував групу з 40 семінаристів до Києва та Москви.²⁷ За словами Гордана Петковича, перебуваючи на посаді придворного архідиякона патріарха, молодий чернець здобув багатий досвід, котрий був йому корисним під час майбутнього єпископського служіння. Іринеєм (Чирич) виконував особисті завдання патріарха та їздив в різні частини монархії. Зокрема, він побував і на Закарпатті, котре перебувало під юрисдикцією Карловацької митрополії.²⁸

5 червня 1919 р. Священним Архієрейським Собором СПЦ був обраний єпископом Тимокським. Георгій (Летич), єпископом тімішоарський та адміністратор Карловацької митрополії рукопожив Іринея в сан пресвітера та підвищує його до сану архимандрита.²⁹ 15 червня того ж року в кафе-

дральному соборі в Белграді архієпископ Белградський і митрополит Сербський Димитрій (Павлович) провів хіротонію в єпископи. Йому співслужили: єпископ Велеско-Дебарський Варнава (Росіч), Нішський Доситей (Васич), Жицький Миколай (Велімирович) та єпископ Сремський, вікарій Карловацького Патріарха Іларіон (Зеремський).³⁰ 1 серпня 1919 р. відбулася його інтронізація в м. Заєчар.³¹ На Тимокській кафедрі владика Іринеєм перебував досить короткий час, до 24 листопада 1921 р.³² 11 вересня 1921 р. Священний Синод СПЦ розглянув прохання єпископа Іринея і обрав його єпископом Бацької єпархії (див. фото 1). Інтронізований на новій кафедрі в Новому Саді 9 лютого 1922 р.³³ Бажання єпископа Іринея перейти на єпископське служіння в Воєводину було закономірним. Він був знайомий з багатьма священниками та добре знав проблеми регіону.

Новосадська «Застава» детально описала програму зустрічі та вітання єпископа в місті. Владика виїхав з Сремських Карловців о 14.00 годині автомобілем. У цей же час йому на зустріч вирушили високопоставлені особи муніципалітету міста Новий Сад з бандерією та громадяни на своїх автомобілях. Дві групи зустрілися між Петроварадином і Карловацями та попрямували до Нового Саду.³⁴ Перед воротами собору Святого Георгія високого гостя зустрічало чисельне духовенство, представники державних органів влади, просвітницьких товариств і т.д. З високих чиновників були присутні комендант 1-го дивізійного району генерал Любомир Мілич та великий жупан та мер новосадський Мілан Слєпчевич. У храмі жупан прочитав королівський указ про призначення нового єпископа Бачки. Потім представник патріархії зачитав грамоту, якою владика Іринеєм затверджувався на посаді. Редакція часопису із захопленням характеризувала першу проповідь єпископа Іринея, котра «завоював симпатії всіх присутніх». «Він говорив дуже красиво, щиро, з почуттям, і він представив свою програму, яка є масштабною і абсолютно сучасною. Я приїхав не відпочивати, а працювати, – сказав він... Вітання нашого нового єпископа було... сповненим любові». Редакція часопису сподівалася і не помилилася, що єпископ Іринеєм розпочне нову епоху в історії Бацької єпархії. Після літургії владика відбув до резиденції, де його зустріли хлібом-сіллю єпархіальні чиновники Олександр Кода та Павло Янкович. Пізніше він також зустрічав депутації, які прийшли засвідчити повагу.³⁵

В Бацькій єпархії єпископ Іринеєм (Чирич) прослужив 33 роки, аж до своєї смерті. Висока освіченість архієрея, дипломатичний хист, наполегливість, активно використовувалась керівництвом СПЦ. Починаючи з 1920 р. Іринеєм брав участь в різних міжнародних нарадах, виконував важливі місії. Наприклад, в серпні 1920 р. він їздив до Женеві на підготовчу екуменічну конференцію «Віра та церковний устрій».³⁶ 25 лютого 1921 р. на залізничному вокзалі в Белграді зустрічав делегацію Вселенського патріархату, яку очолював митрополит Дорофей. Греки їхали до Лондону, щоб представляти інтереси грецького народу і церкви в Малій Азії на конференції великих держав та не зупинялися на довше в югославській столиці.³⁷ За словами Радмили Радіч: «у ті роки СПЦ брала активну участь у роботі ряду екуменічних органів і організацій через свого представника єпископа Іринея Чирича. У період з 1924 по 1927 рік він кілька разів їздив до Лондона і Женеві».³⁸ У тому ж

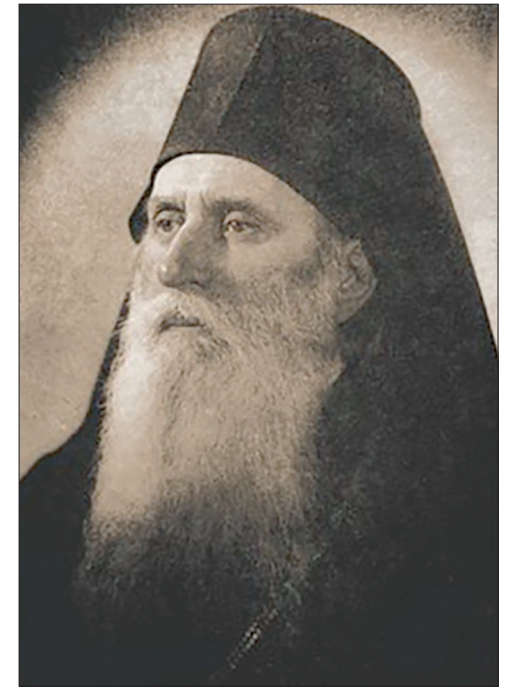

Фото 1. На світлині єпископ Іринеєм (1930-ті рр. Новий Сад)

²⁰ Округли сто «Свети Иринеј Исповедник вере» одржан у Новом Саду [online] URL: <http://www.slovoljubve.com/cir/Newsview.asp?ID=36624> (дата звернення 19.07.2023).

²¹ Нині Республіка Сербія.

²² Житије светог Иринеја (Ћирића), єпископа бачког, исповедника вере. Приредили Ђакон Мирослав Николић, Ђакон Лазар Ђачић, Нови Сад: Беседа, 2022, с. 15.

²³ Пузовић Предраг. Школовање Єпископа бачког Иринеја (Ћирића) у Русији // Епархија Бачка у осмовековној историји Српске Православне Цркве..., с. 214.

²⁴ Житије светог Иринеја (Ћирића), єпископа бачког, исповедника вере..., с. 16.

²⁵ Божовић Ненад. Вказ. праця, с. 555.

²⁶ Косик В. Иринеєм (Чирич) // Православная энциклопедия. М., 2011, т. 26: «Иосиф I Галисий – Исаак Сирин», с. 477.

²⁷ Там само.

²⁸ Петковић Гордана. Знаменити чланови породице Ћирић из Сремских Карловаца..., с. 55.

²⁹ Житије светог Иринеја (Ћирића), єпископа бачког, исповедника вере..., с. 19.

³⁰ Петковић Гордана. Знаменити чланови породице Ћирић из Сремских Карловаца..., с. 66.

³¹ Марковић Игнатије. Вказ. праця, с. 238.

³² Епархија Тимочка [online] URL: <http://www.slovoljubve.com/cir/Newsview.asp?ID=36624> (дата звернення 22.07.2023).

³³ Дочек његова високопреосвештенства господина єпископа Бачког дра Иринеја // Гласник, 1922, 1 (14) марта, број 5, с. 67.

³⁴ Програм за дочек Његова Високопреосвештенства Господи-на Дра Иринеја Єпископа бачког // Застава, 1922, 9 фебруара, с. 2.

³⁵ Дочек његова високопреосвештенства господина єпископа Бачког дра Иринеја..., с. 67.

³⁶ Отпutowали у Женеву // Гласник, 1920, 1 (14) августа, број 3, с. 48.

³⁷ Петковић Гордана. Знаменити чланови породице Ћирић из Сремских Карловаца..., сс. 73-74.

³⁸ Радмић Радмила. Српска православна црква і екуменскі покрет, 1918-1941 // Srpska politička misao – posebno izdanje 3/2022, с. 91.

1927 р. єпископ Іринеї здійснив дві важливі поїздки: він побував в Лозанні на першій Всесвітній конференції про віру і порядок та відвідав Швецію, де взяв участь у конгресі Всесвітнього союзу сприяння практичному християнству серед народів через Церкви, що проходив в Упсалі. На запрошення архієпископа упсальського Натана Седерблома сербський архієрей прочитав дві лекції в Упсальському університеті та виступив з промовою в Упсальському соборі під час національної церемонії пам'яті короля Густава Альберта.³⁹ У 1928 р. єпископ Іринеї виступав у Празі, в 1931 р. – в Кембриджі, Единбурзі, Бонні. Того ж року провів лекцію в Берлінському університеті.⁴⁰ Наприкінці 1933 р. єпископ Іринеї у складі офіційної місії відвідав патріарха Константинопольського та Священний синод Константинопольської патріархії. Входявши до складу комітетів різних міжнародних екуменічних організацій.

Як вже зазначалося вище, ще з часів архідияконства при патріархові Лукіанові, єпископ Іринеї цікавився православним рухом на Закарпатті. В 1925 р. єпископ Бачський підписав замість патріарха Меморандум на ім'я глави югославського МЗС Момчило Нінчіча з цілим рядом вимог по офіційному визнанню юрисдикції СПЦ на Підкарпатській Русі. Церква просила дипломатичними шляхами вплинути на ЧСР та домогтися виконання цілого ряду вимог. Зокрема, в документі вимагалось затвердження статуту православної єпархії, зрівняння в правах православних з іншими релігійними конфесіями, як в політичному так і в економічному плані, визначення точної чисельності православного населення Підкарпатської Русі шляхом офіційного перепису населення і т.д.⁴¹ Меморандум лише частково сприяв переговорам між урядами королівства, республіки та СПЦ по питанню продовження інституційної розбудови названої єпархії. Наприкінці 1926 р. чехословацький посол у Белграді Ян Шеба передав згоду Праги на продовження місії сербів на Підкарпатській Русі. І знову ж таки, незважаючи на цілий ряд кандидатів для виконання цього завдання, Синод СПЦ 15 грудня 1926 р. обирає єпископа бацького Іринея своїм делегатом і направляє його в Ужгород.⁴² Місія єпископа на Підкарпатській Русі була короткотривалою та завершилася наприкінці березня 1927 р. Однак, його помічник – сингел Дамаскін (Грданічка) продовжував перебувати в краї майже до кінця року і виконував потрібну роботу до призначення нового делегата Синоду Серафима (Йовановича) в 1928 р.

Ми не будемо детально зупинятися на подіях, що пов'язані з роботою єпископа Іринея на Підкарпатській Русі, лише зацентруємо увагу на її головних результатах. По-перше, єпископ налагодив сталу роботу канцелярії, яку переніс до Ужгороду; По-друге, було зреформовано Духовну консисторію, котра почала працювати постійно; по-третє, було розроблено та подану уряду статут єпархії; по-четверте, єпископ домогся від влади відділення субвенцій для православного духовенства, по-п'яте, влада остаточно відмовилася від підтримки архієпископа Савватія (Врабец), що дало можливість подолати церковне розділення серед православних. Єпископу Іринею вдалося перекопати близько 70% священників, котрі визнавали владу Савватія, перейти на бік СПЦ.

Надзвичайно інформативними є звіти єпископа про роботу на Підкарпатській Русі до Міністерства закордонних справ у Белграді. На даний момент вдалося виявити три такі донесення, що датовані 8, 15 та 23 березня 1927 р. Другий звіт стосується питання підготовки статуту єпархії, в третьому описано зустріч з міністром шкільництва та народної освіти Міланом Годжею. Надзвичайно цікавим на інформативним є перший звіт, його обсяг складає 48 аркушів машинопису. Документ зберігається в архіві Бібліотеки Матице сербської в Новому Саді.⁴³ Виконуючи завдання Синоду владика Іринеї стикався з численними проблемами. У своєму звіті єпископ вказав на «жахливу роздробленість духовенства і народу». Антагонізм існував не тільки між партіями, але й між групами, і як приклад архієрей навів протистояння між місцевими людьми та тими, «що прийшли з Галичини». Особливо його непокоїло те, що окремі особи дивилися на організацію єпархії «із вузького кола власних інтересів», однак єпископ Іринеї не хотів ставати на службу будь-якій особі, групі чи партії. Його враження від ситуації були сильними і він описав їх наступними словами: «У мене склалося враження, що після війни ці люди опинилися в становищі осіб, яких застала страшна буря.

³⁹ Радич Радмила. Српска православна црква і екуменські покрет, 1918-1941 // *Srpska politička misao* – posebno izdanje 3/2022, с. 91.

⁴⁰ Марковић Игнатије. Вказ. праця. с. 245.

⁴¹ АСАС. Меморандум Св. Арх. Синода Спске Прав. Цркве Г. Д-р М. Нинчићу. Министру Иностранних Дела о православној цркви у Карпатској Русији, 9.08.1925. На 7 арк.; Меморандум Св. Арх. Синода Сербској Православној Цркви Г-ну Д-ру М. Нинчићу, Министру Иностранних Дел о Православној Цркви в Карпатској Руси // *Путями истории*. Под ред. О. А. Грабаря. Нью Йорк: Карпаторусское литературное общество (Свободное слово Карпатской Руси), 1979, том 2, сс. 69-74.

⁴² AMZV Praha. F. Sekce II (1919-1939). Kart. 61. Složka «Pravoslavná církev československá», č. 2088. Я. Шеба до МЗС, 17.12.1926.

⁴³ БСМ. Фонд Поклон библиотека др Иринеја Ђирића и Стевана Ђирића. Звіт єпископа Іринея (Чирича). ЕК. Бр. 113./през. из 1927, Ужгород, 8.03.1927. На 48 арк. (Далі – БСМ. Звіт, 8.03.1927).

Коли буря пройде, люди не знають де вони: тут буря повалила дерево, там паркан, у когось забрала шапку, у когось дах, і люди не впізнають місця, де вони знаходяться, озирються і шукають, куди подітися, йти, де знайти втрачене, як відновити врятоване. Так само цей народ не знає, як впоратися після фізичного й духовного спустошення, яке породила буря війни». Єпископ також представив деякі характеристики підкарпатців. «Народ є церковним і здатний витримувати найдовші богослужіння. Після літургії залишалися в храмі і співали один-два тропарі». Вірники, з якими доводилося спілкуватися архієрею, були дуже тверді у вірі. У цих умовах єпископ вважав, що організація православної церкви в Карпатах дуже потрібна і корисна «не тільки для церкви і руського народу, але й для самої Республіки».⁴⁴

Цікаві спостереження сербського делегата про побут народу. «Люди багато п'ють, особливо горілки. Шлюбна дисципліна досить сувора. «Диких» шлюбів мало... Є ще суворіша дисципліна щодо причастя. Якщо чоловік і дружина живуть окремо, їм не можна ні сповідатися, ні причащатися. На жаль, підкарпатці не мають достатньо інтелігенції, щоб керувати ними, але часто блукають туди-сюди без керівництва».⁴⁵ У своєму звіті єпископ вказував на головний недолік Карпаторуської Православної Церкви – недостатню освіченість духовенства. Справа в тому, що некваліфіковані священники не могли належним чином вести метрики, виконувати катехизацію в школах тощо. На його думку, збитки, завдані церкві та православному народу на цій території, були непоправними, імідж духовенства був жалюгідним, а часом навіть перетворювався на сміховинний. Тому владика пропонував СПЦ хоча б раз на два роки приймати до своїх семінарій двох підкарпатців. Як найкращий захід для зміни вищезгаданої ситуації Іринеї пропонував відкриття духовної семінарії з інтернатом.⁴⁶

Наступний етап підтримки єпископом Іринеєм православної церкви на Закарпатті відноситься до періоду Другої світової війни, коли край був окупований Угорщиною. Ці контакти слід розглядати у площині ідеї створення Угорської автокефальної (автономної) православної церкви. Окупувавши частину Словаччини в 1939 р., приєднавши у вересні 1940 р. Північну Трансильванію та захопивши у квітні 1941 р. від Югославії Бачку, Баранью, Меджимур'я і Прекмур'я, Угорщина здобула значну кількість православного населення. Саме на основі православних парафій румунів, сербів, угорців та закарпатських українців і планувалося створити нову церковну організацію. Форпостом угорської автокефалії мали стати парафії СПЦ на Підкарпатті, котрі в юрисдикційному плані підпорядковували СПЦ та Празькому архієпископу Савватію (Врабецу). В 1941 р. влада заарештувала єпископа Володимира (Раїча),⁴⁷ а його заступника Феофана (Сабова) усунула від керівництва єпархії.⁴⁸ На його місце за згоди Міклоша Хорті був поставлений адміністраторам Михало Попов, якого планували висвятити на єпископа.⁴⁹ Таким чином, єпископ Іринеї (Чирич) опинився разом з Підкарпаттям у кордонах єдиної держави – Угорщини.

Після окупації Угорщиною території Бацької єпархії 8 липня 1941 р. у «Циркулярі» від імені Священного Синоду Іринеї закликав священство виконувати накази окупаційної влади та сприяти підтримці миру і порядку. Під час війни архієрей заснував єпархіальну лікарню, де лікували дітей, хворих на туберкульоз. На його клопотання 2800 дітей та 189 матерів з немовлятами у м. Новий Сад було звільнено з угорського концтабору під м. Шарвар.⁵⁰ Крім того, в 1943 р. єпископ став членом верхньої палати парламенту Угорщини. Використовуючи своє становище архієрей кілька разів звертався із проханням про звільнення заарештованих. Він також виступав за скасування примусової праці та мобілізацію сербського населення Бачки в угорську армію. Як після війни, так і сьогодні, ця діяльність сербського владика викликала неоднозначну оцінку. Наприклад, сербський історик Олександр Горват стверджує, що з 1941 р. Іринеї «виступав за надзвичайно лояльне ставлення до угорського окупанта, він був проти будь-якого опору, він брав участь у святкуваннях, маніфестаціях і парадах угорської окупаційної влади, які були шовіністично орієнтовані щодо сербів, що викликало велике невдоволення серед значної частини віруючих у Бачці».⁵¹ На нашу думку, єпископ не мав іншо-

⁴⁴ БСМ. Фонд Поклон библиотека др Иринеја Ђирића и Стевана Ђирића. Звіт єпископа Іринея (Чирича). ЕК. Бр. 113./през. из 1927, Ужгород, 8.03.1927. На 48 арк. (Далі – БСМ. Звіт, 8.03.1927), арк. 4.

⁴⁵ Там само, арк. 9.

⁴⁶ Там само, арк. 11.

⁴⁷ Мукачівсько-Пряшівський єпископ з 1938 р.

⁴⁸ Отстраненіє Преосвященнаго Епископа Владимира // *Православная Русь*, 1941, 1 мая, с. 8.

⁴⁹ Данилець Юрій. Релігійна діяльність Михайла Попова на Закарпатті в 1938-1944 роках // *Українське релігієзнавство*, 2007, № 43, с. 102.

⁵⁰ Косик В. Иринеї ... с. 478.

⁵¹ Istoričar: Novi svetac SPC Irinej Ćirić bio je kolaboracionista, blizak Miklošu Hortiju [online] Доступно: <https://autonomija.info/istoricar-novi-svetac-spc-irinej-ciric-bio-je-kolaboracionista-blizak-miklosu-hortiju/> (дата звернення 24.07.2023).

го вибору, як спробувати порятувати своїх вірників та духовенство. Не треба забувати, що під час окупації армією Угорщини Бачки та Баранії в квітні 1941 р. загинуло кілька священників в Бацькій єпархії та один в Будімській єпархії. Декілька парафіяльних священників опинилися під арештом, а ті, хто народився за межами території колишньої Австро-Угорської імперії, були вигнані. В січні 1942 р. угорські гонведи здійснили військовий злочин та різанину проти населення південної Бачки, переважно сербів і євреїв. За різним підрахунками число жертв складало від 3809 до 4116 осіб.⁵² За словами єпископа Савви (Вуковича), число убитих православних священників під час січневого рейду зросло до сімнадцяти.⁵³

Єпископ Іриней намагався підтримувати ігумена Феофана (Сабова), як до його усунення з посади, так і після цього. Через пароха Бацької єпархії Володимира Родзянка він передавав до Мукачева освячене Сербським патріархом Гаврилом (Дожичем) миро. Щоб надати канонічного напрямку діяльності ігумена Феофана, єпископи Іриней та будимський Георгій (Зубкович) видали спільну заяву, в якій ішлося про прийняття його в церковне спілкування. До кінця війни Іриней (Чирич) інформував Синод про ситуацію на Закарпатті, всіляко виступаючи проти створення там Угорської автокефальної церкви.⁵⁴

Після встановлення комуністичного режиму 17 місяців перебував під домашнім арештом за звинуваченням у «бездіяльності по захисту сербів».⁵⁵ Будинки єпископа постійно охороняли два члени ОЗНА (Відділення захисту народу, югославська спецслужба, аналог КДБ). Сербська журналістка Біляна Босняк Драганович у своїй статті наводить витяг із спогадів протосингела д-ра Стефана Чакіча, який в той час був читцем єпископа Іриней. «Охоронці спалили його довгу білу бороду, знуцаючи над ним, глумлячись та принижуючи його. Однієї ночі, близько півночі, підняли його з ліжка, наказали приготуватися й одягнутися, поставили перед стіною, наставили на нього автомат і зачитали нібито вирок, яким його, як зрадника народу, засудили на смерть через розстріл, розстріл має відбутися точно о 12 годині ночі в єпископському палаці. Годинник відбивав хвилини, і коли було рівно 12 годин, вони вистрілили не в нього, а в стелю».⁵⁶ В іншому випадку комуністи вночі з-під вікна кричали єпископу різні образи, називаючи його фашистом, мадяром і четницьким різником. Вони кидали каміння, розбили скло, а потім один камінь влучив єпископу в голову.⁵⁷

19 серпня 1946 р., на Преображення Господнє, єпископ Іриней (Чирич) поїхав до містечка Оджаці, за 60 км від Нового Саду. Біля храму на нього вже очікували група членів молодіжної організації Союз комуністичної молоді Югославії та членкині Антифашистського фронту жінок (АФЖ). Як тільки він розпочав хресну ходу з вірянами та духовенством, вони накинулися на духовенство, почали бити та кидали каміння. Один камінь влучив єпископу в потилицю. Від сили удару він упав, але юнаки та дівчата продовжували його бити вже ногами. Диякон Ружич кинувся на допомогу єпископу та прикрив його своїм тілом. Священник Міленко Цвєянов із села Сівач, що намагався зупинити розлючений натовп, отримав кілька ударів ножем.⁵⁸

Єпископ Іриней не зміг оговтатися від отриманих травм – у нього розвинулася сухотка спинного мозку. До кінця свого життя більшу частину часу він провів на лікарняному ліжку. Помер 6 квітня 1955 р. та похований на Благовіщенні у крипті соборної церкви у Новому Саді.⁵⁹

Влада Іриней дуже рано почав займатися поезією, іконописом та художньою літературою. Багато років він вивчав церковний спів, не тільки сербський, але й візантійський, російський та румунський. Він підготував підручник церковного співу для богословського факультету, який так і не побачив світ. Все життя займався перекладацькою діяльністю, перекладав з єврейської, латинської, грецької, французької, російської, німецької та угорської мов. Дуже рано єпископ побачив потребу перекладу літургійних текстів з грецької на сербську мову, і він переклав, між іншим, службу М'ясопусної Неділі, Вечірню, службу Неділі Святої Чотиридесятниці та Осмогласник (Богослужіння

⁵² Golubović Zvonimir. *Racija u Južnoj Bačkoj 1942. godine*, Novi Sad, 1992, p. 147; Yahil Leni. *The Holocaust*. Oxford Oxfordshire: Oxford University Press, 1990, p. 503.

⁵³ Вуковић, Сава. *Покушај стварања мађарске православне цркве у току Другог светског рата* [online] URL: http://www.novisrbijak.narod.ru/PDF_files/Razni/pokusaj_stv_madj_pc.pdf (дата звернення 19.07.2023).

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Косик В. Іриней... с. 478.

⁵⁶ Бошняк Драгановић Биљана. *Umetnost i crveni teror: Sveti Irinej Ćirić* [online] URL: <https://standard.rs/2022/10/02/umetnost-i-crveni-teror-sveti-irinej-ciric/> (дата звернення 24.07.2023).

⁵⁷ Јовић Саво Б., протојереј. *Утамничена црква: страдање свештенства Српске православне цркве од 1945. до 1985. године*, Београд, 2002 [online] URL: <https://web.archive.org/web/20151009124302/http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Zitija/StradanjeSPC/StradanjeSPC.htm> (дата звернення 19.07.2023).

⁵⁸ Бошняк Драгановић Биљана. *Umetnost i crveni teror: Sveti Irinej Ćirić* [online] Доступно: <https://standard.rs/2022/10/02/umetnost-i-crveni-teror-sveti-irinej-ciric/> (дата звернення 24.07.2023).

⁵⁹ *Житије светог Иринеја (Ћирића), єпископа бачког, исповедника вере...*, с. 30.

Великоднја). У СПЦ він першим почав науково розглядати проблеми Старого Завіту. Ці праці й сьогодні займають чільне місце в богословській науці.⁶⁰

Священним Архієрейським Собором Сербської Православної Церкви в 2022 р. зарахований до лику святих. Акт канонізації відбувся 2 жовтня 2022 р. в Новому Саді.⁶¹

Висновки

Таким чином, постать єпископа Іриней (Чирича) є знаковою в контексті вивчення релігійних відносин Карпато-Балканського регіону. Він відігравав одну із ключових ролей в розвитку церковних відносин в регіоні, особливо це стосується Закарпаття в 1920-1940 рр. Володіючи інформацією про православний рух у краї він надавав підтримку духовенству, сприяв його прагненню до інституційної розбудови церкви. Заслугою архієрея є розробка єпархіального статуту, котрий дав можливість унормувати відносини з державою та отримати фінансову допомогу. Реформи єпархіального управління та робота щодо подолання церковного розділення серед православних також дали свої позитивні результати. Вже за кілька років після місії єпископа Іриней СПЦ вдалося заснувати на Підкарпатській Русі Мукачівсько-Пряшівську єпархію, долучивши до неї більше десятка парафій Східної Словащини. Авторитет Іриней дав можливість підтримати єпархію в роки Другої світової війни. Незважаючи на значні заслуги архієрея по порятунку сербських громадян з угорських концтаборів, він потрапив під тиск комуністичної системи за звинуваченням у колабораціонізмі. Канонізація діяча свідчить про високу оцінку його спадщини для церкви.

Джерела та література

Archiv Ministerstva Zahranicnich Veci (AMZV Praha). F. Sekce II (1919-1939). Kart. 61. Složka «Pravoslavná církev československá», č. 2088. Я. Шеба до МЗС, 17.12.1926.

Архів Синоду СПЦ (АСАС). Меморандум Св. Арх. Синода Спске Прав. Цркве Г. Д-р М. Нинчићу. Министру Иностранних Дела о православної цркви у Карпатској Русији, 9.08.1925. На 7 арк.

Библиотека Матице српске (БМС). Фонд Поклон библиотека др Иринеја Ћирића и Стевана Ћирића. Звіт єпископа Іриней (Чирича). ЕК. Бр. 113./през. из 1927, Ужгород, 8.03.1927. На 48 арк.

Bishop Irinej Ćirić // *New York Times*, 1955, April 7, p. 27.

Golubović Zvonimir. *Racija u Južnoj Bačkoj 1942. godine*, Novi Sad, 1992, 357 p.

Grujić Radoslav. Ćirić Irinej // *Stanojević S. Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*. Zagreb, 1929, Kn. 4, s. 662.

Istoričar: Novi svetac SPC Irinej Ćirić bio je kolaboracionista, blizak Miklošu Hortiju [online] URL: <https://autonomija.info/istoricar-novi-svetac-spc-irinej-ciric-bio-je-kolaboracionista-blizak-miklosu-hortiju/> (дата звернення 24.07.2023).

Yahil Leni. *The Holocaust*. Oxford Oxfordshire: Oxford University Press, 1990, 808 p.

Бошняк Драгановић Биљана. *Umetnost i crveni teror: Sveti Irinej Ćirić* [online] URL: <https://standard.rs/2022/10/02/umetnost-i-crveni-teror-sveti-irinej-ciric/> (дата звернення 24.07.2023).

Вуковић Сава, єпископ шумадијски. *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац: Евро-Унирекс-Каленић, 1996 [online] URL: <https://web.archive.org/web/20131202225518/http://www.pouke.org/upload/fajlovi/agarije/srpskijerarsi.pdf> (дата звернення 19.07.2023).

Вуковић Сава. Др Иринеј Ћирић єпископ новосадско-бачки // *Богословље*, 1964, №1-2, сс. 9-20.

Вуковић, Сава. *Покушај стварања мађарске православне цркве у току Другог светског рата* [online] URL: http://www.novisrbijak.narod.ru/PDF_files/Razni/pokusaj_stv_madj_pc.pdf (дата звернення 19.07.2023).

Глумац Душан. Єпископ бачки др Иринеј Ћирић // *Весник свештеничког удружења Југославије*, 1955, №140, с. 3.

Данилец Ю. Миссионерская деятельность єпископов Иринея (Чирича) и Серафима (Иоановича) на Подкарпатской Руси (1927-1930 гг.) (на материалах Закарпатья) // *Саборност VIII*, Пожаревац, 2014, сс. 101-116.

Данилец Ю. Діяльність єпископа Новосадсько-Бачкського Іриней (Чирича) на Підкарпатській Русі в 1927-1928 рр. // *Carpatica-Karpatika*. Вип. 35. Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських Карпат, Ужгород, 2006, сс. 161-166.

⁶⁰ *Иринеј Ћирић 1919 - 1921* [online] URL: <https://eparhija-timocka.org/irinej-ciric-1919-1921/> (дата звернення 24.07.2023).

⁶¹ Свечани чин канонизације Светог Иринеја, єпископа бачког, исповедника вере, и Светих мученика бачких [online] URL: <https://svetigora.com/patrijarh-porfirije-sveti-mucenici-backi-i-sveti-vladiko-irineju-molite-boga-za-nas/> (дата звернення 24.07.2023).

Данилець Ю. *Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст.* / Передмова В. Фенича, Ужгород, 2009, 376 с.

Данилець Юрій. Релігійна діяльність Михайла Попова на Закарпатті в 1938-1944 роках // *Українське релігієзнавство*, 2007, № 43, сс. 99-105.

Дочек ґегова високопреосвещенства господина епископа Бачког дра Иринеја // *Гласник*, 1922, 1 (14) марта, број 5, сс. 67-70.

Епархија Тимочка [online] URL: <http://www.slovoljubve.com/cir/Newsview.asp?ID=36624> (дата звернення 22.07.2023).

Ерцеган Срђан. Владыка Иринеј ґирић – великан блиставог ума и трагичне судбине // *Грађански лист*, Нови Сад, 2009. Бр. 2943, сс. 12-13.

Житије светог Иринеја (ґирића), епископа бачког, исповедника вере. Приредили Ђакон Мирослав Николић, Ђакон Лазар Ђачић, Нови Сад: Беседа, 2022, 30 с.

Изложба Иринеј ґирић, епископ бачки (1884-1955) [online] URL: <https://www.kcns.org.rs/najave/izlozba-irinej-ciric-episkop-backi-1884-1955/> (дата звернення 19.07.2023).

Иринеј ґирић 1919 – 1921 [online] URL: <https://eparhija-timocka.org/irinej-ciric-1919-1921/> (дата звернення 24.07.2023).

Јовић Саво Б., протојереј. *Утамничена црква: страдање свештенства Српске православне цркве од 1945. до 1985. године*, Београд, 2002 [online] URL: <https://web.archive.org/web/20151009124302/http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Zitija/StradanjeSPC/StradanjeSPC.htm> (дата звернення 19.07.2023).

Косик В. Иринеј (Чирич) // *Православная энциклопедия*. М., 2011, т. 26: «Иосиф I Галисиот – Исаак Сирий», сс. 477-478.

Марковић Игнатије. Животопис епископа новосадско-бачког Иринеја ґирића, исповедника православља // *Саборност* 4, 2010, сс. 237-262.

Меморандум Св. Арх. Синода Србской Православной Церкви Г-ну Д-ру М. Нинчичу, Министру Иностранних Дел о Православной Церкви в Карпатской Руси // *Путями истории*. Под ред. О. А. Грабаря. Нью Йорк: Карпаторусское литературное общество (Свободное слово Карпатской Руси), 1979, том 2, сс. 69-74.

Михајловић Данило (ур.). *Божјиње посланице епископа бачког Иринеја ґирића*, Нови Сад: Црквена општина новосадска, 2015, 88 с.

На гласу светости епископ бачки Иринеј ґирић (1884-1955) [online] Доступно: <https://museumns.rs/na-glasu-svetosti-episkop-backi-irinej-ciric-1884-1955-2/> (дата звернення 19.07.2023).

Округли сто «Свети Иринеј Исповедник вере» одржан у Новом Саду [online] URL: <http://www.slovoljubve.com/cir/Newsview.asp?ID=36624> дата звернення 19.07.2023).

Отпутовали у Женеву // *Гласник*, 1920, 1 (14) августа, број 3, с. 48.

Отстранење Преосвященнаго Епископа Владимира // *Православная Русь*, 1941, 1 мая, с. 8.

Петковић Гордана. *Знаменити чланови породице ґирић из Сремских Карловаца*. Докторска дисертација. Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2016. 414 с.

Петковић Гордана. *Иринеј ґирић епископ бачки (1884-1955)*. Каталог изложбе, Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2015. 128 с.

Програм за дочек ґегова високопреосвещенства Господи-на Дра Иринеја Епископа бачког // *Застава*, 1922, 9 фебруара, с. 2.

Пузовић Предраг. Иларион Зеремски и Иринеј ґирић на Московској духовној академији: прилог историји формирања српске богословске елите у Русији // *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 2017, №162, сс. 251-266.

Пузовић Предраг. Мисија епископа Иринеја у Карпатској Русији // *Годишњак: часопис за теолошко-филозофска и текућа питања Православног богословског факултета Свети Василије Острошки у Фочи*, год. IV, бр. 4 (2005), сс. 99-136.

Пузовић Предраг. Школовање Епископа бачког Иринеја (ґирића) у Русији // *Епархија Бачка у осмовековној историји Српске Православне Цркве*, ур. С. Бошков, Б. Стојковски и П. Вајагић, Б. Паланка, Нови Сад, 2021, сс. 209-217.

Радић Радмила. Српска православна црква і екуменскі покрет, 1918-1941 // *Srpska politika misao – posebno izdanje* 3/2022, сс. 83-98.

Убипариповић Србољуб. Литургијски допринос епископа бачког др Иринеја ґирића српској теологији 20. века // *Српска теологија у 20. веку – истраживачки проблеми и резултати*, 2010, №5, сс. 111-124.

Yuriy DANILETS

Bishop Irinej (Circic) in the Context of Studying Religious Relations in the Carpatho-Balkan Region

The article analyzes the main milestones of the biography of the Serbian bishop of Bačka Irinej (Circic) (1884-1955). The author traces his life path from childhood to death. The religious figure is analyzed through the background of the historical period. The historiography of the problem is considered in detail, and the works of historians who wrote about various aspects of the bishop's activities are singled out. Special attention is paid to the bishop's contacts with the Orthodox Church in Transcarpathia, whose development at the beginning of the 20th century Bishop Irinej had something to do with it. The author concludes that Bishop Irinej was involved in the development of the Orthodox movement at the beginning of the 20th century. He helped organize the institutional structure in the 1920th and later saved the diocese from being absorbed into the Hungarian Autocephalous Church. The article reflects the bishop's ecumenical and representative activities on behalf of the Orthodox Church and characterizes the repression of the religious figure after the Second World War.

Keywords: Bishop Irinej (Circic), Orthodox Church, Transcarpathia, Serbia.

УДК 94:323.12(=161.2)(477-074)''1939/1953''

Віктор ДРОЗДОВ

Радянська політика пам'яті й національне питання: офіційні нарративи та комеморативні практики сталінського режиму на анексованих українських територіях

На основі аналізу офіційних нарративів та комеморативних практик розкрито процес формування радянської версії національної історії анексованих українських територій (Західна Україна, Північна Буковина, Південна Бессарабія та Закарпаття) та її поширення серед місцевого населення. Об'єктом нарративного аналізу було обрано виступи радянського керівництва та статті істориків, що стали підґрунтям для конструювання офіційної пам'яті новоприєднаних земель. Продемонстровано, що вони використовували національне питання для легітимації більшовицької влади, формування радянської ідентичності та протидії конкуруючим ідеологіям. Ідея «возз'єднання українського народу» була фундаментальною основою офіційних радянських нарративів, які мали переконати населення в тому, що об'єднання українських етнічних земель могло відбутися лише в складі СРСР та за допомоги російського народу. Будь-які альтернативні інтерпретації національного питання та історії різко критикувалися та ідентифікувалися як антинародні. Автор визначив відмінності між різними версіями офіційної пам'яті, які насаджувалися на анексованих територіях, та комемораціями, що конструювали образи національних героїв і закріплювали в колективній пам'яті нові радянські міфологеми.

Ключові слова: політика пам'яті, офіційна пам'ять, сталінізм, національне питання, комеморації, Українська РСР.

Після завершення Другої світової війни більшість українських етнічних територій було інкорпоровано до складу Української РСР. Водночас приєднання нових земель відбулося внаслідок здійснення агресивної зовнішньої політики Радянського Союзу проти сусідніх держав із самого початку війни в коаліції з гітлерівською Німеччиною. Відкинувши ідею «пролетарського інтернаціоналізму», сталінські ідеологи сформулювали новий концепт «соціалістичних націй», які звільнилися від міжкласових антагонізмів завдяки революції, перебували під заступництвом більшовицької партії та були пов'язані між собою «дружбою народів»¹. У контексті нового бачення радянської національної політики сталінське керівництво взяло на озброєння ідею українського іредентизму, яку використовувало в загарбницьких цілях. Під приводом «визволення» українського народу від соціального й національного гноблення та «возз'єднання» західноукраїнських земель із «Матір'ю-Батьківщиною» радянська армія вторглася в Польщу у вересні 1939 р. Національне питання стало одним з аргументів для дипломатичного тиску СРСР на Румунію та подальшої анексії Бессарабії й Північної Буковини в 1940 р. Врешті-решт, у 1944–1945 рр. анексію Закарпаття інсценізували як результат вільного волевиявлення населення Закарпатської України за «возз'єднання з Радянською Україною».

Зважаючи на поліетнічний склад населення анексованих територій, радянська національна політика застосовувала різні методи для їхнього перетворення на мононаціональні регіони, у тому числі етнічні чистки та депортації. Поряд із ними влада використовувала інструменти, що були спрямовані на конструювання нової радянської ідентичності, зокрема міфотворчість, комеморативні практики, освіту, мистецтво, пропаганду тощо. Складником цієї ідентичності було уявлення про «вільний та возз'єднаний» народ, що пройшов складний шлях від боротьби з іноземними поневолювачами до щасливого життя в «сім'ї дружніх радянських народів». Отже, тран-

¹ Мартін Т. *Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939)* / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ: Критика, 2013, с. 578.

сформація історичної пам'яті населення анексованих територій шляхом реінтерпретації минулого та комеморації окремих подій, героїв і символів була серед пріоритетних завдань сталінського керівництва.

Сучасні теоретики меморіальних студій (memory studies) вказують на безпосередній зв'язок пам'яті й ідентичності. Ян Ассман характеризує пам'ять як «знання з індексом ідентичності», тобто знання про себе, про власну діахронічну ідентичність, як індивіда, так і члена сім'ї, покоління, спільноти, нації або культурної та релігійної традиції². Алейда Ассман вважає, що активна функціональна пам'ять суспільства («канон») визначає та підтримує культурну ідентичність групи. Через дефіцит простору все, що потрапляє до активної пам'яті, проходить суворий процес відбору («канонізацію»). Дослідниця виділяє три сфери активної культурної пам'яті: релігію, мистецтво та історію. Говорячи про історію, вона підкреслює, що національні держави виробляють нарративні версії свого минулого, які приймаються як власні колективні автобіографії. Цю національну історію викладають у підручниках з історії, її представляють на публічній арені у формі монументів і пам'ятних дат. Отже, причетність до національної пам'яті – це знання ключових подій історії нації, сприйняття її символів та зв'язок із її святковими датами³. На думку Барбари Шацької, колективна пам'ять на суспільному рівні сприяє груповій ідентичності трояким чином: як усвідомлення спільного минулого, як психічний зв'язок, що поєднує членів групи, і як сукупність символів⁴.

Взаємозв'язок національної ідентичності та колективної пам'яті детально окреслює Монтсеррат Гібберна⁵. Вона виокремлює п'ять вимірів національної ідентичності: психологічний, культурний, територіальний, історичний і політичний. Відчуття спорідненості, що є головною ознакою психологічного виміру, досягається не завдяки фактичній історії, а історії сприйнятій або відчутій, яка формує емоційний зв'язок із предками й визначними або трагічними подіями минулого. Засвоєння національної культури через передавання цінностей, звичаїв, традицій, ритуалів, мови і практик є неодмінною умовою формування національної ідентичності. При цьому ідея давності існування нації та її культури, яка конструюється в колективній пам'яті, є джерелом їхньої легітимності. Саме тому вибіркоче пам'ятання давнього героїчного минулого та вироблення на основі цього певного образу нації є головним завданням національної історії. Крім формування образу нації, основними стратегіями держави в утвердженні національної ідентичності є створення й поширення символів і ритуалів, розвиток громадянства, створення спільних ворогів та прогресивне зміцнення національної освіти й систем масової інформації.

Поєднання сталінськими ідеологами марксизму-ленінізму й націоналізму та відповідні зміни в радянській політиці пам'яті проаналізовано в працях Дейвіда Бранденбергера, Юрія Сльозкіна, Френсін Гірш, Джеймса Верча, Тері Мартіна, Романа Шпорлюка та інших⁶. Конструювання української історичної пам'яті в сталінську добу в умовах переходу радянської ідеології до російськоцентричного етатизму досліджують Сергій Єкельчик, В'ячеслав Гриневич, Віктор Даниленко, Станіслав Кульчицький, Олександр Лисенко та Юлія Кисла⁷. Радянські офіційні нарративи й комеморативні практики на анексованих українських територіях стають об'єктами уваги сучасної зарубіжної та вітчизняної історіографії. Зокрема, вплив радянської меморіальної політики на символічний простір Львова й західноукраїнських земель розкрито в роботах Вільяма Ріша, Таріка Амара, Вікторії Се-

² Assmann J. *Communicative and Cultural Memory. Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* / Eds. A. Erll, A. Nünning. Berlin, New York: De Gruyter, 2008, p. 114.

³ Assmann A. *Canon and Archive. Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* / Eds. A. Erll, A. Nünning. Berlin, New York: De Gruyter, 2008, pp. 100-101.

⁴ Шацька Б. *Минуле – пам'ять – мит* / пер. з пол. О. Герасима; наук. ред. А. Павлишин. Чернівці: Книги – XXI, 2011, сс. 51-52.

⁵ Гібберна М. *Ідентичність націй* / пер. з англ. П. Таращука. Київ: Темпора, 2012. 304 с.

⁶ Brandenberger D. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge and London: Harvard University Press, 2002, 378 p.; Hirsch F. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2005, 367 p.; Slezkine Y. *The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism* // *Slavic Review*, 1994, Vol. 53, № 2, pp. 414-452; Wertsch J. V. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 202 p.; Шпорлюк Р. *Імперія та нації* / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000, 354 с.; Мартін Т. *Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939)* / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ: Критика, 2013, 640 с.

⁷ Єкельчик С. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* / пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак. Київ: Критика, 2008, 303 с.; Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. Т. 2. Радянський проект для України* / за ред. В. М. Литвина, І. М. Дзюби, Я. Д. Ісаєвича та ін. Київ: Наукова думка, 2004, 531 с.; Кисла Ю. *Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті – 1950-ті рр.)* / *Міжкультурний діалог. Т. 1. Ідентичність* / за ред. О. Бетлій та К. Дисси. Київ: Дух і літера, 2009, сс. 221-243.

реди, Галини Стародубець, Руслани Попп та Миколи Литвина⁸, формування радянського образу Чернівців – у дисертації Світлани Фрунчак⁹, комеморативні практики на території Закарпаття – у працях Василя Міщанина та Павла Леньо¹⁰, особливості радянської інтерпретації минулого Північної Буковини та Південної Бессарабії – у статті Віктора Дроздова¹¹.

У дослідженні здійснено компаративний аналіз радянських офіційних наративів та комеморативних практик, які були спрямовані на реконструювання історичної пам'яті населення анексованих українських територій відповідно до офіційної радянської версії української національної історії.

Офіційне виправдання радянської агресії проти Польщі з'явилося вже за кілька днів у статті головного партійного історика Ємельяна Ярославського «Кому ми йдемо на допомогу», опублікованій 19 вересня 1939 р. у газеті «Правда»¹². У ній роз'яснювалися тези промови В'ячеслава Молотова, виголошеної в день радянського вторгнення, про «священний обов'язок подати руку допомоги єдинокровним братам-українцям і братам-білорусам», які перебували під польським соціальним і національним гнобленням. 21 вересня в газеті «Радянська Україна» вийшов історичний нарис «Боротьба українського народу проти польсько-шляхетського гноблення»¹³, у якому зображувалася безперервна боротьба українського народу зі своїм «споконвічним ворогом» – польською шляхтою. Автори вказували, що її початок сягав ще кінця X – початку XI ст., коли польські князі здійснювали спроби «закабалити український народ». Отже, радянський «визвольний похід» інтерпретувався як черговий етап цієї багатовікової боротьби й досягнення історичної мрії українського народу про визволення. Упродовж вересня – жовтня 1939 р. вийшло чимало публікацій у радянських наукових і пропагандистських виданнях, які доводили споконвічність історичних, мовних і культурних зв'язків Західної України як із підрадянською Україною, так і зі східнослов'янськими народами, обґрунтовуючи історичне право Радянського Союзу на цю територію.

Якщо міф про «визволення» застосували для легітимації радянської агресії, то міф про «возз'єднання» слугував обґрунтуванням анексії нових територій. Варто зазначити, що в 1939–1941 рр. термін «возз'єднання» ще не набув офіційного визнання. Зокрема, закон від 1 листопада 1939 р. «включав» Західну Україну до СРСР із «з'єднанням» її з Українською РСР¹⁴. Через два тижні Верховна рада УРСР «прийняла» нову територію до складу республіки і, як було зазначено в законі, «возз'єднала тим самим великий український народ в єдиній українській державі»¹⁵. Водночас законом

⁸ Risch W. J. *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*. Cambridge and London: Harvard University Press, 2011, 360 p.; Amar T. C. *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2015, 356 p.; Sereda V. *Politics of Memory and Urban Landscape: The Case of Lviv after World War II / Time, Memory, and Cultural Change*. Vol. 25. Eds. Dempsey S., Nichols D. Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conference Proceedings, 2009, URL : <https://www.iwm.at/transit-online/politics-of-memory-and-urban-landscape-the-case-of-lviv-after-world-war> ; Starodubets G., Popp R. *The Policy of Sovietization of the Western Regions of Ukraine in 1944–1953 through the Propagandist Symbols and Rituals // Studia Historica Nitriensia*, 2020, Vol. 24, № 2, pp. 412-427; Литвин М. Західноукраїнський вересень 1939 р.: маркери політики пам'яті // *Український історичний журнал*, 2019, № 5, сс. 25-35.

⁹ Frunchak S. *The making of Soviet Chernivtsi: National «reunification», World War II, and the fate of Jewish Czernowitz in postwar Ukraine*. A thesis for the degree of Doctor of Philosophy. University of Toronto (Canada), 2014, 515 p.

¹⁰ Міщанин Василь. *Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр.* Ужгород: РІК-У, 2018, 644 с.; Міщанин В. «Всенародні» свята Народної Ради Закарпатської України (1944–1945 рр.) як елемент радянізації Закарпаття // *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Історичні науки. Всесвітня історія. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*, 2015, № 8, сс. 122-129; Леньо П. Зміна міської топоніміки Закарпатської України в період інтеграції краю до складу Української РСР (листопад 1944 – січень 1946 років) // *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, 2018, Вип. 26, сс. 118-124; Леньо П. Меморіалізація «визволителів» у період превентивної радянізації Закарпаття (1944–1946 рр.) // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 2021, Вип. 2 (45), с. 142-150.

¹¹ Drozdov V. *Soviet Politics of Memory in Southern Bessarabia and Northern Bukovina: Representation of the Past and Mythmaking during World War II // PLURAL. History, Culture, Society*, 2022, Vol. 10, № 2, pp. 85-102.

¹² Ярославский Е. Кому мы идем на помощь / *Западная Украина и Западная Белоруссия: сборник материалов*. Ростов на Дону: Ростиздат, 1939, сс. 23-31.

¹³ Борьба Украинского народа против польско-шляхетского гнета // *Советская Украина*, 1939, 21 вересня, с. 3.

¹⁴ *Внеочередная пятая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (31 октября – 2 ноября 1939 г.): стенографический отчет*. Москва: Издательство Верховного Совета СССР, 1939, с. 101.

¹⁵ Закон про прийняття Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Західна Україна / за ред. С. М. Белоусова і О. П. Оглобліна*. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1944, с. 130.

від 2 серпня 1940 р. інкорпорація Хотинського, Аккерманського й Ізмаїльського повітів Бессарабії та Північної Буковини до УРСР визначалась як «включення»¹⁶.

У радянський історичний дискурс концепт «возз'єднання українського народу» було впроваджено наприкінці 1940 р., а на початку 1944 р. остаточно сформульовано Миколою Петровським¹⁷. У березні 1944 р. голова РНК УРСР Микита Хрущов увів його в офіційний публічний дискурс під час виступу на 6-й сесії Верховної Ради СРСР¹⁸. «Возз'єднання» народу він використав як аргумент не лише для повернення анексованих земель у 1939–1940 рр., а і для претензій на інші українські етнічні території. Анексію Закарпаття радянський уряд виправдовував також «возз'єднанням із Радянською Україною», а після підписання договору з Чехословаччиною Хрущов офіційно проголосив про завершення цього історичного процесу¹⁹. Ідею «возз'єднання» прищеплювали населенню завдяки проведенню регулярних святкувань, а відзначення його десятиріччя наприкінці жовтня 1949 р. стало одним із найголовніших республіканських комеморативних актів сталінської післявоєнної доби. Їхньою метою було закріплення в колективній свідомості українців відчуття постійної вдячності радянському уряду, партії й особисто Сталіну, а також російському народу за збирання українських земель у складі однієї держави.

Отже, нову радянську версію національної історії анексованих територій конструювали навколо ідеї «возз'єднання українського народу». Вона зверталася до радянського засновницького міфу про утворення українського народу внаслідок роз'єднання «братніх слов'янських народів» після монголо-татарської навали. Тому «возз'єднання» українського народу, як і об'єднання його з російським народом, визнавалося закономірним історичним процесом, завершальною стадією якого було «визволення» українських етнічних територій від іноземних загарбників (Польщі, Румунії та Угорщини), а також від «німецько-фашистських окупантів». Утім, істотні відмінності в національному складі, історичному та соціокультурному розвитку новоприєднаних територій вимагали адаптації цієї моделі окремо до кожного регіону.

Одразу після загарбання Радянським Союзом Східної Галичини та Західної Волині, які позначалися як «Західна Україна», розпочалися суперечки між офіційними істориками Москви та Києва щодо національного складу цих територій. Центральні російські академічні історики (Володимир Пічета та Борис Греков), вказували на зв'язок територій із Руссю відповідно до концепту «спільної давньоруської народності», називаючи їх споконвічними «руськими» землями²⁰. Маніпулюючи двозначністю цього терміну в російській мові, вчені фактично позначали ним як частину держави («руський»), так і етнонім («російський»). До того ж, у спеціальній пропагандистській брошурі, виданій Державним видавництвом політичної літератури у вересні 1939 р. накладом у 100 тис. примірників, зазначалося, що Західна Україна була «... *исконно русской землей, издавна населенной русскими и украинцами...*»²¹. Наведена цитата мовою оригіналу переконливо доводить, що сталінські ідеологи вкладали в поняття «руський» державний та етнічний зміст. Натомість, українські радянські історики називали ці землі українськими, хоча й не заперечували тісного зв'язку місцевого населення з іншими східнослов'янськими народами в межах офіційної теорії «походження української народності»²². Як зазначає Сергій Скегельчик, цей випадок вказує на очевидне, хоча й далеко від непримиренного, протистояння між російським імперіалізмом та українським національним патріотизмом²³.

¹⁶ *Седьмая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (1 августа-7 августа 1940 г.): стенографический отчет*. Москва: Издательство Верховного Совета СССР, 1940, с. 185.

¹⁷ *Історія України: короткий курс / за ред. С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна та ін.* Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1940, сс. 388-394; Петровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі // *Радянська Україна*, 1944, 29 лютого, с. 2.

¹⁸ Хрущов М. Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України // *Радянська Україна*, 1944, 6 березня, сс. 1-2.

¹⁹ Хрущов М. Про укладання Договору між урядами Радянського Союзу і Чехословацької Республіки про Закарпатську Україну // *Радянська Україна*, 1945, 1 липня, с. 1.

* Слово подається тут російською мовою, враховуючи його подвійне значення, яке при перекладі втрачає свій зміст.

²⁰ Пичета В. Основные моменты в исторических судьбах народов Западной Украины и Западной Белоруссии // *Историк-марксист*, 1939, Вип. 75-76, № 5-6, с. 67; Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // *Новый мир. Литературно-художественный и общественно-политический журнал*, 1939, Вип. 10-11, с. 248.

²¹ Мин Д. *Западная Украина*. Москва: ОГИЗ, 1939, 4 с.

²² Оглоблін О. П. Західна Україна (історичний нарис) / *Західна Україна / за ред. С. М. Белоусова, О. П. Оглобліна* Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1940, с. 11; *Історія України: короткий курс...* с. 36; Воблий К., Гуслистий К., Дядиченко В., Лось Ф., Петровський М., Славін Л., Супруненко М., Шерстюк Ф. *Нарис історії України*. Уфа, 1942, 40 с.

²³ Скегельчик С. *Імперія пам'яті...* с. 55.

Ідея «возз'єднання українського народу», яка утвердилася в повоєнному офіційному дискурсі, потребувала нової інтерпретації минулого західноукраїнських земель. Історична довідка, підготовлена Миколою Петровським, визначала ці території українськими, які впродовж історії неодноразово були «відірвані від земель нашої Батьківщини й зазнавали чужоземного гніту»²⁴. На відміну від попередніх праць, які до того ж невдовзі були заборонені, Петровський зобразив давню історію Східної Галичини й Західної Волині відповідно до концепту «давньоруської народності». Зв'язок, який місцеве населення зберігало з іншими землями Русі після її розпаду, він пояснював єдністю походження, мови, релігії, правовими відносинами, династичними зв'язками, спільністю культури та спільною боротьбою проти іноземних загарбників. Критично виступаючи проти історичної концепції Михайла Грушевського, автор ідентифікував Галицько-Волинське князівство як південно-руське, а не українське, оскільки «українська народність» оформилася не раніше XIV ст. Крім того, він заперечував прагнення його князів до об'єднання «південно-руських земель». Перебування західноукраїнських територій під владою Речі Посполитої та імперії Габсбургів Петровський характеризував виключно під кутом соціального й національного гноблення, а боротьбу за визволення й «возз'єднання» з Україною та об'єднання з російським народом визначав головним історичним прагненням західноукраїнського населення. З цієї причини приєднання Волині до Російської імперії наприкінці XVIII ст. визнавалося «явищем позитивним».

Крім обґрунтування експансіоністських цілей, радянське керівництво використовувало ідею іредентизму для легітимації своєї влади серед населення, представляючи себе виконавцем цієї історичної місії. Для цього, крім традиційних радянських комеморативних практик, сталінські пропагандисти проводили заходи із вшанування пам'яті українських національних героїв. Уже в березні 1940 р. на західноукраїнських землях відбулися урочистості, присвячені пам'яті Тараса Шевченка та 100-річчю виходу «Кобзаря». Офіційна преса писала про те, що «... народи колишньої Західної України, разом з іншими народами СРСР, уперше вільно шанують пам'ять геніального співця українського народу»²⁵. Водночас пропаганда намагалася представити Тараса Шевченка в тісному зв'язку з російською культурою, заявляючи про «палку любов» поета до російського народу²⁶. Образ Івана Франка став головним символом народної боротьби за визволення західноукраїнських земель, що було властиво сталінському комеморативному дискурсу, який створював образи «народних співців» для всіх національних груп. У 1941 р. більшовицька влада організувала заходи із відзначення 25-х роковин від дня смерті Івана Франка, але відсвяткувати 85-ту річницю від його дня народження завадив початок війни з Німеччиною. У травні 1945 р. у Львові відбувся мітинг на могилі Івана Франка, присвячений 29-м роковинам від дня смерті письменника. Академік Михайло Возняк у доповіді називав Франка другим після Шевченка класиком української літератури, а його творчість – пророцтвом майбутнього «возз'єднання» українських земель, вказуючи на прихильність письменника до російського народу. Завершення виступу супроводжувалося висловами подяки «... російському народу і всім народам Радянського Союзу за возз'єднання..., за визволення від ярма німецької окупації»²⁷. Отже, комеморації українських національних діячів не лише створювали уявлення про прихильність радянської влади до української культури, а і представляли її в нерозривному зв'язку з російською культурою.

Серйозною перешкодою для поширення радянської офіційної пам'яті був український національно-визвольний рух під проводом ОУН-УПА. На противагу концепту «возз'єднання» він висував ідею соборної й незалежної України, підґрунтям якої був Акт злуки УНР і ЗУНР у 1919 р. Для його дискредитації радянські ідеологи використовували образ «українських буржуазних націоналістів як найлютіших ворогів українського народу», насаджуючи його за допомогою агітаційно-пропагандистського апарату. Впродовж кінця 1930-х – початку 1950-х рр. цей образ ворога неодноразово зазнавав змін, однак мав завжди певні незмінні характеристики, а саме його підпорядкованість зовнішньому ворогу, зрадництво інтересам українського народу, антигуманність та прагнення до соціального гноблення трудящого населення.

Офіційну характеристику образу «українсько-німецьких націоналістів» якнайповніше представив заступник голови РНК УРСР Дмитро Мануїльський на нараді вчителів західних областей України, що проходила 6 січня 1945 р. у Львові. Його доповідь стала головним наративом в ідеологічній боротьбі з українським повстанським рухом. У першій її частині Мануїльський сформулював досяг-

²⁴ Петровський М. *Західна Україна (Історична довідка)*. Київ: Українське державне видавництво, 1945, с. 3.

²⁵ Дроздов В. Радянські комеморативні практики на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. (за матеріалами регіональної преси) // *Public History. Історія в публічному просторі: збірник Міжнародної наукової конференції (Київ, 20 травня 2022 року)* / за ред. Ю. Латиша. Київ, 2022, с. 70.

²⁶ Ольховський А. Великий кобзар // *Вільне життя*, 1940, 10 березня, с. 3.

²⁷ Львів'яни шанують пам'ять великого Каменяря. Мітинг на могилі Івана Франка // *Вільна Україна*, 1945, 29 травня, с. 5.

нення «Великої Жовтневої соціалістичної революції» та матеріальні гарантії національних прав, які забезпечила радянська влада для українського народу. Вони мали переконати населення, що входження до складу радянської держави було єдино вірним шляхом для «збереження волі й незалежності» українців. Соціальний устрій, відсутність експлуататорських класів, влада пролетаріату та, передусім, сталінська Конституція, за словами Мануїльського, створили умови для забезпечення національних прав українського народу на засадах рівності та братерства народів. «Запам'ятайте цю чудову хартію національних прав і ви, молоді громадяни Української Радянської Соціалістичної Республіки, і понесіть її в кожну селянську хату нашої Західної України», – закликав він учителів²⁸. Крім революції, головними передумовами озвучених Мануїльським досягнень українського народу (повернення землі й підприємств народу, створення держави, возз'єднання земель, відродження культури та захист державності Червоною Армією) були дружба народів та союз із російським народом. Водночас розвиток української культури в Галичині в складі Габсбурзької імперії нівелювався й інтерпретувався як «... політичне зняття для розкладу старої царської імперіалістичної Росії» та «... частина загально-німецького плану завоювання тевтонським імперіалізмом слов'янських народів»²⁹.

У другій частині своєї доповіді Мануїльський, не цураючись лайливих висловів і прокльонів, звинувачував «українсько-німецьких націоналістів» у запродавстві німцям та сприянні розколу України та критикував їхні ідеї самостійності й соборності. Походження «українського націоналізму» було окреслено в третій частині доповіді. При цьому Мануїльський розрізняв «український націоналізм» та «український національний рух». Під останнім він розумів боротьбу українських трудящих мас проти політики національного гноблення, здійснюваної російським царатом. Натомість, підґрунтям «українсько-німецького націоналізму» став контрреволюційний «буржуазний націоналізм», представники якого після поразки від більшовиків емігрували до Польщі та зробили Галичину «ареною запеклої боротьби» проти УРСР. Отже, радянський офіційний дискурс намагався зобразити національно-визвольний рух, який сформувався на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, як залишки «буржуазного націоналізму», що став на шлях співпраці з імперіалістичними державами проти власного народу. Доповідь Мануїльського була однією з численних спроб насадження на західноукраїнських землях радянської версії національного розвитку, яка визнавала лише один шлях збереження українського народу – у складі радянської держави та в союзі з російським народом й іншими радянськими народами. Однак через збереження міцної національної ідентичності населенням Західної України ці спроби не мали відчутного результату.

На приєднаних до УРСР Північній Буковині, Хотинщині та Південній Бессарабії радянська влада спочатку намагалася поширювати аналогічні наративи, як і на західноукраїнських землях. В офіційних повідомленнях зазначалося, що однією із причин «урегулювання спірного питання з Румунією» щодо Бессарабії та Північної Буковини було національне питання³⁰. Радянські історики доводили автохтонність місцевого населення та його історичну, культурну й мовну спільність з українським народом. Зокрема, Н. Нарцов вважав українців та русинів корінним населенням Пруто-Дунайського межиріччя, яке проживало на цих землях ще до встановлення Молдавським князівством контролю над ними³¹. Офіційні, історичні та пропагандистські матеріали поширювали схожі міфологеми про «багатотраждальні землі» та безперервну боротьбу із зовнішнім ворогом, а «визволення» земель радянськими військами розглядалося як відновлення історичної справедливості³².

Однак, відмінності в історичному минулому та національному складі анексованих територій завадили радянським ідеологам сформувати єдину модель інтерпретації минулого. Північна Буковина, у якій етнічно домінували українці та існували історико-культурні зв'язки зі Східною Галичиною за часів перебування в складі Габсбурзької імперії, представлялася в офіційному радянському дискурсі споконвічною українською територією з моноетнічним складом населення. Інші етнічні групи, що відігравали важливу роль в етнокультурному розвитку, або не згадувалися (євреї й німці), або називалися колонізаторами (румуні й поляки). Історико-географічний нарис «Бессарабія і Північна Буковина», що був основним інформаційним матеріалом про нові території для шкільних вчителів історії та географії, описував Північну Буковину як територію, що була переважно населена українцями, які «... мовою, побутовими особливостями, зразками зовнішнього національного вбрання...

²⁸ Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини // *Вільна Україна*, 1945, 13 січня, с. 4.

²⁹ Там само. с. 5.

³⁰ Мирное разрешение советско-румынского конфликта по вопросу о Бессарабии и северной части Буковины (сообщение ТАСС) // *Советская Украина*, 1940, 29 червня, с. 1.

³¹ Нарцов Н. Исторические судьбы Бессарабии и Молдавии // *Историк-марксист*, 1940, № 9 (85), с. 87.

³² Drozdov V. *Soviet Politics ...* pp. 97-101.

мало відрізняються від населення Волині та Поділля»³³. Спеціальне ілюстроване видання «Бессарабія і Північна Буковина», підготовлене Ленінградським етнографічним музеєм, виділяло дві окремі групи українців Буковини – подолян і гуцулів. Радянські пропагандисти надалі використовували саме екзотичний та романтизований образ гуцулів для зображення українців Буковини. Хотинщину, яка була історичною частиною Бессарабії, проте в етнічному відношенні переважно була населена українцями, фактично інтегрували в спільний із Північною Буковиною етнокультурний регіон, вказуючи на близькість мови та культури українців Хотинщини та подолян Буковини³⁴. У 1945 р. Петровський підготував історичну довідку про Буковину, у якій стисло описав основні віхи історичного розвитку регіону, вказуючи на домінуючий український склад населення її північної частини та його прагнення до возз'єднання з Україною³⁵.

В Ізмаїльській області офіційна політика пам'яті впроваджувала російськоцентричну версію минулого, центральним наративом якої був імперський міф про штурм фортеці Ізмаїл російською армією на чолі з генералом Олександром Суворовим 22 грудня 1790 р. На відміну від інших приєднаних українських територій, історію області доручили писати московському історичному Івану Полосіну, стаття якого була опублікована в газеті «Придунайська правда» в серпні 1945 р.³⁶ Найважливішими епізодами історії регіону в ній визначалися штурм фортеці Ізмаїл та визволення радянськими військами Ізмаїльської області в 1944 р., між якими автор проводив безпосередній зв'язок. Водночас стаття Полосіна містила тези про «возз'єднання з українським народом» і визначала ці землі «споконвічними землями» України. У подальших радянських загальноісторичних працях з історії України Південна Бессарабія згадувалася лише в контексті суворівського міфу та «визволення» 1940 р., а в доповіді Хрущова з нагоди 10-річчя «возз'єднання українського народу» про Ізмаїльську область не було сказано жодного слова. Причиною поширення і сприйняття російськоцентричних наративів не була чисельна перевага російського етносу в регіоні. До того ж, у перші післявоєнні роки саме українці становили відносну більшість у краї, а росіяни не домінували кількісно в жодному з районів області³⁷. Справжні причини полягали в недостатності символічних ресурсів для створення українських національних наративів та відсутності національної інтелігенції, яка б поширювала відповідні образи. Тому за відсутності конкуруючої національної ідеї, як було у випадку західноукраїнських земель, радянські та імперські міфи з легкістю вкорінювалися в полікультурне середовище придунайського регіону, створюючи новий образ «бессарабського народу».

Відмінності між різними моделями пам'яті, які радянська влада поширювала в Північній Буковині й Південній Бессарабії, проявилися також у комеморативних практиках. Наприклад, 28 червня 1945 р. у Чернівецькому українському музично-драматичному театрі відбулося урочисте святкування п'ятої річниці «возз'єднання Північної Буковини в єдиній радянській українській державі». Наочним символом дійства стала картина на задньому плані, яку так описувала газета «Радянська Буковина»: «... група селян-гуцулів виходить з Карпатських гір і на вишиваних рушниках підносить буковинський хліб-сіль Маршалові Радянського Союзу Йосифу Віссаріоновичу Сталіну і його вірному соратникові Голові Рали Народних Комісарів України тов. Хрущову»³⁸. Образ селянина в народному вбранні, який символізував український народ Буковини, зображувався в газетних статтях та в ювілейному виданні «Сонце над Карпатами». Натомість, в Ізмаїльській області влада з нагоди першої річниці «визволення від німецько-румунських загарбників» урочисто відкрила пам'ятник Суворову в Ізмаїлі, прославляючи суворівських «чудо-богатирів» та їхніх наступників – радянських солдатів. Так само відрізнявся й героїчний пантеон. Юрій Федькович та Ольга Кобилянська стали образами «народних співців» української Буковини, на честь яких було найменовано освітні заклади, вулиці та відкрито меморіальні музеї. В Ізмаїльській області об'єктом комеморацій став Олександр Пушкін, який перебував у бессарабських містах упродовж нетривалого часу. З нагоди святкування 150-ї річниці від дня його народження в Білгороді-Дністровському було встановлено дві меморіальні дошки. Олекса Довбуш та Лук'ян Кобилиця, українські національні герої і ватажки селянського руху в XVIII і XIX ст., уособлювали в радянських наративах народну боротьбу в Північній Буковині, а символом опору царському режиму в Бессарабії радянська влада зробила Григорія Котовського –

уродженця молдавського містечка Хинчешти, кримінального злочинця, радянського командувача та одного з ініціаторів створення Молдавської РСР³⁹.

Хоча в офіційних заявах приєднання Закарпаття визнавалося завершенням процесу «возз'єднання» українських земель, однак ще на початку 1944 р. цей регіон не був об'єктом територіальної експансії для сталінського режиму. Зокрема, Петровський у статті про «возз'єднання українського народу» не згадував закарпатські землі, а Хрущов у доповіді від 6 березня 1944 р., використовуючи концепт «возз'єднання», висував територіальні претензії на польські території, зокрема Холмщину, Грубешів, Замостя, Томашів та Ярослав⁴⁰. З подальшим просуванням радянських військ у 1944 р. і відновленням влади в Східній Галичині, ідея приєднання Закарпаття з'явилася в радянському публічному дискурсі. У серпні 1944 р. історики Костянтин Воблий та Катерина Стецюк у статті, що була опублікована в газеті «Радянська Україна», вказували на тисячолітній зв'язок Закарпатської України з Києвом та активні прагнення населення краю з'єднатися з Галичиною ще з XIII ст.⁴¹.

Одразу після захоплення радянськими військами Ужгорода та інших територій Закарпаття радянські ідеологи почали насаджувати ідею «возз'єднання», використовуючи як пропаганду, так і комеморативні практики. Вже 6 листопада 1944 р. в Ужгороді відбувся урочистий вечір із нагоди святкування 27-ї річниці «жовтневої революції», на якому звучали слова подяки Сталіну та Червоній Армії за визволення, а 7 листопада – мітинг біля братської могили солдатів, що загинули в боях за Мукачеве⁴². Під час цих заходів лунали заклики за возз'єднання з українським народом попри те, що Закарпаття юридично входило до складу Чехословаччини. Маніфест першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України про «возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною» офіційно закріпив цей майстер-наратив як привід для легітимації анексії закарпатських земель. Він проявився навіть у символіці квазідержавного утворення «Закарпатська Україна», що проіснувало з листопада 1944 р. до січня 1946 р. Зокрема, державний прапор складався з червоного полотнища із зображенням золотистого серпа й молота та п'ятикінцевої зірки, що розміщувалися у верхньому куті, та золотистим написом: «Хай живе возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною»⁴³.

У підрадянській Україні в цей саме час було підготовлено обґрунтування історичного права на закарпатські землі. У грудні 1944 р. газета «Радянська Україна» опублікувала історичну довідку Петровського⁴⁴, у передмові якої він називав Закарпаття «давнім східнослов'янським краєм» і «стародавньою українською землею», дві третини населення якої склали українці. Наратив Петровського про Закарпаття, як і про інші анексовані території, відповідав його концепту розвитку української історії. Зазначимо, що розширена версія його праці про «возз'єднання українського народу», яка вийшла російською мовою, вже містила фрагменти історії Закарпаття⁴⁵. Автор розповідав про прадавні зв'язки «Закарпатської Русі» з Київською державою, перебування під ярмом від угорських загарбників, що супроводжувалося соціальним та національно-релігійним гнобленням «закарпатських українців», збереження єдності населення з українським народом та їхнє позитивне ставлення до російського народу. Теза про дев'ятисотрічну боротьбу народу Закарпатської України «за свою народність, культуру, мову, за право возз'єднання українськими землями» прямо суперечила тезі про формування «української народності» у XIV ст., але ця суперечність допускалася ідеологами для обґрунтування нових міфів.

Стаття заступника голови РНК УРСР Миколи Бажана, опублікована з нагоди приєднання Закарпатської України до СРСР, в емоційних тонах зображувала радість «закарпатських українців» визволенню від «фашистських загарбників»⁴⁶. Автор писав, що тисячу років півмільйонний український народ не втрачав єдності зі східнослов'янськими народами – українським і російським, чекаючи на возз'єднання. Повторюючи тези Петровського про соціальне й національне гноблення, Бажан додавав про прагнення угорців стерти ім'я в народній пам'яті українців, вводячи словосполучення «угро-руси». Хоча в статті наголошувалося на прагненні народу зберегти свою національну ідентичність та вибороти свободу, проте створення Карпатської України в 1939 р. таврувалося як ан-

³⁹ Drozdov V. Soviet Politics... p. 99.

⁴⁰ Хрущов М. С. Визволення ... с. 2.

⁴¹ Воблий К., Стецюк К. Закарпатська Україна // *Радянська Україна*, 1944, 8 серпня, с. 2.

⁴² Свято в Ужгороді. Урочистий вечір, присвячений 27-й річниці Великої Жовтневої Соціалістичної Революції // *Закарпатська правда*, 1944, 7 листопада, с. 4; Мітинг на могилі героїв // *Закарпатська правда*, 1944, 8 листопада, с. 4.

⁴³ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 1.

⁴⁴ Петровський М. Закарпатська Україна (Історична довідка) // *Радянська Україна*, 1944, 22 грудня, с. 3.

⁴⁵ Петровський Н. Н. *Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве*. Москва: ОГИЗ – Госполитиздат, 1944, 88 с.

⁴⁶ Бажан М. Наша споконвічна земля // *Радянська Україна*, 1945, 1 липня, с. 3.

³³ Медведенко Г., Старовойтенко І. Бессарабія і Північна Буковина (Історико-географічний нарис) // *Комуністична освіта*, 1940, Вип. 8, с. 36.

³⁴ Frunchak S. *The making...* pp. 125-126.

³⁵ Петровський М. *Буковина (історична довідка)*. Київ: Українське державне видавництво, 1945, 12 с.

³⁶ Полосин І. *Измаил (история области и города)* // *Придунайская правда*, 1945, 12 серпня, с. 3; 14 серпня, с. 3; 21 серпня, с. 3; 24 серпня, с. 3; 26 серпня, с. 4.

³⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 46. Спр. 3825. Арк. 114.

³⁸ Радісно святкували трудящі Буковини п'ятиріччя возз'єднання з Радянською Україною // *Радянська Буковина*, 1945, 30 червня, с. 2.

тинародна націоналістична провокація. Лише «визволення» радянськими військами на чолі зі Сталінін та «возз'єднання» з українськими землями, за словами Бажана, навіки звільнило трудящий народ Закарпаття від «німецько-угорського ярма».

Офіційні нарративи радянська влада, як і на західноукраїнських землях, поширювала через інтелігенцію. 9 січня 1946 р. відбулася нарада активу вчителів Закарпаття, на якій другий секретар Закарпатського обкому КП(б)У Григорій Пінчук виступив із доповіддю «Возз'єднання українських земель в єдиній українській державі і завдання інтелігенції»⁴⁷. Доповідь у точності повторювала попередні офіційні нарративи Петровського й Бажана, але доповнювала їх місцевим матеріалом. Зокрема, він підкреслював заслугу місцевої інтелігенції, насамперед, вчительства, у пробудженні національних почуттів у народу, та її спротиві мадяризації мови, визначав вагому роль Олександра Духновича в культурному відродженні краю та поширенні ідей єднання закарпатців з іншими землями України та з російським народом. Водночас Пінчук уникав у своїй доповіді згадок про події й навіть етапи історії Закарпаття, які не узгоджувалися з концептом «возз'єднання». Наприклад, перебування краю в складі Чехословаччини згадувалося лише в одному реченні. Натомість увага зосереджувалася на образі нових героїв – партизанів або «народних месників», боротьбою яких проти «німецько-мадярських варварів» керувала комуністична партія і «братню руку» яким подала Червона Армія.

Концепт «возз'єднання» не сприймали москвофіли-русини, яких очолювали ієрархи місцевої православної церкви. Виступаючи проти приєднання до УРСР та обґрунтовуючи це тим, що вважають себе русинами, а не українцями, вони звернулися з листом до Сталіна та відправили до Москви делегацію, але не отримали підтримки⁴⁸. Водночас в офіційному публічному дискурсі Закарпаття, зокрема в нормативних документах і зверненнях Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ) та в партійному виданні «Закарпатська правда», вживалося поняття «закарпатські українці», «карпато-українці» або «закарпато-українці» для позначення регіональної етнічної приналежності населення. У вищезгаданих офіційних нарративах поняття «русин» майже не використовувалося і згадувалося лише під час цитування інших авторів. Зокрема, Петровський, цитуючи роботи Ізмаїла Срезневського, писав, що «русини в повному розумінні слова, рідні брати українців, однокровні діти старої Русі й народністю і, здебільшого, спогадами»⁴⁹.

Після офіційного включення Закарпатської України до складу УРСР та її перетворення на Закарпатську область радянська влада змінила своє ставлення щодо регіональної ідентичності українського закарпатського населення. Зокрема, це проявилось в створенні образу нового внутрішнього ворога. Якщо на західноукраїнських землях ним були «українсько-німецькі націоналісти», то на Закарпатті він мав етнічне забарвлення. У листопаді 1946 р. газета «Закарпатська правда» опублікувала велику статтю З. Юрка «Про рутенство», у якій було розглянуто виникнення та етапи розвитку ідеї «рутенства» як «антинародної течії» на Закарпатті та протидію їй із боку закарпатської української інтелігенції. Автор вказував, що причиною запровадження латинізованого терміну «рутен» у суспільному житті закарпатських земель була антиросійська пропаганда австрійського уряду в першій половині XIX ст. Цей термін мав витіснити слово «руський», викоренити думку про національну окремішність місцевого населення, відмінність його мови та етнічного походження від росіян та українців, придушивши в такий спосіб слов'янську самосвідомість закарпатського народу. Одним із методів насадження цієї ідеї було створення штучної «рутенської» мови. Угорський уряд намагався, на думку автора, створити окрему «рутенську» націю, доводячи те, що «... вона немає нічого спільного зі Сходом»⁵⁰. Юрко підкреслював вплив греко-католицької церкви на поширення «рутенства». Ця теза цілком відповідала тодішній радянській політиці дискредитації УГКЦ та кампанії за її «возз'єднання» з Російською православною церквою на західноукраїнських землях. Розвиток ідеї «рутенства» в першій половині XX ст. автор пов'язував із діяльністю політичної партії «Автономний Земледільський Союз», представники якого ставили своїм завданням створити на Закарпатті свою літературну й наукову мову. Водночас він згадував і про український національний рух, який подібно до «рутенства» орієнтувався на захід і «об'єднався з українсько-німецькими націоналістами»⁵¹. Наприкінці статті Юрко закликав не лише розвінчати пережитки рутенства, а й «витравити їх з корінням, розчистити шлях до справжньої мовної культури в умовах сталінської національної полі-

⁴⁷ Пінчук Г. *Возз'єднання українських земель в єдиній українській державі і завдання інтелігенції. Доповідь на нараді активу вчителів Закарпаття 9-го січня 1945 р. в м. Ужгороді*. Ужгород: Видавництво «Закарпатська правда», 1946, 28 с.

⁴⁸ Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. *Україна і Росія ...* сс. 261-262.

⁴⁹ Петровський М. *Закарпатська Україна...* с. 3.

⁵⁰ Юрко З. *Про рутенство // Закарпатська правда, 1946, 23 листопада*, с. 3.

⁵¹ Там само, 28 листопада, с. 5.

тики»⁵². Як зазначає Лариса Капітан, етнонім «русин» поступово перестав уживатися в офіційному дискурсі. Під час паспортизації населення в 1947 р. особам, що ідентифікували себе як «русини», у паспорті записували, що вони є українцями. Крім того, влада намагалася вивести з обігу й ті терміни, які позначали регіональну окремішність українців Закарпаття чи окремі субетноси української нації⁵³.

Характерні особливості на Закарпатті мали процеси меморіалізації. На відміну від західноукраїнських територій, де об'єктами вшанування в перші роки встановлення комуністичної влади ставали місцеві культурні діячі як «народні співці» революційної боротьби населення (Іван Франко, Юрій Федькович, Ольга Кобилянська), на Закарпатті створювався образ «визволителів» – загиблих червоноармійців. В умовах відсутності «героїв-революціонерів» місцевого значення, які б могли увійти до героїчного пантеону підрадянської України, сталінські ідеологи заповнювали новий символічний простір образами сучасних героїв, які принесли закарпатським українцям «визволення» та «возз'єднання з Матір'ю-Батьківщиною». Меморіалізація цих героїв розпочалася ще до офіційного включення Закарпатської України до складу СРСР. НРЗУ видавала постанови, у яких вимагала від народних комітетів здійснити облік і благоустрій могил загиблих червоноармійців, завести Книгу Пам'яті, спорудити меморіали над братськими могилами, збирати добровільні податки на покриття коштів для будівництва пам'ятників тощо⁵⁴. Встановлення пам'ятників супроводжувалося багатотисячними мітингами, які проводилися за завчасно ухваленими компартією програмами. Символічною датою річниці «визволення Закарпатської України» влада призначила 27 жовтня – захоплення радянськими військами Ужгорода. Цього дня відбулися урочисті збори представників партійних, громадських і професійних організацій міста, а наступного – маніфестація трудящих Ужгорода, мітинг і народне гуляння. Крім прославлення партії та вождя, урочисті збори мали підкреслювати акт героїзму воїнів Червоної Армії під час «визволення» Закарпаття. Зокрема, було підготовлено лист бійцям, сержантам, офіцерам та генералам ужгородських військових частин, у якому висловлювалася «глибокосердечна подяка» за їхні подвиги. Голова НРЗУ Іван Туряниця у своїй доповіді називав бої за Карпати «... зразком героїзму та високої військової майстерності», а також описував найгероїчніші вчинки окремих солдатів, які отримали високі державні нагороди⁵⁵. Образ «героїв-визволителів» закріпився не лише у воєнних комемораціях, зокрема відзначенні річниці «визволення» Української РСР, «визволення» Закарпатської області та «Дня Перемоги», а й під час проведення інших радянських свят. Наприклад, демонстрація трудящих Мукачеве з нагоди святкування 29-ї річниці «жовтневої революції» у 1946 р. передбачала ушанування пам'яті «героїв-визволителів» і покладання вінків на їхні могили⁵⁶.

Отже, конструювання радянської ідентичності на анексованих українських територіях передбачало реконструювання національної. Сталінське бачення «соціалістичної нації» та концепт «дружби народів» стали не лише ідейним підґрунтям для формування офіційної пам'яті підрадянської України, а й фундаментом для створення майстер-нарративу про «визволення й возз'єднання» українських земель. Радянська модель історичної пам'яті нових територій, яка поширювалася завдяки офіційним нарративам та комеморативним практикам, містила міфологеми про споконвічну спорідненість їхнього населення з українським народом, соціальне й національне гноблення іноземними загарбниками, безперервне прагнення до возз'єднання з українськими землями й об'єднання з російським народом, вирішальну роль комуністичної партії та її вождя у визволенні від загарбників і «возз'єднанні українського народу». Проте її насадження на різних територіях мало свої особливості. У Західній Україні й Північній Буковині індоктринація нових ідей супроводжувалася створенням образів національних революційних героїв, які були символами соціального та національного визволення. Водночас офіційна пам'ять вступала в конфлікт із національною ідеєю соборності й незалежності, тому одним із завдань радянських нарративів була ідеологічна протидія її поширенню. На Закарпатті критиці піддавалася як національна, так і регіональна версії історичного розвитку, а меморіальні практики були спрямовані на формування образу «героїв-визволителів». Натомість, у Південній Бессарабії через відсутність достатніх символічних ресурсів та слабкий рівень української національної ідеї в полікультурне середовище вживлювалися імперські міфологеми, формуючи російсько-центричну модель історичної пам'яті.

⁵² Там само, 29 листопада, с. 3.

⁵³ Капітан Л. *Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської націоналізації краю, 1944–1964 рр.* Київ [б.в.], 2013, сс. 51-52.

⁵⁴ Леньо П. *Меморіалізація ...* сс. 143-144.

⁵⁵ Туряниця І. *Червона Армія – визволителька Закарпаття! // Закарпатська правда, 1945, 28 жовтня*, с. 5.

⁵⁶ Під прапором Леніна – Сталіна, разом з усім радянським народом відзначали закарпатці ХХІХ Жовтень // *Закарпатська правда, 1946, 10 листопада*, с. 3.

Джерела та література

- Amar T. C. *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2015, 356 p.
- Assmann A. Canon and Archive. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* / Eds. A. Erll, A. Nünning. Berlin, New York: De Gruyter, 2008, pp. 97-107.
- Assmann J. Communicative and Cultural Memory. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* / Eds. A. Erll, A. Nünning. Berlin, New York: De Gruyter, 2008, pp. 109-118.
- Brandenberger D. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931-1956*. Cambridge and London: Harvard University Press, 2002, 378 p.
- Drozдов V. Soviet Politics of Memory in Southern Bessarabia and Northern Bukovyna: Representation of the Past and Mythmaking during World War II. *PLURAL. History, Culture, Society*, 2022, Vol. 10, № 2, pp. 85-102.
- Frunchak S. *The making of Soviet Chernivtsi: National «reunification», World War II, and the fate of Jewish Czernowitz in postwar Ukraine*. A thesis for the degree of Doctor of Philosophy. University of Toronto (Canada), 2014, 515 p.
- Hirsch F. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2005, 367 p.
- Risch W. J. *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*. Cambridge and London: Harvard University Press, 2011, 360 p.
- Sereda V. Politics of Memory and Urban Landscape: The Case of Lviv after World War II / *Time, Memory, and Cultural Change*. Vol. 25. Eds. Dempsey S., Nichols D. Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conference Proceedings, 2009. URL : <https://www.iwm.at/transit-online/politics-of-memory-and-urban-landscape-the-case-of-lviv-after-world-war>
- Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism // *Slavic Review*, 1994, Vol. 53, № 2, pp. 414-452.
- Starodubets G., Popp R. The Policy of Sovietization of the Western Regions of Ukraine in 1944-1953 through the Propagandist Symbols and Rituals // *Studia Historica Nitriensia*, 2020, Vol. 24, № 2, pp. 412-427.
- Wertsch J. V. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 202 p.
- Бажан М. Наша споконвічна земля // *Радянська Україна*, 1945, 1 липня, с. 3.
- Борьба Украинского народа против польско-шляхетского гнета // *Советская Украина*, 1939, 21 вересня, с. 3.
- Внеочередная пятая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (31 октября – 2 ноября 1939 г.): стенографический отчет. Москва: Издательство Верховного Совета СССР, 1939, 104 с.
- Воблий К., Гуслистий К., Дядиченко В., Лось Ф., Петровський М., Славін Л., Супруненко М., Шерстюк Ф. *Нарис історії України*. Уфа, 1942, 212 с.
- Воблий К., Стецюк К. Закарпатська Україна // *Радянська Україна*, 1944, 8 серпня, с. 2.
- Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // *Новый мир. Литературно-художественный и общественно-политический журнал*. 1939, Вип. 10-11, сс. 248-256.
- Гриневиц В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. Т. 2. Радянський проект для України* / за ред. В. М. Литвина, І. М. Дзюби, Я. Д. Ісаєвича та ін. Київ: Наукова думка, 2004, 531 с.
- Гібернау М. *Ідентичність націй* / пер. з англ. П. Таращука. Київ: Темпора, 2012, 304 с.
- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 1.
- Дроздов В. Радянські комеморативні практики на західноукраїнських землях у 1939-1941 рр. (за матеріалами регіональної преси) // *Public History. Історія в публічному просторі: збірник Міжнародної наукової конференції (Київ, 20 травня 2022 року)* / за ред. Ю. Латиша. Київ, 2022. сс. 68-71.
- Єкельчик С. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* / пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак. Київ: Критика, 2008, 303 с.
- Закон про прийняття Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Західна Україна* / за ред. С. М. Белоусова і О. П. Оглобліна. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1944, сс. 129-130.
- Історія України: короткий курс* / за ред. С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна та ін. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1940, 412 с.
- Капітан Л. *Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської держави, 1944-1964 рр.* Київ [б.в.], 2013, 583 с.

Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті – 1950-ті рр.) / *Міжкультурний діалог. Т. 1. Ідентичність* / за ред. О. Бетлій та К. Дисі. Київ: Дух і літера, 2009, сс. 221-243.

Леньо П. Зміна міської топоніміки Закарпатської України в період інтеграції краю до складу Української РСР (листопад 1944 – січень 1946 років) // *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2018, Вип. 26, сс. 118-124.

Леньо П. Меморіалізація «визволителів» у період превентивної радянської держави Закарпаття (1944-1946 рр.) // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2021, Вип. 2 (45), сс. 142-150.

Литвин М. Західноукраїнський вересень 1939 р.: маркери політики пам'яті // *Український історичний журнал*. 2019, № 5, сс. 25-35.

Львів'яни шанують пам'ять великого Каменяря. Мітинг на могилі Івана Франка // *Вільна Україна*, 1945, 29 травня, с. 5.

Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині // *Вільна Україна*, 1945, 13 січня, сс. 4-7.

Мартін Т. *Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923-1939)* / пер. з англ. С. Вакуленко. Київ: Критика, 2013, 640 с.

Медведев Г., Старовойтенко І. Бессарабія і Північна Буковина (Історико-географічний нарис) // *Комуністична освіта*. 1940, Вип. 8, сс. 24-36.

Мин Д. *Западная Украина*. Москва: ОГИЗ, 1939, 48 с.

Мирное разрешение советско-румынского конфликта по вопросу о Бессарабии и северной части Буковины (сообщение ТАСС) // *Советская Украина*, 1940, 29 червня, с. 1.

Мітинг на могилі героїв // *Закарпатська правда*. 1944, 8 листопада, с. 4.

Мищанин В. «Всенародні» свята Народної Ради Закарпатської України (1944-1945 рр.) як елемент радянської держави // *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Історичні науки. Всесвітня історія. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*, 2015, № 8, сс. 122-129.

Мищанин Василь. *Радянська Закарпаття 1944-1950 рр.* Ужгород: РІК-У, 2018, 644 с.

Нарцов Н. Исторические судьбы Бессарабии и Молдавии // *Историк-марксист*, 1940, № 9 (85), сс. 85-98.

Оглоблін О. П. Західна Україна (історичний нарис). *Західна Україна* / за ред. С. М. Белоусова, О. П. Оглобліна Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1940, сс. 9-31.

Ольховський А. Великий кобзар // *Вільне життя*, 1940, 10 березня, с. 3.

Петровський Н. Н. *Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве*. Москва: ОГИЗ – Госполитиздат, 1944, 88 с.

Петровський М. *Буковина (історична довідка)*. Київ: Українське державне видавництво, 1945, 12 с.

Петровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі // *Радянська Україна*, 1944, 29 лютого, с. 2.

Петровський М. Закарпатська Україна (Історична довідка) // *Радянська Україна*, 1944, 22 грудня, с. 3.

Петровський М. *Західна Україна (Історична довідка)*. Київ: Українське державне видавництво, 1945, 36 с.

Пичета В. Основные моменты в исторических судьбах народов Западной Украины и Западной Белоруссии // *Историк-марксист*, 1939, Вип. 75-76, № 5-6, сс. 67-98.

Під прапором Леніна – Сталіна, разом з усім радянським народом відзначали закарпатці ХХІХ Жовтень // *Закарпатська правда*, 1946, 10 листопада, с. 3.

Пінчук Г. *Возз'єднання українських земель в єдиній українській державі і завдання інтелігенції. Доповідь на нараді активу вчителів Закарпаття 9-го січня 1945 р. в м. Ужгороді*. Ужгород: Видавництво «Закарпатська правда», 1946, 28 с.

Полосин І. Измаил (история области и города) // *Придунайская правда*, 1945, 12 серпня, с. 3; 14 серпня, с. 3; 21 серпня, с. 3; 24 серпня, с. 3; 26 серпня, с. 4.

Радісно святкували трудящі Буковини п'ятиріччя возз'єднання з Радянською Україною // *Радянська Буковина*, 1945, 30 червня, с. 2.

Свято в Ужгороді. Урочистий вечір, присвячений 27-й річниці Великої Жовтневої Соціалістичної Революції // *Закарпатська правда*, 1944, 7 листопада, с. 4.

Седьмая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (1 августа-7 августа 1940 г.): стенографический отчет. Москва: Издательство Верховного Совета СССР, 1940, 208 с.

Туряниця І. Червона Армія – визволителька Закарпаття! // *Закарпатська правда*, 1945, 28 жовтня, с. 5.

Хрущов М. Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України // *Радянська Україна*, 1944, 6 березня, сс. 1-2.

Хрущов М. Про укладання Договору між урядами Радянського Союзу і Чехословацької Республіки про Закарпатську Україну // *Радянська Україна*, 1945, 1 липня, с. 1.

Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 46. Спр. 3825. Арк. 114.

Шацька Б. *Минуле – пам'ять – мит* / пер. з пол. О. Герасима; наук. ред. А. Павлишин. Чернівці: Книги – XXI, 2011, 248 с.

Шпорлюк Р. *Імперія та нації* / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000, 354 с.

Юрко З. Про рутенство // *Закарпатська правда*, 1946, 21 листопада, с. 3; 23 листопада, с. 3; 24 листопада, с. 5; 28 листопада, с. 5; 29 листопада, с. 3.

Ярославский Е. Кому мы идем на помощь / *Западная Украина и Западная Белоруссия: сборник материалов*. Ростов на Дону: Ростиздат, 1939, сс. 23-31.

Viktor DROZDOV

Soviet Politics of Memory and the National Question: Stalinist Regime's Official Narratives and Commemorative Practices in the Annexed Ukrainian Territories

Through analyzing official narratives and commemorative practices, the process of shaping the Soviet version of the national history of annexed Ukrainian lands (Western Ukraine, Northern Bukovina, Southern Bessarabia, and Transcarpathia) and its dissemination among the local citizens have been revealed. The narrative analysis has focused on the Soviet leadership's statements and historical articles that laid the foundation for constructing regions' official memories. It has been established that they used the national question to legitimize Bolshevik power, shape Soviet identity, and counteract competing ideologies. The idea of «Ukrainian people's reunification» was a fundamental basis of official Soviet narratives, which aimed to convince the people that the unification of Ukrainian ethnic lands could only occur within the USSR and with the support of the Russian people. Any alternative interpretations of the national question and history were criticized and were identified as anti-people. The author identified various versions of official memory in the annexed territories and distinguished the commemorations that constructed national heroes' images and strengthened new Soviet mythologemes in collective memory.

Keywords: politics of memory, official memory, Stalinism, the national question, commemorations, Ukrainian SSR.

УДК 323.1(477.87)+349.4:81'373.21

Андріана ЗАН, Михайло ЗАН

Етнічні, соціально-статусні та антропонімічні маркери в назвах населених пунктів Закарпатської області

У статті розглядається проблематика етнічних, соціально-статусних та антропонімічних маркерів в ойконімах мультикультурного Закарпаття. Автори констатують, що серед етнічних маркерів у першу чергу домінують так звані «руські села» (10 назв), що представлені в усіх районах області, крім Рахівського. Завдяки колонізаційним процесам у Середньовіччі в регіоні понині збереглися німецькі (7 назв), волоські/давньорумунські (3 назви) та польські (2 назви) маркери етнічної ідентичності. Лише в одному випадку присутні ромські (Циганівці/Циганувці) та словацькі (Ліптаки (мікрорайон Великого Березного) етно-ідентифікаційні маркери. Незавершений процес відновлення історичних назв у Закарпатській області понині відображається у паралельній практиці вживання двох назв: офіційної та історичної (Берегово – Береґсас; Підгірне – Волоськоє; Лісковець – Ляховиць).

Вивчення соціально-статусних маркерів у назвах сіл, селищ і міст Закарпатської області дозволило авторам виділити 13 пунктів, що презентують різні соціальні кластери населення. Домінують соціально-престижні групи, прізвищами та іменами яких названі села, селища та міста краю: правителі (вожді, король, герцог, князі, графи); військові (воеводи); магнати/землевласники; шолтейси/кенеци. П'ять варіацій презентують вівчарі та пастухи (Макарьово, Пилипець/Пилипиць, Скотарське/Скотарськоє, Чабанівка/Бачово та Чикош-Горонда/Чікош Горонда). Чотири ойконіми асоціюємо з діяльністю опришків (Богдан/Богдан, Ганьковиця, Плав'я/Плаве, Росош/Росоші). Два варіанти засвідчують про причетність до назви духовної особи (Попово/Чонкопони та Мале Попово/Попітоня). Лише одним випадком представлені соціально-професійні страти лікаря (Великий Раковець/Великий Раковець) та коваля (Чинадійово/Чинадьово).

Аналіз антропонімічних маркерів дозволив авторам виділити 22 населені пункти, назви яких, очевидно, походять від прізвищ. П'ятнадцять особових імен, які мають давнє (невизначене), єврейське, грецьке, латинське та угорське походження у минулому визначили назви 22-х населених пунктів краю. У рамках цієї групи (переважно села) також наявне бінарне використання офіційних та народних (історичних) назв. Йдеться, зокрема, про Ділове/Требушань, Крите/Феделешів, Щасливе/Сиринчувці, Олександрівка/Шандрово, Петрівка/Сернегат.

На думку авторів статті, неврахування проблеми паралельного використання корінними жителями краю десятків історичних та офіційних ойконімів, які штучно впроваджені в топонімічний лексикон за часів радянської влади, призводить до нерозуміння логіки етнокультурних процесів як у минулому, так і на сучасному етапі. Порушена проблема відновлення історичних назв сіл, селищ і міст Закарпаття потребує справедливого вирішення в найближчому мирному майбутті задля збереження самобутніх ідентичностей в умовах полікультурного пограниччя.

Ключові слова: Закарпатська область, населений пункт, село, селище міського типу, місто, антропоніми, ойконіми, астіоніми, комоніми.

Постановка проблеми

Закарпатська область як західний регіон України з поліетнічним складом населення характеризується досить специфічною палітрою назв населених пунктів. У першу чергу вони відображають флору (Грабово, Яблунівка/Фенеш, Барвінок/Бервінкош, Виноградів/Севлюш і т.д.) та фауну (Оленьово, Вовкове/Вовкової, Медведівці/Медведювці, Нижній Коронець/Нижній Коропиць та Верхній Коронець/Вышній Коропиць тощо). Корелюються відповідно до гідронімів (Чорна Тиса, Річка, Нижня Апша/Апша, Тисашвань/Тісоашвань та ін.) та оронімів (Холмок/Гомок, Підгорб/Гедьфарок, Довге Поле/Довгой Поле, Оклі Гедь тощо). Водночас серед назв населених пунктів Закарпаття є низка таких, що з давніх часів

закарбували імена, прізвиська та прізвища людей, засновників поселень (антропотопоніми), їхні соціальні статуси та етнокультурні маркери ідентичності.

На наш погляд, вивчення вказаних трьох маркерів ідентичності особи має важливий пізнавальний науковий інтерес. Якщо використання гідронімів, оронімів або ж назв рослин і тварин у контексті локальної ойконіміки доволі легко пояснюється, то з антропотопонімами в поєднанні з етнічністю та соціальними статусами особи виникає чимало запитань та варіацій для трактування їх походження. Вважаємо, що проблема класифікації та описування конотаційних сенсів у назвах населених пунктів Закарпаття має як науково-теоретичне (узагальнення досліджень з локальної історії та краєзнавства), так і предметно-практичне (доповнення й розробка привабливих туристичних маршрутів) значення.

Об'єктом нашої студії є 608 населених пунктів краю, серед яких – 11 міст, 19 селищ міського типу та 578 сіл, які з 2020 року зосереджені у рамках 64-х об'єднаних територіальних громад 6-ти районів Закарпатської області¹.

Предметом дослідження виступають населені пункти Закарпаття, в яких відображено виключно етнічні, соціально-статусні та антропонімічні маркери ідентичності. При цьому ми не враховуємо значний масив тих назв населених пунктів, що походять з угорської (*Неветленфолу, Форголань, Кідьош/Кідьовш* та ін.) та румунської (*Нижня Апша/Апша, Подішор, Топчино, Бескеу, Карбунешть* тощо) мов; назви поселень, які були сформовані мігрантами, представниками словацької етнічної громади (*Кленовець/Кленувці, Родниківка/Гута, Родникова Гута/Извор-Гута, Яківське/Яківське*). Вважаємо, що в подібному ракурсі можна здійснити окреме мовознавче або історико-культурологічне дослідження, яке не входить у контекст задекларованої нами вище проблематики.

Ураховуючи сказане, **головною метою** нашої наукової розвідки декларуємо пошук, виокремлення й класифікацію сіл, селищ і міст Закарпатської області, в яких зафіксовано етнічні, соціально-статусні та антропонімічні маркери ідентичності особи.

Методикою дослідження виступає дескрипторна (описова) система класифікації, побудована за критерієм відбору астіонімів (назв міст) і комонімів (назв сіл) у розрізі наступних трьох маркерів ідентичності: **1) етнічного** («руські села», валахівські, полонізькі, німецькі та ромські/циганські назви) – села *Руське/Руськово, Лохово, Ляхівці/Ляхувці, Німецька Мокра/Німицька Мокра, Сасово, Циганівці/Циганувці* та ін.; **2) соціально-статусного** (як самі назви статусів (*Королево, Княгиня/Княгинин*), так і прізвиська, імена та прізвиська людей з конкретним соціальним статусом у давнину (вожді, воеводи, графи, герцоги, землевласники, кенизи/шолтеси, опришки), якими названі населені пункти, до прикладу, *Гуняді, Порошково, Плав'я/Плавє, Іза/Иза, Лецовиця, Чоп* і т.д.; **3) антропонімічного** (імена або прізвиська людей, очевидно, першопоселенців, якими названі населені пункти, водночас про них не маємо жодних відомостей, ані про їхній соціальний статус, ані про їхню етнічну ідентичність) – села *Данилово, Олександрівка/Шандрово, Соломоново/Шоломоново, Дюла* тощо.

Принагідно зауважимо, що в рамках нашої студії стикаємося із **трьома методологічними дилемами**, які безпосередньо впливають на формат нашого дискурсу: **1) «міф-екзистенція Лаборця»** (як і сама міфологічна постать «руського» князя, ряд назв населених пунктів за легендами та переказами походять від осіб, життя й діяльність яких не підтверджені документально); **2) «одне населений пункт – дві-три й більше етимологій»** (наявність декількох варіантів походження одного й того ж населеного пункту); **3) «офіційно й по-нашому»** (паралельне використання корінними жителями краю десятків історичних та офіційних ойконімів, несправедливо «інсталюваних» у топонімічний лексикон за часів утвердження радянської влади)².

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Найбільш повний матеріал, що відображає еволюцію назв усіх населених пунктів Закарпатської області представив у своїй монографії «Підкарпатські топоніми» Жолт Шебештен³. У наукових статтях дослідниці Оксани Брацьо йдеться не лише про відображення географічного середовища в ойконімах краю, але й згадується про соціально-економічні, релігійно-культурні, родинні та антропотопонімічні аспекти, які ми розкриваємо більш детально в своїй науковій розвідці⁴. Case study географічно-топонімічного аналізу населених пунктів Мукачів-

щини представили у своїй статті кандидатка географічних наук Оксана Яроменко та студент-магістрант (2016) А. Мікловш⁵.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто зазначити, що в назвах населених пунктів Закарпаття, які відображають **етнічні маркери групової ідентичності** (див. табл. 1), домінують так звані **«руські села»**. Цей фактор, очевидно, є одним із найбільш важливих аргументів для констатування автохтонності карпатських русинів, які сформували власні поселення у добу Середньовіччя (перші згадки про ці села з'являються переважно в XIV ст. – М.З., А.З.). Йдеться про 9 сіл Закарпатської області, які представлені у всіх районах, за винятком Рахівщини: *Руське/Руськово*⁶ та *Руська Кучава* (Великолучківська сільська ТГ (далі – ТГ) у Мукачівському районі); *Руські Геївці/Руські Геювці* (Сюртівська сільська ТГ в Ужгородському районі); *Руські Комарівці/Руські Комарувці* (Баранинська сільська ТГ в Ужгородському районі); *Руська Долина* (Вилоцька селищна ТГ у Берегівському районі); *Руське Поле/Урмізівово* (Тячівська міська ТГ); *Руська Мокра* (Усть-Чорнянська сільська ТГ у Тячівському районі); *Руський Мочар/Руський Мочар* (Великоберезнянська селищна ТГ в Ужгородському районі); *Оросієво/Оросі* (Берегівська міська ТГ).

До вказаного типу «руських сіл» можна віднести також і сучасний мікрорайон *Росвігово* в Мукачеві. Як зауважує дослідник Олександр Попович, давньою назвою цієї частини районного центру було «*Руське село*» або «*Руське місто*». Відтак власне угорці його й визначили як *Oroszfalu* або *Oroszváros, a zгодом – Oroszveg/Руський кінець*⁷.

Доволі дивно, що серед десятків угорськомовних населених пунктів Закарпаття у жодній із назв не закладено, як у випадку з «руськими селами», власне **мадярський/угорський етноідентифікаційний маркер**. Назва україномовного (за результатами перепису населення 2001 року з 374 жителів україномовними були 97,33 % – М.З., А.З.) села *Модьорош/Модьорувш* (Вишківська селищна ТГ у Хустському районі), що може асоціюватися з «угорськістю», походить від терміну *mogoró* («ліщина, лісовий горіх»), а не *magyar* («угорець»)». Так чи інакше, досить дивним є й те, що угорськомовний ойконім так і не підпав під пакет перейменування назв населених пунктів у 1946 році, подібно до сіл *Стеблівка/Салдобош* та *Олександрівка/Шандрово* на тій же Хустщині, історичні назви яких так і не повернуто по сьогодні.

Усупереч відсутності мадяризмів у назвах поселень, в усній традиції корінних мешканців краю представлені так звані **валахівські** (давні румуномовні назви), які, вочевидь, збереглися з середньовічних часів колонізації на так званому «волоському праві» впродовж XIV–XVII ст. Варто зауважити, що окремі волоські назви в умовах цілеспрямованої радянської політики «репресивного стирання» культурної пам'яті народу та «забування задля формування нової ідентичності»⁹ зазнали трансформації. На жаль, в офіційному форматі на Іршавщині понині використовуються фактично чужі для місцевого населення назви двох сіл, які в усній традиції чітко засвідчують давні волоські етноідентифікаційні маркери: *Підгірне/Волоське* (Іршавська міська ТГ) та *Вільхівка/Влагово* (Зарічанська сільська ТГ), які з 2020 року зосереджені в нових адміністративних межах Хустського району.

За деякими свідченнями, назва села *Лохово* (Івановецька сільська ТГ у Мукачівському районі) «походить нібито від того, що колись волохи випасали тут отари овець»¹⁰. Водночас, згідно іншої інформації, первинною назвою села було «Логово» – від логів (лігвищ), у яких жили вовки або від кущів логовиці (глоду); також є версія про витоки назви села від кельтського терміну «лох» (водойма, озеро).

У часи Середньовіччя територія сучасної Закарпатської області інтенсивно заселялася вихідцями з іншого боку Карпат, тобто русинами з галицьких земель, які були в складі Польського коро-

⁵ Яроменко Оксана Володимирівна, Мікловш А.В. Географічно-топонімічний аналіз назв населених пунктів Мукачівського району Закарпатської області // *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць*. № 1 (15), Рівне, РВЦ МЕРУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2016, сс. 194-201.

⁶ Тут і далі в тексті паралельно подаємо неофіційне найменування населеного пункту, яке здавна використовує місцева людина; при цьому використовуємо видання філолога-русиніста Михайла КАПРАЛЯ (Угорщина): *Карпаторусинські поселення. Лішта сел и варошув у Централній Европі, де днесь бывавуть вадь даколы бывали Карпаторусины*. Составитель: Михаил Капраль, Budapest, 2021, 96 с.

⁷ Попович Олександр. *Давні та сучасні назви міст та сіл Закарпаття = Alte und neue Ortsnamen in Transkarpatien*, Ужгород, 2009, с. 9.

⁸ Принагідно висловлюємо щирі подяки к.і.н., доц. кафедри археології, етнології та культурології УжНУ Оксані ФЕРКОВ за це важливе уточнення, що виникло в процесі обговорення нашої доповіді на конференції 9 лютого 2023 року. Крім цього також вдячні за допомогу в опрацюванні угорськомовної монографії Жолта ШЕБЕШТЕНА «Підкарпатські топоніми», що здійснювалося нами з метою співставлення тлумачень походження окремих ойконімів Закарпаття.

⁹ Connerton Paul. *Seven Types of Forgetting* // *Memory studies*, 2008, Vol. 1, № 1, pp. 60, 62–64.

¹⁰ Яроменко Оксана Володимирівна, Мікловш А.В. *Географічно-топонімічний ...* с. 197.

¹ *Паспорт Закарпатської області* / Головне управління статистики у Закарпатській області, Ужгород, 2021, с. 7.

² Див.: Зан М. Нав'язана ойконіміка як елемент бінарної структури русинської етноідентичності населення сучасного Закарпаття (до питання про повернення історичних назв населеним пунктам Закарпатської області) // *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Ужгород, 27–28 січня 2021 року) / За заг. ред. Павла Леньо. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2022, сс. 225-230.

³ *Sebestzén Zolt. Kárpátalja helységnevei*, Nyíregyháza, 2020, 526 о.

⁴ Брацьо Оксана Василівна. Відображення особливостей географічного середовища у назвах поселень (на прикладі ойконімії Закарпаття) // *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія. Географія. Землеустрій. Природокористування*, 2014, Вип. 3, с. 327-332; її ж. *Історичні та соціально-побутові аспекти формування закарпатських ойконімів*//*Матеріали 70-ї конференції професорсько-викладацького складу* (23–24 лютого 2016 року), Ужгород, 2016, сс. 93-96.

лівства. Цей міграційний фактор понині засвідчують назви двох сіл на Ужгородщині та Волівщині/Міжгірщині. Очевидно, цих мігрантів місцеве населення (таке практикується на побутовому рівні й понині – М.З., А.З.) могло йменувати «ляхами»/«поляками». Відтак у джерелах XV ст. при окресленні назв сіл з'являються **полонізми**. Зокрема, село *Ляхівці/Ляхувці* (Середнянська селищна ТГ в Ужгородському районі) відоме під назвою «*Lengyelfalva*» («*Польське село*»). В XVI ст. фіксувалася також інша назва – «*Lagosz*». Із утвердженням радянської влади, відповідно до сумнозвісного Указу Президії Верховної Ради УРСР від 25 червня 1946 року «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв населених пунктів Закарпатської області», село було перейменоване на *Лемківці*¹¹. У грудні 1992 року на обласному рівні, а потім, у березні 1995 року в рамках відновлення окремих назв населених пунктів Берегівського, Виноградівського, Мукачівського та Ужгородського районів селу *Ляхівці* на вищому державному рівні (Президія Верховної Ради України) повернули історичну назву¹². З іншого боку, село *Ляховиць*, яке радянзатори «перехрестили» в 1946 році на *Лісковець* (Міжгірська міська ТГ), й по сьогодні офіційно «носить» цю штучну назву.

За даними антропоніміки перші іммігранти з німецьких земель (а відтак і **германізми** в назвах населених пунктів краю – М.З., А.З.) на теренах історичного Закарпаття з'явилися ще в другій половині XII–XIV ст. Упродовж доби Середньовіччя вони спричинилися до соціально-економічного розвитку багатьох населених пунктів краю. Германомовні переселенці, зокрема саксонські ремісники, гірничо-промислові робітники та солекопи, осідали в долині верхньої Тиси, на теренах сучасних Солотвина, Тячева, Вишкова, Хуста та ін. Тут вони отримували статус «*hospites nostri carissimi*» й право на самоврядування («*toges sahoпо*»).

Зауважимо, що впродовж XII–XIV ст. проходила так звана перша хвиля переселення німців («саксонська колонізація»), що спричинила, зокрема, заснування містечка *Лампертсас* (угорською «дім Ламперта» – М.З., А.З.), яке згодом стало *Берегсасом/Береговом*¹³. Німецькі переселенці з Саксонії осіли по обидвох берегах р. Тиси – в межах сучасних *Королева, Виногорова/Севлюша, Чорнотисова/Ардова* та *Сасова* (Королівська селищна ТГ у Берегівському районі). Ідентичну назву – *Сасово* має також невелике село в складі Вільховецької сільської ТГ у Тячівському районі. Етимологічно близькою є назва села *Сасівка/Сасівка* (Неліпинська сільська ТГ у Мукачівському районі). Однак, за переказами, назва села може походити від вождя племені, якого звали Сасом; він загинув у бою через посягання на свою доньку з боку вождя іншого племені. Друга версія назви села – від кількості (угорською «*szaz*» – «сто») переселенців, які зупинилися на його території.

У рамках другої хвилі німецької колонізації впродовж XVIII–XIX ст. на теренах краю з'являються поселення «швабів» (Мукачівщина), «австрійців» (Тячівщина) і «ціпсерів» (Рахівщина). Зокрема, в 1775 році на запрошення адміністратора Марамороша Вольфганга Руднянські та директора Солотвинських солекопалень Вольфганга фон Кемпелена з верхньоавстрійського Зальцкамергутта та його околиць виявило бажання переселитися 100 лісорубів-майстрів зі своїми родинами. Таким чином виникло село з типовою німецькою назвою – *Deutschen-Mokra/Німецька Мокра/Німицька Мокра*. Для забезпечення побутових і духовних потреб у 1781 році туди прибули фахівці: кравець, мельник, ткач, коваль, а також вчитель і священник, що сприяло досить швидкому розвитку інфраструктури

¹¹ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25 червня 1946 року «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв населених пунктів Закарпатської області». URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D0%B0%D0%B7_%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%97_%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B8_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_25.6.1946_%C2%A%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%8C_%D1%82%D0%B0_%D1%83%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%E2%80%A6_%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96%C2%BB (дата звернення: 12.12.2020).

¹² Відомчий архів Закарпатської ОДА, Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, Оп. 14. Діловодство, Спр. XI сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією від 23 грудня 1992 р. Друге засідання, арк. 264–265; Постанова Президії Верховної Ради України від 2 березня 1995 року «Про відновлення окремих населених пунктам Берегівського, Виноградівського, Мукачівського та Ужгородського районів Закарпатської області колишніх найменувань» // Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/95-%D0%BF%D0%B2#Text> (дата звернення: 04.02.2023).

¹³ Попович Олександр. *Давні... с. 8.*

села¹⁴. Як відомо, лише на початку 2016 року селу *Німецька Мокра* було повернуто його історичну назву. До того часу в результаті радянської ойкинімічного ландшафту Закарпаття село мало штучну ідеологічну назву «*Комсомольськ*»¹⁵.

Місцеве населення Мукачівщини поряд із офіційною назвою «*Кучава*» (з 1946 року) понині традиційно використовує етнічне означення села як «*Німицька Кучава*».

Німецькомовні переселенці з комітату Спіш (німецькою *Zips*), яких називали «ціпцерами», ще в 1814 році оселилися у межах міста *Рахів/Рахово*, а їх поселення, тепер житловий район районного центру, «до сьогоднішнього дня зветься *Ціпцерай* (курсив наш – М.З., А.З.)»¹⁶. Подібним до цього є приклад **словакізму**, зафіксований у назві житлового мікрорайону «*Ліптаки*», розташованого в південній частині селища *Великий Березний/Великий Березний* (Великобerezнянська селищна ТГ в Ужгородському районі). В 1788 році сюди прибули 20 сімей із села Ліптовська Теплічка (нині в окресі Попрад Пряшівського самоврядного краю Словацької Республіки – М.З., А.З.)¹⁷. До речі, назву-«задиранку» (термін підкарпатського історика, мовознавця та етнографа Гядора Стрипського (1875–1949) – М.З., А.З.) «*ліптаки*» використовують і щодо мешканців (як до людей, а не до населеного пункту – М.З., А.З.) *Родникової Гуту/Извор-Гуту*, а назву «*чехи*» – до жителів села *Яківське/Яківське* (Полянська сільська ТГ у Мукачівському районі) на Свалявщині.

Табл. 1.

ЕТНІЧНІ МАРКЕРИ В НАЗВАХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ (УЗАГАЛЬНЕННЯ АВТОРІВ)

№	Етнічні групи/ідентичності	Ойконіми
	Руська/Карпаторусинська/Українська	Руська Мокра Руська Кучава Руська Долина Руські Геївці/Руські Геювці Руські Комарівці/Руські Комарувці Руський Мочар/Руський Мочар Руське Поле/Урмізьово Руське/Руськово Оросієво/Оросі Росвігово (мікрорайон Мукачева)
	Волоська/Румунська	Лохово (?) Підгірне/Волоське (до 1946 р.) Вільхівка/Влагово (до 1946 р.)
	Циганська/Ромська	Циганівці/Циганувці
	Німецька (саси, шваби, австрійці, ціпсери)	Сасово (Берегівський район) Сасово (Тячівський район) Сасівка (?) Берегове/Берегсас Кучава/Німицька Кучава (до 1946 р.) Німецька Мокра/Німицька Мокра Ціпцерай (мікрорайон Рахова)
	Словацька (ліптаки)	Ліптаки (мікрорайон Великого Березного)
	Польська (ляхи)	Ляхівці/Ляхувці Лісковець/Ляховиць (до 1946 р.)

¹⁴ Куля Федір Андрійович. *Фактори збереження рідної мови і національної культури німцями Закарпаття // Carpatica – Карпатика*. Випуск – 6. Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця XVIII–XX ст., Ужгород, Патент, 1999, сс. 182–183.

¹⁵ Постанова Верховної Ради України від 4 лютого 2016 року «Про перейменування окремих населених пунктів та районів» // Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984-19#Text> (дата звернення: 12.12.2020).

¹⁶ Волощук Микола. *Історія поселення та розвиток лісової промисловості німецьких переселенців на Рахівщині* // Закарпаття онлайн Beta. Дата оновлення 03.03.2015. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/136763-Istoriia-poselennia-ta-rozvytok-lisovoi-promyslovosti-nimetskykh-pereselentsiv-na-Rakhivshchyni> (дата звернення: 02.02.2023).

¹⁷ Гаврош Олександр. «*Словацька вулиця*» в Великому Березному // Закарпаття онлайн Beta. Дата оновлення: 19.07.2006. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/1597-Slovatska-vulytsia-v-Velykomu-Bereznomu> (дата звернення: 03.02.2023).

Дещо подібним до «Ліптаків» у Великому Березному було зосередження місцевого єврейства у межах *Буштинського Гандала* (з німецької «handeln» означає «торгувати»; з 1946 року – Тополівка; зараз – частина селища Буштина). За даними перепису населення 1930 року, серед 703 мешканців цієї нинішньої частини Буштина 240 чол. були євреями, 178 – угорцями, 128 – русинами; 116 – чехів і словаків, 11 – німців, 29 – іноземців та 1 чол. – серед групи інших етнічних груп¹⁸.

Серед чітких етнічних маркерів вирізняється назва села *Циганівці/Ціганувці* (Баранинська сільська ТГ у Ужгородському районі). У письмових джерелах воно фігурує як «*Czganuoc*». Село засноване в 1586 році на волоському праві на околиці села *Великі Лази*, в урочищі Новий Лаз¹⁹. Річка, яка протікає біля села, також має тотожну назву – Цигань/Циганка. Джерела XVIII ст. означають *Циганівці* «руським селом». Серед жителів сусідніх сіл *Стрипа* та *Ярок* побутує легенда, згідно якої на території сучасного села *Циганівці/Ціганувці* певний час перебувала кочова група ромів. За збігом обставин у однієї з родин пропала дівчинка, яку згодом знайшли мертвою у лісі, біля витоків річки Цигань. Відтак село, як і річка, отримало назву, що вказує на «ромський слід» у минулому цієї місцевості на Ужгородщині.

Соціально-статусні маркери назв населених пунктів. Розглядаючи роль соціальних статусів у формуванні закарпатських ойконімів, насамперед варто виокремити два населені пункти, які в своїх назвах чітко репрезентують високий статус особи в середньовічному суспільстві. Йдеться про селище *Королево* (Королівська селищна ТГ у Берегівському районі), назва якого, як у випадку з Міжгір'ям (до 1953 року – Волове), досить гармонійно вписалася в розмовну практику корінного населення, витіснивши угорський еквівалент *Királyháza* (угорською – «будинок короля»). Іншим населеним пунктом із високим соціальним статусом у назві є село *Княгиня/Княгинин* (Великоберезнянська селищна ТГ у Ужгородському районі). Прикметним є те, що назва цього села фіксується у документах досить пізно (XVII ст.), в той час як *Királyháza* засноване в 1262 році й, очевидно, його назва походить від мисливського королівського будинку, куди на полювання міг приїжджати угорський король Стефан V Арпад (1239–1272).

Відоме з XIII ст. коронне містечко *Visk*, яке зараз називається *Вишково/Вышково* (Вишківська селищна ТГ у Хустському районі), за легендою походить від угорського князя Вішкі²⁰. Прикметно, що представники давньої аристократичної династії Ілошваїв ще в XIX ст. називали себе «руськими князями»²¹, а первинною назвою теперішнього міста *Іршава/Иршава* (Іршавська міська ТГ у Хустському районі), яке узгоджується з гідронімом Іршавка/Іршава, була *Ilosva* (1341). Водночас, на відміну від ойконіма «Берегсас», назва *Ilosva* практично не вживається, тому ми її не включаємо до класифікації в табл. 2.

«Графський статус» має село *Шенборн/Шьонборн* (Мукачівська міська ТГ), яке до початку XVIII ст. називалося *Новим Селом*. Ойконім, який засвідчував право власності німецького графа, *Unter der schirmherrschaft Schönborn* (Під патронатом Шенборна) використовувався до приходу радянської влади, коли йому власне й повернули реальну історичну назву (рідкісний випадок із «перейменуваннями» в 1946 році! – М.З., А.З.). Водночас із 2 березня 1995 року, відповідно до Постанови Президії Верховної Ради України, *Нове Село* офіційно знову стали називати *Шенборном*²².

У 1804 році граф Франц-Філіп Йозеф фон Шенборн-Бухгайм (1768–1841) заснував село з 303-ма німецькими поселенцями-католиками з Чехії та Австрії й назвав його на честь дружини *Sophiendorfnak*. Згодом назва села була відредагована в рамках угорських лексичних норм як *Zsófiavalva*. Відтак у народній традиції воно й зараз іменується як *Жовфія*, в той час як офіційно називається *Софія* (Верхньокоропечька сільська ТГ у Мукачівському районі).

За однією із чотирьох варіацій (зокрема, є тлумачення, що *Barkaszó* походить від *berek*/місцина з чагарниками та *aszó*/долина між горами²³ – М.З., А.З.), назва села *Баркасово* (Батівська селищна ТГ у Берегівському районі) походить від прізвища графа Баркасі²⁴. Село *Дротинці/Сірма* (Виногра-

дівська міська ТГ у Берегівському районі) походить «од закладателя, котрим був грофський род *Szirmau*»²⁵. Одна з версій походження села *Нанково* (Хустська міська ТГ) вказує на високий статус герцога Нана²⁶. Поряд із цим варто зауважити, що назва зустрічається лише в першій половині XIX ст., в той час як угорськомовна назва села *Husztköz* фіксується вже в 1391 році. Цю назву виводять від потічка Хуст²⁷.

Повертаючись до «слідів» волоської колонізації в ойконімах краю, зазначимо, що ряд поселень вже в XIV ст. отримують власні назви від імен або ж прізвищ волоських воєвод: «село Ардана» – *Арданово* (Кам'янська сільська ТГ у Берегівському районі), «село Стана» – *Станово* (Верхньокоропечька сільська ТГ у Мукачівському районі), «село Завида» – *Завидово* (Мукачівська міська ТГ).

До вказаної когорти вітчизняний етнолог Ігор Бойко відносить також село *Довге/Довгоє* (Довжанська сільська ТГ у Хустському районі), прикметниковий еквівалент («довге» село) назви якого не кореспондується із округлою улоговиною, де воно розташоване, а походить від прізвища «волоського воєводи Станіслава Долгаї, що приблизно 1330 р. разом зі своїми братами Білкеєм Карачоні, Ілосваєм Максиміліаном, Комлосем Торпою Максиміліаном, на основі волоського права переселилися в Закарпаття»²⁸. Водночас зауважимо, що історично першою була угорськомовна назва *Hosszúmező/Довге поле* (1383), а власне *Dolha* з'являється дещо пізніше, в 1409 році. Звідси, як припускають дослідники, угорська назва «Довге поле» стала вживатися місцевими русинами як «Довге». З цього поселення, як зазначав Вільмош Белаї, й походять немеші румунського походження Долгаї, а не навпаки, як про це пише згаданий дослідник Ігор Бойко²⁹.

Одна з шести версій походження міста Хуст, без прив'язки до конкретного історичного періоду, говорить про воєводу Хуста³⁰. Як констатує історик Сергій Федака, в 1329 році «за особливі заслуги перед короною угорський король подарував лицарям-братам Драгу та Валькові Хуст із замком, а також землі навколо міста, майже третину сучасного Закарпаття. Брати вирішили оселитись у Драговому («драг» румунською – «чорт»). Після численних сутичок король силами іншого барона виселив Драга до Трансільванії»³¹. Отож, за цією версією ойконім села *Драгово* (Драгівська сільська ТГ у Хустському районі) теж стосується високого статусу особи в середньовічному соціумі сучасної Хустщини.

Село *Гетиня* (Пийтерфолвівська сільська ТГ у Берегівському районі), за однією з версій, яку наводить засновник угорської статистики Елик Фийнеш (1807–1870), «колись було центром землі Гетиня, яку князь Токсуш подарував знатному куманському вождю Гетені»³². Назву угорськомовного села *Шаланки/Шаланкы* (Вилоцька селищна ТГ у Берегівському районі) «виводять від власного імені Шала, яке, імовірно, належало болгарському вождю, якого згодом вигнали угорці»³³.

Серед відомостей про походження назв населених пунктів Закарпаття чимало таких, що стосуються прізвищ багатих панів, землевласників. У п'яти випадках згадується конкретний соціальний

²⁵ *Дротинць* // Вікіпедія. Слободна енциклопедія. URL: <https://rue.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%86%D1%A3> (дата звернення: 08.02.2023).

²⁶ Там само, с. 147.

²⁷ *Sebestzén Zsolt. Kárpátalja helységnevei...* о. 167.

²⁸ Бойко Ігор. Колонізація на волоському праві, як приклад впливу міграцій на традиційну народну культуру: на прикладі Закарпаття та Східної Словаччини, с. 9. URL: https://www.academia.edu/37010191/%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%96_%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD_%D0%B7%D1%96_%D1%88%D0%BB%D1%8F%D1%85%D1%96%D0%B2_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D1%83_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%9F%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82_pdf (дата звернення: 01.02.2023).

²⁹ *Sebestzén Zsolt. Kárpátalja helységnevei...* о. 99.

³⁰ *Хуст, легенди Хуста* // Travel Ukraine & World. Дата оновлення: 05.12.2011. URL: <https://travelua.com.ua/ukraine/zakarpattya/xustskij/xust/legendi-xust.html#:~:text=%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%82%D1%8C%20%D0%B7%20%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97,%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D1%94%20%E2%80%9C%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D1%8F%20%D0%B2%D0%BE%D1%94%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B8%20%D0%93%D1%83%D1%81%D1%82%D1%96%E2%80%9D> (дата звернення: 04.02.2023).

³¹ Федака Сергій. *Населені...* с. 78.

³² Фийнеш Елек. *Географічний словник Угорщини (Опис населених пунктів Закарпаття середини XIX ст.)*; перекл., упорядк. Йосипа Кобаля, Ужгород, ТОВ «ІВА», с. 21.

³³ Толочко Наталія. *Найдавніші люди, дубові бочки, кизиліві плантації, близьнюки і Пушкін: Чим живуть села Виноградівщини* // Унікальне Закарпаття. Пізнавально-інформаційне видання, 2016, Вип. 11, с. 97.

¹⁸ Достал Ярослав. *Європейське коріння / Путівник-довідник / Переклад, упорядк., доповн. Юрія Фатули, Ужгород, Карпати, 2016, с. 243.*

¹⁹ Федака Сергій. *Населені пункти і райони Закарпаття: історично-географічний довідник, Ужгород, Поліграфцентр «Ліра», 2014, с. 246.*

²⁰ Селище міського типу Вишково // *Хустська районна військова адміністрація*. URL: <https://khust-rda.gov.ua/smt-vishkovo-09-45-26-26-09-2018/> (дата звернення: 04.02.2023).

²¹ Федака Сергій. *Населені...* с. 94.

²² *Постанова Президії Верховної Ради України від 2 березня 1995 року «Про відновлення окремим населеним пунктам Берегівського, Виноградівського, Мукачівського та Ужгородського районів Закарпатської області колишніх найменувань»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/95-%D0%BF%D0%B2#Text> (дата звернення: 04.02.2023).

²³ *Sebestzén Zsolt. Kárpátalja helységnevei*, о. 43.

²⁴ Федака Сергій. *Населені...* с. 11.

статус осіб (шолтейс/кенец), прізвища яких могли екстраполюватися згодом і на назви сіл. Так, першими жителями села *Ільківці/Ількувці* (Івановецька сільська ТГ у Мукачівському районі) були вихідці з сусіднього *Бобовища*. Якщо в 1599 році це був хутір із одним кріпаком, то «30 січня 1608 р. капітан Мукачівського замку Ференц Магочі надав кенійзство Івану Вілкої на залюднення цього села»³⁴.

Табл. 2.

**СОЦІАЛЬНО-СТАТУСНІ МАРКЕРИ В НАЗВАХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ (УЗАГАЛЬНЕННЯ АВТОРИВ)**

№	Соціальні статуси	Ойконіми
	Вождь	Гетиня Шаланки/Шаланкы
	Король	Королево
	Князь/княгиня	Вишково/Вышково Княгиня/Княгынин
	Граф/графиня	Баркасово Дротинці/Сірма (до 1946 р.) Софія/Жовфія Шенборн/Шьонборн
	Герцог	Нанково
	Воєвода	Арданово Довге/Довгоє Драгово Завидово Станово Хуст
	Шолтейс/кенец (посередник при заснуванні поселень)	Андріївка/Андрашувці (до 1946 р.) Анталовці/Анталувці (1946–1995 рр. –Антонівка) Добрянське/Нягово (до 1946 р.) Ільківці/Ількувці Порошково
	Землевласник	Баранинці/Баранінці Великі Ком'яти/Великі Кумнята Вербовець/Вербовиць Галоч Гуняді Дубриничі/Дубринич Кінчеш Клячаново Концово Павшино/Павшыно Чоп
	Лікар	Великий Раковець/Великий Раковець
	Священник	Попово/Чонкопоти Мале Попово/Попітоня
	Коваль	Чинадїйово/Чинадъово
	Вівчар, пастух	Макар'ово Пилипець/Пилипиць Скотарське/Скотарське Чабанівка/Бачово (до 1946 р.) Чикош-Горонда/Чікош Горонда
	Опришок	Богдан/Богдан Ганьковиця Плав'я/Плаве Росош/Росоші

³⁴ Федака Сергій. *Населені...*, с. 91.

Очевидно, назва села узгоджується з прізвищем згаданого кенеца Вілкої. Хоча до 1946 року село мало назву *Єнківці*, все ж таки перша згадка нинішніх Ільківців фіксується як *Ilkofalwa* (1610). Згодом вона видозмінювалася як *Ilko Falva* (1664) та *Ilkócz* (173).

Первісна назва села *Добрянське/Нягово* (Вільховецька сільська ТГ у Тячівському районі), ймовірно, походить від родини Нягової, які були нащадками кенезів³⁵. За однією з версій назву села *Порошково* (Тур'є-Реметівська сільська ТГ в Ужгородському районі) «виводять від шолтеса Порошка»³⁶. Назва села *Анталовці/Анталувці* пов'язується з ім'ям шолтейса Антала, а села *Андріївка/Андрашувці* – з шолтейсом Андрашем (обидва села в складі Середнянської селищної ТГ в Ужгородському районі)³⁷.

У більшості випадків, де прізвища стали вживатися для позначення назви населених пунктів, йдеться лише про те, що їх носії були аристократами, магнатами/землевласниками, без вказівки на конкретний соціальний статус. За однією з версій, назва села *Великі Ком'яти/Великі Кумнята* (Виноградівська міська ТГ), яке документально відоме з 1345 року, «походить від прізвища власника села Ком'яті. Говорять, що це він був сином одного із багатих Ком'ятіїв із Севлюша, який женився у Завадку, успадкувавши землі, на яких пізніше виникло село Ком'яти»³⁸.

Жителі села *Вербовець/Вербовиць* (Вилоцька селищна ТГ у Берегівському районі) солідарні з версією, що назву «село отримало від славетної родини Вербовці, що проживала тут і мала великі маєтки»³⁹. Втім студії вчених-мовознавців засвідчують про походження назви від гідроніма – *Verbőc-patak*/потік Вербовець⁴⁰. Із іншого боку, перша документальна згадка 1251 року вже фіксувала назву села як *Vrbeuch*, а в 1377 році як *Verbőcz*. Як показали генеалогічні дослідження, предки родини Вербовці спочатку мали прізвище Керепеці. Лише після того, як у 1429 році родина купила село Вербовець в Угочанському комітаті, Керепеці стали називатися Вербовці (тобто, Вербовецькі)⁴¹. Таким чином, приклад села Вербовець на Виноградівщині досить чітко ілюструє методологічну дилемність у вивченні порушеної нами проблематики, зокрема, про наявність різних варіацій в інтерпретації назв населених пунктів краю.

Аристократична родина Гуняді, яка володіла колись землями, де чехословацька влада в 1927 році заснувала хутір переселенців із гірських районів Підкарпатської Русі, фактично дала назву окремому селу *Гуняді* (Великобуйганська сільська ТГ у Берегівському районі). В радянський період хутір входив до складу села *Мочола*, вочас статус окремого села *Гуняді* отримало лише в листопаді 1990 року⁴². Село *Концово* (Холмківська сільська ТГ в Ужгородському районі), яке згадується як *Koncháza*, очевидно, «отримало від його власника Конца»⁴³. У цій же громаді село *Кінчеш*, за однією з версій, походить від прізвища угорського пана Кінча⁴⁴.

Серед версій походження назви міста *Чоп* (Чопська міська ТГ в Ужгородському районі) вказується про «феодалного володаря села – поміщика Чапі (Чару, Csару)»⁴⁵. Деякі дослідники вважають, що назва села *Галоч* (Сюртівська сільська ТГ в Ужгородському районі) «походить від шляхтича Галя,

³⁵ *Добрянське (Тячівський район)* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B1%D1%80%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_\(%D0%A2%D1%8F%D1%87%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B1%D1%80%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_(%D0%A2%D1%8F%D1%87%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD)) (дата звернення: 04.02.2023).

³⁶ Федака Сергій. *Населені...* с. 175.

³⁷ *Анталовці* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%86%D1%96> (дата звернення: 06.02.2023); Федака Сергій. Назв. праця, с. 5.

³⁸ *Великі Ком'яти* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. Дата оновлення: 25.09.2021. URL: https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%96_%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%B8.html (дата звернення: 04.02.2023).

³⁹ *Вербовець* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C_\(%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C_(%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD)) (дата звернення: 08.02.2023).

⁴⁰ *Sebestén Zsolt. Kárpátalja helységnevei*, о. 466.

⁴¹ *Verbőczy család* // Arcanum. URL: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/tizenkettedik-kotet-C1EA/verboczy-csalad-C68D/> (дата звернення: 12.05.2023).

⁴² *Гуняді* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%83%D0%BD%D1%8F%D0%B4%D1%96> (дата звернення: 04.02.2023).

⁴³ Федака Сергій. Назв. праця, с. 110.

⁴⁴ *Кінчеш* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%96%D0%BD%D1%87%D0%B5%D1%88> (дата звернення: 08.02.2023).

⁴⁵ Федака Сергій. *Населені...* с. 251.

який в XIII ст. ніби-то заснував село»⁴⁶. В 1365 році землями, де зараз розташоване село *Павшино/Павшыно* (Мукачівська міська ТГ), «володіли Деметер і Мікловш Повшогазі»⁴⁷. В другій половині XVIII ст. тут оселяються німецькі переселенці з Бамберга та Вюрцбурга.

Малоймовірним є походження назви села *Клячаново* (Івановецька сільська ТГ у Мукачівському районі) від слова дієслова «клячати» (ставати на коліна). Більш реальним є утворення ойконіму «від дворянського роду Клячаної»⁴⁸. Серед версій походження села *Баранинці/Баранінці* (Баранинська сільська ТГ в Ужгородському районі) йдеться й про родину землевласників Барані⁴⁹. Так само, з трьох версій походження села *Дубриничі/Дубринич* (Дубриницько-Малобережнянська сільська ТГ в Ужгородському районі), виділяється й така, що вказує про землевласника *Добриня*⁵⁰.

Стосовно села *Великий Раковець/Великий Раковець* (Білківська сільська ТГ у Хустському районі), «зберігся переказ про якогось місцевого лікаря Раковці (не князя), котрий був не просто доктором, а великим доктором, що підіймав безнадійно хворих. Тому нібито його хутірець, з якого потім виросло село, і назвали Великий Раковець»⁵¹. Поряд із цим дослідження мовознавців засвідчують, що назва села походить від гідроніма – *patak Nagyarákóc*/потік Раковець⁵².

Дві варіації ойконімів – села *Попово/Чонкопони* та *Мале Попово/Попитоня* (Косоньська сільська ТГ у Берегівському районі) – вказують на духовний сан. Зокрема, *Попово/Чонкопони* пов'язують з діяльністю «католицького священика Ерасмуса Харашті, бо певний час село було його власністю. За легендами, існував недобудований храм, з яким пов'язували назву села. В XIII ст. на місцевості створюється два поселення, Чонкаш та Попі»⁵³. Друге село виникло вже як хутір, тому в угорській традиції воно називається «*Rapitanyu*», а на офіційному рівні – *Мале Попово*.

Окрім високого становища в суспільстві, серед засновників населених пунктів є окремі свідчення й про низькі, навіть, маргінальні соціальні статуси. До прикладу, невелике село *Плав'я/Плаве* (Свалявська міська ТГ у Мукачівському районі) було «засноване у XVI ст. опришками, яких звали Русиним і Яновичом, а назва походить від убитого тут опришка Плав'яноша»⁵⁴. Водночас вчений Жолт Шебештен виводить назву села від гідронімічного терміна «плав» (луг, залитий водою; болотисте місце; трясовина)⁵⁵. За легендою, село *Росош/Росоші* (ця ж територіальна громада – М.З., А.З.) на Свалявщині заснував «народний месник Росошка, який поселився під Керчанським перевалом»⁵⁶. Водночас, за версією Гядора Стрипського, назва села походить від терміну «розсіш/розсошь/ро-сіш/розсоха», що означає місце злиття двох струмків⁵⁷.

Село *Богдан/Богдан* (Богданська сільська ТГ у Рахівському районі) теж має цікаву легенду про опришка Богдана, який вирізав своє ім'я на липі⁵⁸. Поряд із цим мовознавець Жолт Шебештен стверджує, що назва села могла бути запозиченою від гідроніма (потічок Богдан), який в свою чергу походить від волоського або русинського антропоніма без жодної взаємодії з маргінальним опришківським статусом⁵⁹.

За романтичною легендою, ім'ям доньки ватажка місцевих опришків Ганьки, яка одружилася з лідером групи галицьких опришків Іваном й об'єднала дві громади в одне поселення було названо село *Ганьковиця* (Неліпинська сільська ТГ у Мукачівському районі)⁶⁰. Водночас історичні документи,

зокрема, урбарій села *Сент-Міклош/Чинадійово* за 1648 року чітко засвідчує, що хутір належав шляхетній родині кенезів *Hankouicz*⁶¹.

Назва села *Пилипець/Пилипиць* на Міжгірщині за народними переказами походить від першопоселенця, русина-вівчаря Пилипа⁶². З легенди про село *Макар'ово* (Мукачівська міська ТГ) дізнаємось, що в одного феодала пастухом служив «українець Макар, що прийшов аж з берегів Дніпра»⁶³. Очевидно, ця версія є більш прийнятною у рамках патріотичного виховання сучасної учнівської молоді, водночас науковці засвідчують, що назва села *Макару* з'являється в 1393 році й, очевидно, має відношення до волоського або русинського імені першопоселенця⁶⁴.

До когорти населених пунктів, що пов'язані зі скотарством можна також віднести села: *Чабанівка/Бачово* (Середнянська селищна ТГ в Ужгородському районі); *Чикош-Горонда/Чікош Горонда* (Берегівська міська ТГ; з угорської *csikó* – «лоша»); *Скотарське/Скотарське* (Воловецька селищна ТГ у Мукачівському районі).

Серед трьох легенд щодо походження назви села *Чинадійово/Чинадьово* (Чинадіївська селищна ТГ у Мукачівському районі) виділяється й така, що «розповідає про вправного коваля на ймення Чинаді, який і прославив це поселення серед людей»⁶⁵. Давня назва цього села *Szentmiklós* (з угорської мови *Святий Миколай* – М.З., А.З.), яка наразі практично не використовується населенням, як відомо, дотична до діяльності духовної особи Миколая Чудотворця, єпископа Мирлікійського (270–343). Водночас щодо походження назви «Чинадійово» наявна дискусія, яка зосереджується довкола двох версій: 1) від імені власника Чинада/Ченада; 2) від терміну «чинити дії», «чинодіяння» (проведення літургії)⁶⁶.

Антропонімічні маркери назв населених пунктів. У рамках завершальної частини нашої студії йтиме мова про прізвища та імена ймовірних засновників поселень та прізвищ окремих родин, які визначили назви ряду населених пунктів Закарпаття. Поряд із цим, на відміну від попереднього маркера ідентичності, тут немає жодних свідчень про соціальний статус особи з якою пов'язують назву того чи іншого населеного пункту. Ми виокремлюємо 22 випадки прізвищ, які визначили назви переважно сільських поселень краю (*див. табл. 3*).

За легендою, назви трьох сіл *Ростоцька Пастіль, Костева Пастіль/Костьова Пастіль та Бегендяцька Пастіль/Бегендяч Пастіль* (Великобережнянська селищна ТГ в Ужгородському районі) походять від однієї людини на прізвище Пастеляк (сільський староста його записав саме так, бо той «пас телят» – М.З., А.З.) у поєднанні з прізвищами трьох своїх зятів. Зокрема, старша донька Пастеляка вийшла заміж за Василя Розтоку, середня – за Григорія Костя, а молодша – за Юрія Бегеню⁶⁷.

Село *Щасливе* (з угорської «szerecsse» – «удача, везіння» – М.З., А.З.) на Мукачівщині (Івановецька сільська ТГ), яке до 1946 року на офіційному, а наразі на побутовому рівні називається *Серенчувці*, завдячує своїй назві першопоселенцю Яношу Серенчі «з сусіднього Бобовища, якому королева подарувала землю біля потоку Ростиця»⁶⁸.

Серед чотирьох варіантів походження села *Стрипа* (Баранинська сільська ТГ в Ужгородському районі), включно з міфологічно-релігійним тлумаченням (від бога вітрів Стрибога), одна з них етимологічно пов'язує назву села з багатієм Яном Стрипським із Ужгорода⁶⁹. Водночас мовознавець Жолт Шебештен у якості більш ймовірної розглядає гідронімічну версію походження назви села⁷⁰.

⁶¹ Sebestzén Zsolt. *Kárpátalja helységnevei...* о. 148.

⁶² Толочко Наталія. *Курортні, студені, високогірні й національно свідомі села Міжгірщини: Закарпатська добірка міжгірських сіл і селищ* // Унікум. Унікальне Закарпаття. Пізнавально-інформаційне видання, 2017, Вип. 14, с. 87; Sebestzén Zsolt. *Kárpátalja helységnevei...* о. 341.

⁶³ *Макар'ово* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B4%D1%80%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%BE> (дата звернення: 06.02.2023).

⁶⁴ Sebestzén Zsolt. *Kárpátalja helységnevei...* о. 269.

⁶⁵ Коваль Наталія, Каралкіна Наталія. *Незвичайні села Мукачівщини: Знамениті родини, таємні військові об'єкти та віники із сорго* // Унікум. Унікальне Закарпаття. Пізнавально-інформаційне видання, 2016, Вип. 9, сс. 74-81.

⁶⁶ Sebestzén Zsolt. *Kárpátalja helységnevei...* о. 397-398.

⁶⁷ Козак Софія. *Назви-ребуси, назви-міфи й назви-загадки: Населені пункти Закарпаття із цікавими «іменами»* // Унікум. Унікальне Закарпаття. Пізнавально-інформаційне видання, 2015, Вип. 8, с. 76.

⁶⁸ Федака Сергій. *Населені ...* с. 257.

⁶⁹ *Стрипа (Ужгородський район)* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%B0_%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD (дата звернення: 06.02.2023).

⁷⁰ Sebestzén Zsolt. *Kárpátalja helységnevei...* о. 422.

⁴⁶ Федака Сергій. *Населені...* с. 63.

⁴⁷ Там само, с. 161.

⁴⁸ Там само, с. 105.

⁴⁹ Там само, с. 10.

⁵⁰ Там само, с. 80.

⁵¹ Там само, с. 38.

⁵² Sebestzén Zsolt. *Kárpátalja helységnevei...* о. 301.

⁵³ *Попово (Берегівський район)* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE_%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD (дата звернення: 08.02.2023).

⁵⁴ Федака Сергій. *Населені...* с. 171.

⁵⁵ Sebestzén Zsolt. *Kárpátalja helységnevei...* о. 343.

⁵⁶ *Росош (Мукачівський району)* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%88_%D0%9C%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%87%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD (дата звернення: 08.02.2023).

⁵⁷ Sebestzén Zsolt. *Kárpátalja helységnevei...* о. 372.

⁵⁸ *Богдан (село)* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD_%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE (дата звернення: 06.02.2023).

⁵⁹ Sebestzén Zsolt. *Kárpátalja helységnevei...* о. 60-61.

⁶⁰ З книги Л. Андрела «*Свалявщина у переказах і легендах*», с. 2. URL: <https://web.archive.org/web/20141220180536/http://www.svalyava-vlada.gov.ua/filelib/sou/%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%20%20%D0%93%D0%90%D0%9D%D0%AC%D0%9A.pdf> (дата звернення: 08.02.2023).

Табл. 3.

АНТРОПОНІМІЧНІ МАРКЕРИ В НАЗВАХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ (УЗАГАЛЬНЕННЯ АВТОРІВ)

Прізвища	Ойконіми
Юрій Бегеня+Пастеляк	Бегендяцька Пастіль/Бегендяч Пастіль
Олодар Бенедик	Бенедиківці/Бенедікувці
Бот	Ботфалва
Іван Буща	Буштино
Вайнагій	Вонігове/Вонігово
Гойда	Гайдош/Гайдош
Гандера	Гандеровиця
Герц	Герцівці/Герцувці
Бушан	Ділове/Требушани (до 1946 р.)
Івашко	Івашковиця/Івашковиця
Ізай	Іза/Иза
Косин	Косино
Григорій Кость+Пастеляк	Костева Пастіль/Костьова Пастіль
Феделеш	Крите/Феделешів (до 1946 р.)
Іван Леца	Лецовиця
Плоскіна	Плоскановиця
Петро Ромочай	Ромочевиця
Василь Ростока+Пастеляк	Ростоцька Пастіль
Ян Стрипський	Стрипа
Форнош	Форнош
Шаян	Шаян
Янош Серенчі	Щасливе/Сиринчувці (до 1946 р.)
Імена	Ойконіми
Борат/Барбей	Барбово (1946–1995 рр. – Бородівка)
Бейло/Véla	Біловарці/Біловарці
Данило/Даніель	Данилово Данилівка/Данилівка
Дюла/Gyula (Юлій)	Дюла (1946–1995 рр. – Юлівці)
Іван	Іванівці/Іванувці Яноші (1946–1995 рр. – Іванівка)
Ілона, Ілонка	Ільниця/Ильниця
Кузьма	Кузьмино
Микола	Микулівці/Микулувці
Олександр/Шандор	Олександрівка/Шандрово (до 1946 р.)
Павло	Павлово Палло/Паллов (1946–1995 рр. – Павлове)
Петро	Пийтерфолво (1946–1995 рр. – Петрове; 1995–2000 рр. – Петрово) Петрушів/Петрушув Петрівка/Сернегат
Симерь	Сімер Сімерки
Соломон	Соломоново/Шоломоново
Давид	Нове Давидково/Новое Давидково Старе Давидково/Старое Давидково
Яків	Яківське/Яківське

Група селян, очолювана Іваном Бущею, в 1369 році заснувала нинішнє селище *Буштино* (Буштинська селищна ТГ у Тячівському районі)⁷¹. Сусіднє село, *Вонігове/Вонігово*, що також входить до Буштинської ТГ, за переказами «походить від засновника на прізвище Вайнагій»⁷². Три брати Бушани, за місцевою легендою, увіковічили своє прізвище в назві села *Ділове/Требушани* (Рахівська міська ТГ)⁷³.

Географічно-топонімічні студії Мукачівського району засвідчують, що села *Форнош* (Мукачівська міська ТГ), *Косино* та *Плоскановиця* (Чинадіївська селищна ТГ) також пов'язані з прізвищами: *Форнош*, *Плоскіна* та *Косино*. Водночас нам видається дискусійною позиція авторів статті про походження назви села *Ракошино* (Великолучківська сільська ТГ) від «першого поселенця угорського жителя Ракоша»⁷⁴. Відомою є версія, запропонована свого часу істориком Тиводаром Легоцьким, що виводить назву села від старого русла Латориці, яка колись була багатою на раків⁷⁵.

Село *Бенедиківці/Бенедікувці* (Великолучківська сільська ТГ у Мукачівському районі), відоме з 1340 року, «засновано трьома синами Олодара Бенедика з Варди»⁷⁶. Засновником села *Ромочевиця* (Мукачівська міська ТГ), що відоме з 1398 року, «вважається серб Петро Ромочай»⁷⁷.

Назву села *Іза/Иза*, відоме з 1387 року, пов'язують з прізвищем першого поселенця Ізая⁷⁸. Водночас є версія румунського мовознавця Ніколае Драгану про походження назви села від слов'янського імені Ізяслав. Лінгвіст Жолт Шебештен вказує на гідронімічну основу назви села Іза. Так, у документі за 1336 рік фігурує термін «*izavize*», що дослівно перекладається як «вода Ізи»⁷⁹.

Етимологію села *Гайдош/Гайдош* (Середнянська селищна ТГ у Ужгородському районі) історик Сергій Федака ототожнює з прізвищем Гойда⁸⁰. Так само назва села *Гандеровиця* (Верхньокоропецька сільська ТГ у Мукачівському районі) виводиться ним від прізвища першопоселенця Гандери⁸¹.

У кінці XVI ст. родина Феделеш у лісовій місцевості започаткувала село *Крите/Феделешів* (Кольчинська селищна ТГ у Мукачівському районі)⁸². Відоме з 1600 року село Герцівці отримало назву від прізвища родини Герців, яку «князь Жигмонд Ракоці направив сюди випасати велику рогату худобу»⁸³. Невелике село *Івашковиця/Івашковиця* (Іршавська міська ТГ у Хустському районі), засноване в 1612 році, родиною Івашко⁸⁴. Село *Лецовиця* (Чинадіївська селищна ТГ у Мукачівському районі), відоме з 1613 року, названо на честь одного з засновників поселення Івана Леци⁸⁵.

Гори Шаян, Шаяниха та Шаянчик (Шаянення), як і назва села *Шаян* (Вишківська селищна ТГ у Хустському районі), відображають народний переказ про родину Шаянів⁸⁶. Водночас етимологія села *Šajan*, яке засноване в 1929 році, має гідронімічне походження, оскільки вона кореспондується з потічком Шаян⁸⁷.

За нашими підрахунками, у 22-х випадках (див. табл. 3) йдеться про назви населених пунктів краю, які походять від особистих імен, про які немає жодних відомостей стосовно соціального походження їх носіїв. Умовно ці імена можемо представити у рамках п'яти наступних груп:

1) *давні особові імена* – *Симерь* (село *Сімер* та *Сімерки* (Перечинська міська ТГ в Ужгородському районі); *Борат/Барбей/Bartholomeus/Bertalan* (село *Барбово* (Мукачівська міська ТГ);

⁷¹ Федака Сергій. *Населені ...* с. 30.

⁷² Там само, с. 62.

⁷³ *Ділове* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%96%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5> (дата звернення: 07.02.2023).

⁷⁴ Ярошенко Оксана Володимирівна, Мікловш А.В. *Географічно-топонімічний ...* с. 200.

⁷⁵ *Sebestzén Zolt. Kárpátalja helységnevei ...* о. 363.

⁷⁶ *Бенедиківці* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%86%D1%96> (дата звернення: 06.02.2023).

⁷⁷ Федака Сергій. *Населені...* с. 186.

⁷⁸ *Іза* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B7%D0%B0> (дата звернення: 06.02.2023).

⁷⁹ *Sebestzén Zolt. Kárpátalja helységnevei ...* о. 178-179.

⁸⁰ Федака Сергій. *Населені...* с. 63.

⁸¹ Там само, с. 64.

⁸² *Крите* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5> (дата звернення: 07.02.2023).

⁸³ Федака Сергій. *Населені...* с. 65.

⁸⁴ *Івашковиця* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%86%D1%8F> (дата звернення: 06.02.2023).

⁸⁵ Федака Сергій. *Населені...* с. 121.

⁸⁶ *Шаян (Україна)* // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B0%D1%8F%D0%BD_\(%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B0%D1%8F%D0%BD_(%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0)) (дата звернення: 06.02.2023).

⁸⁷ *Sebestzén Zolt. Kárpátalja helységnevei...* о. 379.

2) *єврейські імена* – Іван (села Іванівці/Іванувці (Івановецька сільська ТГ у Мукачівському районі та Яноші (Берегівська міська ТГ); Данило/Даніель (села Данилово (Хустська міська ТГ) та Данилівка/Данилівка (Батівська селищна ТГ у Берегівському районі); Давид (села Нове Давидково/Новоє Давидково (Мукачівська міська ТГ) та Старе Давидково/Староє Давидково (Івановецька сільська ТГ у Мукачівському районі); Соломон (Соломоново/Шоломоново (Чопська міська ТГ у Ужгородському районі); Яків (Яківське/Яківське (Полянська сільська ТГ у Мукачівському районі);

3) *грецькі імена* – Олександр (Олександрівка/Шандрово (Хустська міська ТГ); Петро (села Пийтерфолво (Пийтерфолвівська сільська ТГ у Берегівському районі); Петрушів/Петрушув (Нересницька сільська ТГ у Тячівському районі); Петрівка/Сернегат (Чопська міська ТГ у Ужгородському районі); Кузьма (село Кузьмино (Великолучківська сільська ТГ у Мукачівському районі); Микола (село Микулівці/Микулувці (Івановецька сільська ТГ у Мукачівському районі);

4) *латинські імена* – Павло (села Павлово (Полянська сільська ТГ у Мікачівському районі та Палло/Паллов (Сюртівська сільська ТГ у Ужгородському районі);

5) *угорські імена* – Дюла/Gyula (село Дюла (Пийтерфолвівська сільська ТГ у Берегівському районі); Бейло/Béla (село Біловарці/Біловарці (Бедевлянська сільська ТГ у Тячівському районі (від угорських слів Béla+vár – «Бейлова фортеця»); Ілона, Ілонка/Ilona (село Ільниця/Ильниця (Іршавська міська ТГ у Хустському районі).

Без сумніву, що і у випадку з іменами є ряд методологічних суперечок. До прикладу, нинішнє село Барбова, відоме в XV–XVII ст. як *Bárdháza* або *Baardfalwa*, а з XVIII ст. паралельно як *Barbova*. Як зазначає дослідник-лінгвіст Жолт Шебештен, первинна назва може походити від імені Bartholomeus/Bertalan. Паралельне вживання назв *Bárdháza* та *Baardfalwa* логічно означало «місце проживання / село Барта». Не відкидається версія й про походження Барбова від поширеного німецького прізвища Барт («борода»). Як відомо, саме в контексті німецькомовної етимології в 1946 році радянська влада «відновила» селу «історичну назву» *Бородівка*⁸⁸. Водночас справжню історичну назву селу з карпаторусинською та австрійсько-німецькою етнокультурною ідентичністю його поселенців, було повернуто лише в умовах незалежності України⁸⁹.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Таким чином, порушена нами проблематика етнічних, соціально-статусних та антропонімічних маркерів у назвах населених пунктів чітко засвідчує історичні витоки мультикультурного різноманіття на Закарпатті. Як бачимо, серед етнічних маркерів домінують «руські села», десять назв яких фіксуються в усіх районах, окрім Рахівського. Міграційні процеси та колонізація краю в часи Середньовіччя понині відображаються у назвах сіл, які зберегли німецькі (7 назв), волоські/давньорумунські (3 назви) та польські (2 назви) маркери етнічної ідентичності особи. В одиничній варіації представлені ромські (Циганівці/Циганувці) та словацькі (Ліптаки (мікрорайон Великого Березного) назви. Варто зауважити, що через незавершеність політики відновлення історичних назв у Закарпатській області й надалі в офіційному та побутовому форматах паралельно вживаються дві назви (Берегово – Берегсас; Підгірне – Волоське; Лісковець – Ляховиць тощо).

Аналіз соціально-статусних характеристик в ойконімах Закарпаття дозволяє нам виділити 13 позицій. Серед них переважають соціально-престижні групи, прізвищами та іменами яких названі населені пункти краю: правителі (вожді, король, герцог, князі, графи); військові (воєводи); магнати/землевласники; шолтейси/кенеци. Розведення худоби в різних районах краю спричинило п'ять варіацій назв населених пунктів краю (Макарьово, Пилипець/Пилипиць, Скотарське/Скотарське, Чабанівка/Бачово та Чикош-Горонда/Чікош Горонда). Чотири варіанти ойконімів пов'язуємо з діяльністю опришків (Богдан/Богдан, Геньковиця, Плав'я/Плаве, Росош/Росоші). Дві варіації вказують на духовну особу (Попово/Чонкопоти та Мале Попово/Попітоня). В одиничному випадку представлені професії лікаря (Великий Раковець/Великий Раковець) та коваля (Чинадійово/Чинадьово).

Серед антропонімічних маркерів виділяємо 22 населені пункти, назви яких, ймовірно, походять від прізвищ. Поряд із цим 15 особових імен, які ми представили в 5-ти групах (давні, єврейські, грецькі, латинські, угорські), визначили назви 22-х населених пунктів Закарпаття. Серед цієї групи сіл фіксуємо також невідповідність офіційних та народних (історичних) назв (Ділове/Требушани, Крите/Феделешів, Щасливе/Сиринчувці, Олександрівка/Шандрово, Петрівка/Сернегат та ін.).

На наш погляд, неврахування бінарного аспекту використання ойконімів Закарпаття може призводити до аберацій у студіях науковців (що, власне, й зустрічаємо у ряді публікацій вітчизняних

географів – М.З., А.З.), помилках у довідковій інформації про населені пункти області. Зрештою це призводить до нерозуміння логіки етнокультурних процесів як у ретроспективному ракурсі, так і в сучасних етносоціальних взаємодіях на регіональному та загальнодержавному рівнях. Таким чином, на наше глибоке переконання, порушена нами проблема відновлення історичних назв сіл, селищ і міст Закарпаття потребує справедливої реалізації в найближчому майбутньому з метою збереження самобутніх ідентичностей в умовах мультикультурного пограниччя.

Джерела та література

I. Архівні та статистичні документи:

Відомчий архів Закарпатської ОДА, Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, Оп. 14. Діловодство, Спр. XI сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією від 23 грудня 1992 р. Друге засідання, на 302 арк.

Паспорт Закарпатської області / Головне управління статистики у Закарпатській області, Ужгород, 2021, 32 с.

Постанова Верховної Ради України від 4 лютого 2016 року «Про перейменування окремих населених пунктів та районів» // Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984-19#Text> (дата звернення: 12.12.2020).

Постанова Президії Верховної Ради України від 2 березня 1995 року «Про відновлення окремим населеним пунктам Берегівського, Виноградівського, Мукачівського та Ужгородського районів Закарпатської області колишніх найменувань» // Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/95-%D0%BF%D0%B2#Text> (дата звернення: 04.02.2023).

Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25 червня 1946 року «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв населених пунктів Закарпатської області». URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D0%B0%D0%B7_%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%97_%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B8_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_25.6.1946_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%8C_%D1%82%D0%B0_%D1%83%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%E2%80%A6_%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B2_%E2%80%A6_%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BB (дата звернення: 12.12.2020).

II. Монографії, статті, довідники, лекції, вебсайти:

Анталовці // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%86%D1%96> (дата звернення: 06.02.2023).

Бенедиківці // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%86%D1%96> (дата звернення: 06.02.2023).

Богдан (село) // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD_\(%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD_(%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%BE)) (дата звернення: 06.02.2023).

Бойко Ігор. Колонізація на волоському праві, як приклад впливу міграцій на традиційну народну культуру: на прикладі Закарпаття та Східної Словаччини, 82 с. URL: https://www.academia.edu/37010191/%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%96_%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD_%D0%B7%D1%96_%D1%88%D0%BB%D1%8F%D1%85%D1%96%D0%B2_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D1%83_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%9F%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82_pdf (дата звернення: 01.02.2023).

⁸⁸ Оп. sit., о. 42.

⁸⁹ Постанова Президії Верховної Ради України від 2 березня 1995 року... (дата звернення: 04.02.2023).

Брацьо Оксана Василівна. Відображення особливостей географічного середовища у назвах поселень (на прикладі ойконімії Закарпаття) // *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія. Географія. Землеустрій. Природокористування*, 2014, Вип. 3, сс. 327-332.

Брацьо Оксана Василівна. Історичні та соціально-побутові аспекти формування закарпатських ойконімів / *Матеріали 70-ї конференції професорсько-викладацького складу (23-24 лютого 2016 року)*, Ужгород, 2016, сс. 93-96.

Великі Ком'яти // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. Дата оновлення: 25.09.2021. URL: https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%96_%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%B8.html (дата звернення: 04.02.2023).

Вербоваць // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C_%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD (дата звернення: 08.02.2023).

Волощук Микола. Історія поселення та розвиток лісової промисловості німецьких переселенців на Рахівщині // *Закарпаття онлайн Beta*. Дата оновлення 03.03.2015. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/136763-Istoriia-poselennia-ta-rozvytok-lisovoi-promyslovosti-nimetskykh-pereselentsiv-na-Rakhivshchyni> (дата звернення: 02.02.2023).

Гаврош Олександр. «Словацька вулиця» в Великому Березному // *Закарпаття онлайн Beta*. Дата оновлення: 19.07.2006. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/1597-Slovatska-vulytsia-v-Velykomu-Bereznomu> (дата звернення: 03.02.2023).

Гуняді // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%83%D0%BD%D1%8F%D0%B4%D1%96> (дата звернення: 04.02.2023).

Ділове // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%96%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5> (дата звернення: 07.02.2023).

Добрянське (Тячівський район) // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B1%D1%80%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%A2%D1%8F%D1%87%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD (дата звернення: 04.02.2023).

Достал Ярослав. *Європейське коріння / Путівник-довідник / Переклад, упоряд., доповн.* Юрія Фатули, Ужгород : Карпати, 2016, 328 с.

Дротиниць // Вікіпедія. Слободна енциклопедія. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%86%D1%A3> (дата звернення: 08.02.2023).

З книги Л. Андрела «Сваліявщина у переказах і легендах», 3 с. URL: <https://web.archive.org/web/20141220180536/http://www.svalyava-vlada.gov.ua/filelib/sou/%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%20%20%D0%93%D0%90%D0%9D%D0%AC%D0%9A.pdf> (дата звернення: 08.02.2023).

Зан Михайло. Нав'язана ойконіміка як елемент бінарної структури русинської етноідентичності населення сучасного Закарпаття (до питання про повернення історичних назв населеним пунктам Закарпатської області) / *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27-28 січня 2021 року) / За заг. ред. Павла Леню, Ужгород, ТОВ «РІК-У», 2022, сс. 225-230.*

Івашковиця // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%86%D1%8F> (дата звернення: 06.02.2023).

Іза // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B7%D0%B0> (дата звернення: 06.02.2023).

Карпаторусинські поселення. Лішта сел и варошув у Централнуй Европі, де днесь бывавуть вадь даколы бывали Карпаторусины, Составитель: Михаил Капраль, Budapest, 2021, 96 с.

Кінчеш // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%96%D0%BD%D1%87%D0%B5%D1%88> (дата звернення: 08.02.2023).

Коваль Наталія, Каралкіна Наталія. Незвичайні села Мукачівщини: Знамениті роїдні, таємні військові об'єкти та віники із сорго // *Унікум. Унікальне Закарпаття. Пізнавально-інформаційне видання*, 2016, Вип. 9, сс. 74-81.

Козак Софія. Назви-ребуси, назви-міфи й назви-загадки: Населені пункти Закарпаття із цікавими «іменами» // *Унікум. Унікальне Закарпаття. Пізнавально-інформаційне видання*, 2015, Вип. 8, сс. 74-79.

Крите // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5> (дата звернення: 07.02.2023).

Куля Федір Андрійович. Фактори збереження рідної мови і національної культури німцями Закарпаття // *Carpatica - Карпатика. Випуск - 6. Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця XVIII-XX ст.*, Ужгород: Патент, 1999, сс. 181-185.

Макарьово // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%BE> (дата звернення: 06.02.2023).

Попович Олександр. *Давні та сучасні назви міст та сіл Закарпаття = Alte und neue Ortsnamen in Transkarpatien*, Ужгород, 2009, 112 с.

Попово (Берегівський район) // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE_%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD (дата звернення: 08.02.2023).

Росош (Мукачівський району) // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%88_%D0%9C%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%87%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD (дата звернення: 08.02.2023).

Селище міського типу Вишково // Хустська районна військова адміністрація. URL: <https://khust-rda.gov.ua/smt-vishkovo-09-45-26-26-09-2018/> (дата звернення: 04.02.2023).

Стрипа (Ужгородський район) // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%B0_%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD (дата звернення: 06.02.2023).

Толочко Наталія. Курортні, студені, високогірні й національно свідомі села Міжгірщини: Закарпатська добірка міжгірських сіл і селищ // *Унікум. Унікальне Закарпаття. Пізнавально-інформаційне видання*, 2017, Вип. 14, с. 86-91.

Толочко Наталія. Найдавніші люди, дубові бочки, кизиліві плантації, близьнюки і Пушкін: Чим живуть села Виноградівщини // *Унікум. Унікальне Закарпаття. Пізнавально-інформаційне видання*, 2016, Вип. 11, с. 96-103.

Федака Сергій. *Населені пункти і райони Закарпаття: історично-географічний довідник*, Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014, 264 с.

Фийнеш Елек. *Географічний словник Угорщини (Опис населених пунктів Закарпаття середини XIX ст.)*; перекл., упорядк. Йосипа Кобалю, Ужгород : ТОВ «ІВА», 94 с.

Хуст, легенди Хуста // Travel Ukraine & World. Дата оновлення: 05.12.2011. URL: <https://travelua.com.ua/ukraine/zakarpattya/xustskij/xust/legendi-xust.html#:~:text=%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%82%D1%8C%20%D0%B7%20%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97,%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D1%94%20%E2%80%9C%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D1%8F%20%D0%B2%D0%BE%D1%94%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B8%20%D0%93%D1%83%D1%81%D1%82%D1%96%E2%80%9D> (дата звернення: 04.02.2023).

Шаян (Україна) // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B0%D1%8F%D0%BD_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0 (дата звернення: 06.02.2023).

Яроменко Оксана Володимирівна, Мікловш А.В. Географічно-топонімічний аналіз назв населених пунктів Мукачівського району Закарпатської області // *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць. № 1 (15), Рівне, РВЦ МЕРУ ім. акад. С. Дем'янчука*, 2016, с. 194-201.

Connerton Paul. *Seven Types of Forgetting* // *Memory studies*, 2008, Vol. 1, № 1, pp. 59-71.

Sebestén Zsolt. *Kárpátalja helységnevei, Nyíregyháza*, 2020, 526 o.

Verbóczy család // Arcanum. URL: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagy-ivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/tizenkettedik-kotet-C1EA/verboczy-csalad-C68D/> (дата звернення: 12.05.2023).

Andriana ZAN Mykhailo ZAN

Ethnic, Social Status and Anthroponymous Markers in the Settlement Names of Zakarpattia Oblast

The article analyzes the issue of ethnic, social status and anthroponymic markers in oikonyms of multicultural Transcarpathia. The authors state that among the ethnic markers, the so-called «Rus'ki villages» (10 names) represented in all districts of the region, except Rakhiv, are primarily dominant. Through colonization processes in the Middle Ages, Germanic (7 names), Wallachian/Ancient Romanian (3 names) and Polish (2 names) markers of ethnic identity have been preserved in the region to this day. Only in one case are Romani (Tsyganivtsi/Tsyganuvtsi) and Slovak (Liptaki (Velykyi Bereznyi micro-district) ethno-identification markers presented. The unfinished process of historical name restoration in Zakarpattia Oblast is currently reflected in the parallel practice of two names using: official and historical (Beregovo – Beregsas; Pidhirne – Voloskoye; Liskovets – Lyakhovets).

The study of social-status markers in the names of Zakarpattia Oblast settlements allowed authors to identify 13 points representing different social clusters of the population. Predominant social and prestigious groups, whose surnames and names are named after the villages, towns and cities of the region: rulers (chiefs, king, duke, princes, counts); military (voivodes); tycoons/landowners; scholteis/kenes. Five variations are presented by shepherds (Makaryovo, Pylypets/Pylpypets, Skotarske/Skotarskoe, Chabanivka/Bachovo and Chikosh-Goronda/Chikosh Goronda). We associate four oikonyms with the activity of highwaymen (Bogdan/Bogdan, Hankovytsia, Plavya/Plavye, Rososh/Rososhi). Two options testify to the involvement of a spiritual person in the formation of the name of villages (Popovo/Chonkopopi and Male Popovo/Popitonia). Only one case presents the professional executions of a doctor (Velykyi Rakovets/Velykyi Rakovets) and a blacksmith (Chynadiyovo/Chynadiiovo).

The analysis of anthroponymic markers allowed the authors to identify 22 settlements, the names of which are obviously derived from surnames. Fifteen personal names of ancient (indeterminate), Jewish, Greek, Latin and Hungarian origin determined the names of the 22 settlements of the region in the past. Within this group (mainly villages), there is also a binary use of official and folk (historical) names. In particular, we are talking about Dilove/Trebusany, Kryte/Fedeleshiv, Shchaslyve/Syrynchuvtsi, Oleksandrivka/Shandrovo, Petrivka/Sernyegat.

In the author's opinion, failure to take into account the problem of parallel use by native inhabitants of the region of dozens of historical and official oikonyms, which were artificially introduced into the toponymic lexicon during the Soviet era, leads to a misunderstanding of the logic of ethno-cultural processes both in the past and at the present stage. The problem of restoring the historical names of villages, towns and cities of Transcarpathia needs a fair solution in the near future in order to preserve unique identities in the conditions of a multicultural borderland.

Keywords: Zakarpattia Oblast, settlement, village, urban-type settlement, city, anthroponyms, oikonyms, astionyms, comonyms.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРТИМИШИН Юлія : кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна). E-mail: julialviv1011@gmail.com

БАЛУШОК Василь : кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Український етнологічний центр, Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна). E-mail: grigras@i.ua

БОНДАРЕВА Олена : докторка філологічних наук, професорка, головний науковий співробітник Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна). E-mail: o.bondareva@kubg.edu.ua

ВАСЯНОВИЧ Олександр : кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (Київ, Україна). E-mail: guru_v@ukr.net

ГУБЕНИЙ Давид : PhDr., Експертна рада відділу фондів державного управління 1918-1945 років Національного архіву (Прага, Чеська республіка). E-mail: David.Hubeny@nacrz

ДАНИЛЕЦЬ Юрій : кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології, факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна). E-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

ДЕГТЯРЬОВА Еліна : аспірантка, викладачка кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна). E-mail: dehtiarova.lina@uzhnu.edu.ua

ДРОЗДОВ Віктор : кандидат історичних наук, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету (Запоріжжя, Україна). E-mail: victordroz dov.84@gmail.com

ЗАН Михайло : кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і державного управління, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна). E-mail: mykhaylo.zan@uzhnu.edu.ua

ЗАН Андріана : викладач-методист, викладач вищої категорії, викладач української мови та літератури, КЗВО «Академія культури і мистецтв» Закарпатської обласної ради (Ужгород, Україна). E-mail: andrianazan18@gmail.com

КРАСІКОВ Михайло : кандидат філологічних наук, професор кафедри українознавства, культурології та історії науки НТУ «ХПІ». E-mail: mmkrasikov@gmail.com

КОЦАН Василь : доктор історичних наук, директор КЗ Обласний музей народної архітектури та побуту ЗОР, кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна). E-mail: vasyi.kotsan@uzhnu.edu.ua

КУРОЧКІН Олександр : доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник, відділу «Український етнологічний Центр» ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України (Київ, Україна). E-mail: olexkuro@gmail.com

ЛЕНЬО Павло : кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології, факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна). E-mail: pavlo.lenovo@uzhnu.edu.ua

МОЙЖЕС Володимир : кандидат історичних наук, директор Археологічного музею ім. проф. Е. Балагурі, доцент кафедри археології, етнології та культурології, факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна). E-mail: volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua

ПОЛТОРАК Володимир : кандидат історичних наук, Інститут Сходознавства Чеської академії наук (Прага, Чеська республіка). E-mail: poltorak@orient.cas.cz

ПРОХНЕНКО Ігор : кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології, факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна). E-mail: prohnenkoigor@ukr.net

РІЧАРДСОН Таня : PhD, доцент програми антропології та кафедри глобалістики Університету ім. Вілфріда Лорє (Ватерлоо, Канада). Email: trichardson@wlu.ca

РЕЙТІЙ Галина : старша наукова співробітниця відділу науково-освітньої роботи КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР (Ужгород, Україна). E-mail: halyna.reitii@uzhnu.edu.ua

СВІТЛИК Неля : кандидат історичних наук, доцент кафедри кафедра античності, середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна). E-mail: nelja.svitlyk@uzhnu.edu.ua

СЛАВІК Юрій : кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології, факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна). E-mail: yuriy.slavik@uzhnu.edu.ua

ШУМСЬКА Інна : аспірантка Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна). E-mail: Onyshchuk.Inna@vnu.edu.ua

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Факультет історії та міжнародних відносин
Кафедра археології, етнології та культурології

ПРОГРАМА
II міжнародної наукової конференції
«ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ПОГРАНИЧЧЯ»

Ужгород, 9-10 лютого 2023 р.

Місце реєстрації (для офф-лайн учасників) та проведення конференції : Археологічний музей ДВНЗ «УжНУ» (Ужгород, площа Народна 3, приміщення ректорату)

Регламент роботи : виступ на панелі 15 хв. Обговорення доповідей та відповіді на питання учасників у кінці кожної панелі – 15 хвилин.

9 лютого (день 1)

Відкриття конференції:

проректор з науково-педагогічної роботи проф. Мирослава Лендьел
декан факультету історії та міжнародних відносин доц. Віталій Андреико
(9.00 – 9.10)

Панель 1. Війна Росії на/в Україні та її вплив на колективні ідентичності модератор Павло Леньо, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ») (9.10 – 10.55)

Алла Киридон, докторка історичних наук (директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»)
Війна як виклик : ідентичність в реаліях «межовості» пограниччя

Ірина Верховцева, докторка історичних наук; **Григорій Ковальський**, канд. філософських наук (Державний університет інфраструктури та технологій, м. Київ)
Локальні соціуми українських фронтів: ідентичності в умовах інформаційних війн

Валентина Сушко, кандидатка історичних наук (ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України)
Народ раждається! Славімо його!" Павло Вишебаба (Національна ідентифікація харків'ян в умовах повномасштабного вторгнення).

Євген Захарченко, кандидат історичних наук; **Роман Любавський**, кандидат історичних наук (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
«Химери пам'яті»: практики комеморації в Харкові 2014-2022 рр.

Олена Бондарева, докторка філологічних наук (Київський університет ім. Бориса Грінченка)
Трансформації індивідуальної та колективної ідентичності сучасних українських драматургів у 2022 році

Мирослава Лендьел, докторка політологічних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
Візія кордону та його ресурсів на українсько-словацькому прикордонні до і під час війни

Алла Петренко-Лисак, кандидатка соціологічних наук (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
«ДІМ» як фактор ідентичності: пограничні стани українців в час війни

Панель 2. Прикордонні спільноти центрально-східної Європи в доіндустріальну добу модератор : Володимир Гуцул, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ») (11.10 – 12.45)

Володимир Мойжес, кандидат історичних наук (директор археологічного музею ДВНЗ «УжНУ»)
Зовнішні впливи на керамічне виробництво фракійців Верхнього Потисся

Ігор Кондратьєв, доктор історичних наук (Національний університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка)
Прикордонний статус та соціальні дифузії (на прикладі Любецького та Остерського староств Київського воєводства у 1500-1618 рр.)

Володимир Гуцул, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
Трансформація рицарської ідеї та рицарської мілітарної технології у державах Ягеллонів у середині - другій половині XVI ст.

Балушок Василь, кандидат історичних наук (ІМФЕ імені М.Т.Рильського НАН України)
Северюки XIV–XVII ст. і проблема сучасного східного кордону України

Ігор Прохненко, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
Міграційні процеси на території Закарпаття в добу середньовіччя

Панель 3. Етнографічні сюжети з життя населення контактних зон модератор : Василь Коцан, доктор історичних наук (директор КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР) (13.00 – 14.45)

Михайло Зан, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»); **Андріана Зан**, викладач вищої категорії (КЗВО «Академія культури і мистецтв» ЗОР)
Етнічні, соціально-статусні та антропонімічні маркери в назвах населених пунктів Закарпатської області

Василь Коцан, доктор історичних наук (директор КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР)
Народний одяг українсько-словацького етнічного пограниччя на Закарпатті наприкінці XIX – першій половині XX ст.

Галина Рейтій, старша наукова співробітниця відділу науково-освітньої роботи КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР
Відьма («босорканя») у системі народних вірувань лемківсько-бойківсько-долинянського етнографічного пограниччя : танатологічний аспект

Наталія Петрова, кандидат історичних наук (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
Обрядовість україно-східнороманського пограниччя

Олександр Курочкін, доктор історичних наук (ІМФЕ імені М.Т.Рильського НАН України)
Етнічні образи різдвяного вертепу: «свої»-«чужі»

Олена Чебанюк, старша наукова співробітниця (ІМФЕ імені М.Т.Рильського НАН України).
Традиційна обрядовість та ідентичність населення Чернігівського українсько-білорусько-російського пограниччя

Ірина Коваль-Фучило, кандидат філологічних наук (ІМФЕ імені М.Т.Рильського НАН України)
Дорога за кордон як традиційний мотив оповідей про сучасний український досвід біженства

Наталія Литвинчук, кандидат історичних наук (ІМФЕ імені М.Т.Рильського НАН України)
“Нема більшої біди над лихі сусіди”: господарське життя прикордонних громад Сумщини у вимірі воєнного повсякдення»

Панель 4. Конфесійні аспекти проблематики студій фронтірних спільнот
модератор : Юрій Данилець, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
(15.00 – 17.00)

Анастасія Баукова, кандидатка історичних наук (Львівський національний університет імені Івана Франка)
Релігійні кордони в античності та формування локальних ідентичностей (на прикладі стародавньої Анатолії).

Оксана Ферков, кандидатка історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
Монастирі католицьких орденів у північно-східному порубіжжі середньовічної Угорщини: специфіка заснування та діяльності

Михайло Перун, здобувач наукового ступеня доктор філософії (факультет історії та міжнародних відносин ДВНЗ УжНУ).
Соціальний статус православних священників на території Марамороського, Березького та Ужанського комітатів (за матеріалами урбаріїв другої половини XVI - першої половини XVII ст.)

Vavrinec Žeňuch, Ph.D. (Inštitút histórie, Prešovská univerzita, Slovak Republic)
Konfesionálne hranice v 16. - 18. storočí na území Užskej stolice.

Шандор Фьольдварі, Ph.D. (Debrecen University, Hungary)
Encounters of Pochayiv and Máriapócs: Two Pilgrimage Centres of Basilians as Reflected in the Heritage

Віктор Кічера, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
Греко-Католицька Церква між Сходом і Заходом у XX ст.: практики державно-конфесійного співіснування (на прикладі МГКЄ)

Юрій Данилець, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
Єпископ Іринеї (Чирич) в контексті вивчення релігійних відносин Карпато-Балканського регіону

Панель 5. Підкарпатська Русь/Закарпаття на зламі епох (перша половина XX ст.)
модератор : Павло Худіш, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
(17.15 – 18.45)

David Hubený, Ph.D. (Oddělení fondů státní správy z let 1918–1945 Národního archivu, Czech Republic)
Pašování a zajištění ostrahy hranic Podkarpatské Rusi ve dvacátých letech 20. Století

Lina Degtyarova, Ph.D. Candidate, Lecturer (UzhNU)
Modernist Architecture in Uzhhorod 1919-1938: The Art of Representing State Policy.

Yuriy Slavik, Ph.D. (UzhNU)
Transcarpathian Jews on both sides of the border 1938-1939

John C. Swanson, Ph.D., Professor of History (University of Tennessee at Chattanooga, USA)
Lili Jacob's Bilky: Jews and non-Jews in Transcarpathia

Iaroslav Kovalchuk, Ph.D. Candidate (Department of History, University of Alberta, Canada)
Between Brutal Force and Cautious Trust: Establishment of the Soviet Rule in Western Ukraine after World War Two

10 лютого (день 2)

Панель 6. На східних кордонах колишньої імперії: ідентичності населення українсько-польського порубіжжя
модератор Сергій Ганус, старший викладач (ДВНЗ «УжНУ»)
(9.00 – 11.00)

Наталія Король, кандидат історичних наук (Львівський національний університет імені Івана Франка)
Пограниччя в контексті національної ідентичності: феномен Кресів

Володимир Парацій, старший науковий співробітник (Бережанський краєзнавчий музей (Тернопільська обл.)
Поліетнічний простір і поліетнічне середовище східно-галицького міста: його формування та змінність в наскрізно-історичному аспекті (на прикладі історичних Бережан)

Наталія Громакова, кандидат історичних наук (Український державний університет імені Михайла Драгоманова)
Феномен множинних лояльностей у Галичині XIX ст.

Неля Світлик, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
Національна ідентичність українців в Австрійській імперії і греко-католицька церква в XIX ст.

Надія Керецман, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
Проблеми індивідуальної ідентичності в українсько-чесько-словацьких культурних взаєминах австро-угорської доби

Сергій Ганус, старший викладач (ДВНЗ «УжНУ»)
Східно-галицький фронтір під час військово-політичних подій 1914-1915 рр. за спогадами Миколи Ґалагана та архівними документами

Наталія Мисак, кандидат історичних наук (Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (Львів),
Міжнаціональні та міжрелігійні відносини у молодіжному середовищі наприкінці XIX – на початку XX ст.: українсько-польське пограниччя

Петро Гаврилишин, кандидат історичних наук (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника)
Самоідентифікація Богдана Гаврилишина: спроба наукового аналізу

Панель 7. Рефлексії колективних ідентичностей у художній літературі та мистецтві
модератор : Надія Керецман, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
(11.15 – 13.00)

Сергій Троян, доктор історичних наук (Національний авіаційний університет, м. Київ)
Людина прикордоння: теоретичний дискурс

Олександр Васянович, кандидат історичних наук (Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м.Київ).
Прояви соціальної ідентичності дрібної шляхти кінця XIX – початку XX століття в українській художній літературі

Жаркова Роксолана, кандидатка філологічних наук, незалежна дослідниця (Львів)
Розмаїтість кордонів у жіночому письмі (на прикладі української та світової прози)

Юлія Артимишин, кандидатка історичних наук (Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України)

Сучасна українська література про депортованих українців з Польщі: прикордоння та малі батьківщини

Інна Онищук, здобувачка наукового ступеня доктор філософії (Волинський національний університет імені Лесі Українки)

Ідентичність поляка в умовах вимушеної еміграції (на матеріалі художнього репортажу М. Мацеровського "Samí swoi i obsy. Reportaże z kresów na kresy")

Олександра Куценко, здобувачка наукового ступеня доктора філософії (Львівська національна академія мистецтв)

Львівське мистецтво 1990-х років в умовах формування культурної ідентичності

**Панель 8. Радянське минуле в пострадянському фокусі:
дискусійні моменти історичної політики та ідентифікаційних процесів в Україні**
модератор Василь Міщанин, доктор історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
(13.15 – 15.00)

Ірина Еткіна, кандидат історичних наук (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка)

Приєднання до РСФРР пограничних територій півночі Чернігівщини (1917-1926): проблема ідентичності чи загарбання

Ірина Точиліна, здобувачка наукового ступеня доктора філософії (Запорізький національний університет)

«Жіноче питання» крізь призму радянської політики 1920-х років: історіографічний аналіз.

Наталія Курильчук, здобувачка наукового ступеня доктора філософії (Київський університет імені Б.Грінченка)

Олевськ та Рокитне на «волинській ділянці» радянсько-польського кордону у 1921-1939 рр. : особливості трансформації та самоідентифікації населення

Тетяна Пастушенко, кандидат історичних наук (Інститут історії України НАНУ)

Фактор національної ідентичності в умовах військового полону як ресурс для виживання. (На прикладі радянських військовополонених у роки Другої світової війни)

Віктор Дроздов, кандидат історичних наук (Запорізький національний університет).

Радянська політика пам'яті й національне питання: офіційні наративи та комеморативні практики сталінського режиму на приєднаних українських територіях

**Панель 9. Фактори етнокультурної адаптації
в контексті антропологічного аналізу пограниччя**
модератор Юрій Славик, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
(15.15 – 17.00)

Павло Леньо, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)

Закарпаття як приклад пограниччя : дискусійні моменти етнографічних, діалектологічних та інших картографувань.

Laura Kuen, Doctoral Researcher (Department of Ecological Anthropology, Institute of Ethnology, Czech Academy of Sciences, Czech Republic)

Has the salo arrived yet? Food and care in rural Transcarpathia

Володимир Полторац, кандидат історичних наук (Oriental Institute of Czech Academy of Science; Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

Харчові практики населення українського придунав'я як маркер Великого Кордону

Tanya Richardson, Ph.D., Associate prof. (Wilfrid Laurier University / Університет імені Вільфріда Лор'є, Canada)

Beekeeping with/out borders in Moldova and Ukraine: Cooperation and Conflict in Defending Carpathian Honeybee Territory

Руслана Кривенкова, кандидат наук з державного управління (ДВНЗ «УжНУ»). *Туристично-рекреаційна галузь Карпатського регіону як пограниччя*

Панель 10. Діалог молодих дослідників
модератор: Надія Керецман, кандидат історичних наук (ДВНЗ «УжНУ»)
(17.15 – 18.30)

Тетяна Лутак, здобувачка наукового ступеня доктор філософії (факультет історії та міжнародних відносин ДВНЗ УжНУ).

Богословська формація кліриків Мукачівської греко-католицької єпархії в умовах пограниччя

Клаудія-Штефанія Ферков, здобувачка наукового ступеня доктор філософії (факультет історії та міжнародних відносин ДВНЗ УжНУ)

Реформатський церковний округ Підкарпатської Русі : організаційні та фінансові виклики у 1920-х роках.

Златослава Керечанин, здобувачка наукового ступеня доктор філософії (факультет історії та міжнародних відносин, ДВНЗ «УжНУ»)

«Джойнт» на території Підкарпатської Русі (1919-1939 рр.): історіографічний вимір

Михайло Демчик, здобувач наукового ступеня доктор філософії (факультет історії та міжнародних відносин ДВНЗ УжНУ)

Стан дослідження фольклорної спадщини населення Карпатського регіону стосовно історичної пам'яті про короля Матяша Корвіна

Святослав Чегринець, студент IV курсу історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна.

Російська агресія як фактор трансформації пам'яті про другу світову війну у Харкові, Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі у 2014-2023 рр.

Підведення підсумків конференції

Наукове видання

ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ПОГРАНИЧЧЯ

*Матеріали II-ї міжнародної наукової конференції
(Ужгород 9-10 лютого 2023 р.)*

*Коректура авторська
Верстка • Андріяни Дербак
Дизайн обкладинки • Катерини Шанти*

Підписано до друку 30.04.2024. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 29,8. Гарнітура Lato. Папір офсетний.
Наклад 30 прим. Зам. № 177К.

Оригінал-макет виготовлено та віддруковано:
ТОВ «РІК-У», 88000, м. Ужгород, вул. Карпатської України, 36
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5040 від 21.01.2016 р.